

France Škerl

PRISPEVKI K ZGODOVINI RAZVOJA NASPROTNIKOV OSVOBODILNE FRONTE V LETU 1941

Uvod

Značilnosti reakcionarne politike pred in po aprilskem zlomu

V Jugoslaviji med obema vojnama se je zlasti po padcu diktature kralja Aleksandra razvijalo politično življenje v okviru »vsedržavnih« strank. Pomembnejši sta bili predvsem dve: »Jugoslovanska nacionalna stranka« (JNS) in »Jugoslovanska radikalna zajednica« (JRZ). Obe sta bili močno sorodni ne samo zaradi enakih družbenih temeljev, temveč sta si bili dokaj blizu tudi v marsikateri točki svojih političnih konceptov. Obe sta bili centralistični in unitaristični, dasi je JNS razglašala Jugoslavijo kot državo enotnega jugoslovenskega naroda, JRZ pa je raje računala z unitarizmom na obroke. Pri obeh je v političnih, gospodarskih in socialnih tendencah bilo težišče na velesrbski buržoaziji, na katero pa so se opirale sorodne buržoazne skupine po drugih delih države. V Sloveniji so se JNS priključili pristaši Kramerjeve Samostojne demokratske stranke (SDS) in Pucljeve Samostojne kmetске stranke (SKS), JRZ pa Koroščevi pristaši Slovenske ljudske stranke (SLS).

Opozicija proti vsakokratni vladajoči »vsedržavni« stranki je bila dvojnega značaja. Buržoazno demokratični elementi so bili koncentrirani predvsem v Hrvatski seljački stranki (HSS), pri kateri so iskale opore tudi manjše druge buržoazno demokratične skupine po državi. Ta opozicija je bila močna in važna do znanega sporazuma med Cvetkovićem in Mačkom 26. avgusta 1939, ki je ustvaril banovino Hrvatsko in odpravil tako imenovano hrvatsko vprašanje.

Drugačnega značaja je bila opozicija levičarskih, kasneje tudi izrazito antifašističnih elementov. Težišče teh je bilo na komunistični partiji, ki je vse od »Obznane« živela v ilegali in se zlasti v zadnjih letih pred vojno okrepila številčno in idejno z razčiščenjem nekaterih vprašanj, med katerimi je prvenstveno vlogo igralo nacionalno vprašanje. Konsolidacija Komunistične partije Jugoslavije, v Sloveniji pa še posebej ustanovitev Komunistične partije Slovenije z objavo njenega manifesta, je postavila trdne temelje za povezovanje s sorodnimi družbenimi in široko ljudskimi elementi. V skladu z družbenim položajem teh elementov in njihovimi interesi je zlasti Komunistična partija po-

stavljala zahteve po demokratičnih svoboščinah, proti dviganju cen, za zvišanje plač in mezd, za zmanjšanje kmečkih bremen, za enotnost sindikalno organiziranega in neorganiziranega delavstva. V zunanji politiki je ubrala povsem drugačno smer, kakor so jo vodili vladajoči buržoazni vrhovi, zagovarjala je namreč princip kolektivne obrambe vseh ogroženih narodov in naslonitev na Sovjetsko zvezo.

Toda v zunanji politiki so v letih pred vojno odločali pogledi buržoaznih politikov. Ti so iz svojih računov povsem izključevali Sovjetsko zvezo, predvsem seveda kot dejavnik, na katerega naj bi se kako naslanjali. Značaj družbenega položaja jih je usmerjal na zahod. Težišče njihove opore sta dolgo bili Francija in Anglija. Sredi tridesetih let pa se je ta temelj začel majati. V srednji Evropi se je hitro začela krepiti Nemčija pod Hitlerjevim nacionalsocialističnim režimom. Njeno gospodarstvo, ki se je zaradi revizionističnih tendenc Hitlerjevega režima hitro preusmerjalo na vojno gospodarstvo, je videlo na Balkanu dragoceno dopolnilo za nakup surovin in prodajo nemških industrijskih izdelkov. Uvoz in izvoz iz balkanskih dežel je začel vidno naraščati. Gospodarska povezanost pa je klicala za sabo tudi politično. Zelo občutno so se ta dejstva izrazila pri hitlerjevski teritorialni ekspanziji na dežele, s katerimi je Jugoslavija bila gospodarsko zelo tesno povezana, namreč pri priključitvi Avstrije 1938 in zasedbi Češkoslovaške 1939. V vsakem od teh primerov je Nemčija silno okrepila svoj strateški in politični položaj, zraven pa tudi svojo gospodarsko moč. V Jugoslaviji so se zaradi vsestranske krepitve Nemčije začeli krepiti fašistični in profašistični elementi. Npr. režim Milana Stojadinovića.

Sočasno z rastočo močjo Nemčije je pa padal ugled in z njim vpliv zahodnih demokracij, predvsem Velike Britanije. Kriv pa je bil Chamberlainov režim, ki ni znal preceniti hitlerjevskih imperialističnih tendenc in vodil pacifistično politiko za ohranitev miru za vsako ceno. Hotel je odvrniti Hitlerjeve apetite od angleškega imperija in jih usmeriti na vzhod proti Sovjetski zvezi za njeno likvidacijo. Zato je prišlo do Münchna, ki pomeni simbol poraza zahodnih sil na eni strani, na drugi pa priznanje nemškega gospostva v srednji in vzhodni Evropi. Zlom »čemberlenstva« v Angliji oziroma obrat, ki je kmalu nato nastal zaradi tega v angleški politiki, ni mogel popraviti škode, ki je nastala v srednji Evropi, pa tudi v Jugoslaviji.

Vladajoči politiki v Jugoslaviji so v »čemberlenstvu« videli predvsem slabost Velike Britanije. Ko je britanska vlada po zasedbi Češkoslovaške začela snovati protinemški blok na Balkanu, je Jugoslavija zavrnila svojo priključitev, češ da se ne bo priključila nobenemu bloku, ker bi s tem Veliki Britaniji nič ne koristila, sebe pa izpostavila veliki nevarnosti, v kateri bi ji nihče ne mogel pomagati pravočasno in učinkovito. Angleški zunanji minister Halifax je sam priznal pravilnost te postavke in s tem tudi slabost svoje države.

Nevtralnostna smer v zunanji politiki takratne Jugoslavije in v položaju takratne Evrope je pomenila umikanje v izolacijo in praktič-

no približevanje k Nemčiji, ki se je na koncu koncev uresničilo s pristopom k trojnemu paktu na Dunaju 25. marca 1941. V vmesnem času vladajoči krogi niso poskrbeli za večjo obrambno sposobnost države, pač pa so dopuščali aktivnost petokolonskih elementov, ki so razjedali državo na znotraj in rahljali moralno strnjenost prebivavstva. Zatirali so antifašistične glasove in preganjali antifašistične elemente. Rešili so »hrvatsko« vprašanje, toda še to v obliki, ki je pomenila predvsem okrepitev buržoazne fronte, ne pa tudi resnične okrepitve države, kakor so pokazali kasnejši dogodki ob aprilskem zlomu 1941.

V dobi nevravnostne smeri v zunanji politiki si njeni navdihovavci sicer niso delali utvar glede hitlerjevskih ekspanzionističnih tendenc. S popuščanjem so hoteli le čimbolj odložiti čas odločitve, to je čas preloma z Nemci. Diskretne izjave, ki so jih dajali ljudem zaupanja, kažejo, da v popuščanju Nemcem niso poznali pravih meja. Zato je proti popuščanju, proti kapitulantstvu prišlo do odpora, ki je pokazal ilegalne oblike celo pri ljudeh, ki niso pripadali antifašističnim elementom. Vprašanje obrambe države se ni pokazalo toliko v skrbi za obrambno sposobnost države, temveč bolj v obliki, ali se bo država sploh branila ali ne. Privrženci »osnega bloka«, to je privrženci popuščanja, so bili v tem oziru vedno bolj omejeni na voditelje vladajočih krogov. Vedno močnejši pa so postajali privrženci »protiosnega bloka«, dokler niso v dogodkih 27. marca 1941 manifestativno povedali svoje in zrušili režim kneza Pavla. Defetisti so bili sicer poraženi, ne pa tudi odstranjeni, kakor je pokazal kabinet Dušana Simovića. Hitlerjeva invazija na Jugoslavijo je presekala gordijski voz in jugoslovanske narode postavila v popolnoma nov položaj, v katerem je bilo treba začeti ustvarjati na novih temeljih.

»Aprilska katastrofa l. 1941 ni pomenila samo vojaškega poraza,« kakor je napisal Boris Zihertl, temveč mnogo več, »pomenila je najglobljo krizo politike, ki jo je vodil vladajoči razred stare Jugoslavije, polom te politike.«¹ Seveda vzrokov za polom ne smemo gledati v enem ali dveh dogodkih, ki so se odigrali neposredno pred polomom, npr. v pristopu k trojnemu paktu, naj bo ta še tako usoden, temveč v dolgotrajnem procesu, ki je trajal več let in v katerem je odločalo mnogo sil notranje in zunanje političnega značaja. Aprilska katastrofa jih je v različnem obsegu sicer pritisnila k tlom, ni pa jih do kraja uničila. Po sovražni zasedbi so se kmalu pojavile znova in se skušale znova uveljaviti v novih oblikah pod starim bistvom.

Namen naslednje razprave je, pokazati, kako so se v Sloveniji po sovražni zasedbi začele znova uveljavljati »stare« sile, ki so nekdaj soodločale v procesu, ki je pripeljal do aprilske katastrofe 1941, kaj jih je predvsem gibal v njihovi aktivnosti, na koga so se opirale in kako so se med seboj razumele in povezovale. Časovno je razprava omejena na leto 1941, ker se je v tem času odigrala prva etapa razvoja, ki obsega

¹ Boris Zihertl, O nekaterih problemih borbe za novo Jugoslavijo, CZ Ljubljana 1948, str. 30.

njihov nastop in formiranje v okoliščinah okupacije ter prvih začetkov narodnoosvobodilnega boja.

Med prikazovanjem starih sil ne mislim govoriti o tistih demokratičnih elementih, ki so pred aprilsko katastrofo zavzeli v vprašanju obrambe države defetistom in kapitulantom nasprotno stališče, ker so ti elementi kot posamezniki ali kot skupine v glavnem kmalu prešli na pozicije Osvobodilne fronte. Govoriti želim o tistih silah, ki so v dobi okupacije in razvoja NOB zavzele Osvobodilni fronti nasprotno stališče. Te sile pa so bile predvsem identične s tistimi silami, ki so sestavljali v stari Jugoslaviji tako imenovane »vsedržavne« stranke ali so bistveno sodelovale v njih, preganjale antifašistične bojevnike, branile z vsemi sredstvi buržoazne pozicije v državi, odbijale naslonitev na Sovjetsko zvezo in naposled pripeljale Jugoslavijo v trojni pakt. Same v sebi te sile že pred vojno niso bile popolnoma kompaktne. V Sloveniji so se delile predvsem v klerikalni in liberalni tabor, medtem ko je socialdemokratski tabor bil neznaten in je v celotnem razvoju igral bolj vlogo priveska. Klerikalni in liberalni tabor sta družbeno živela na enakih osnovah. Razlikovala sta se predvsem po ideološki usmerjenosti, katere medsebojno nasprotstvo pa je v letih pred vojno že vidno popuščalo. Popuščanje je imelo seveda svoje razloge. Gospodarsko sta oba tabora v preteklosti ustvarila sicer vsak svoje zavode, toda že v letih pred vojno je npr. v Kreditnem zavodu začel kapital obeh taborov sodelovati. Drugi razlog pa je bil skupna potreba po obrambi ustvarjenih družbenih pozicij pred naraščajočim vplivom progresivnih elementov. Vse to skupaj je narekovalo potrebo medsebojnega zblizanja. Dejansko sta se oba tabora začela tudi politično približevati, načela v tem smislu tudi debate, vendar pred vojno do združitve še ni prišlo.

Ne glede na prizadevanja obeh taborov po neki formalni združitvi je pa popolnoma jasno, da so voditelji obeh taborov enako gledali na pristop Jugoslavije k trojnemu paktu 25. marca 1941 in na njegov pomen. Resda so voditelji klerikalnega tabora zaradi neposrednega sodelovanja v vladi, ki je pripeljala Jugoslavijo v trojni pakt, bili formalno bolj odgovorni zanj kakor voditelji liberalnega tabora. Toda voditelji liberalnega tabora pristopu niso ne nasprotovali niti ga kdaj kritizirali. S tem so pokazali, da je njihovim pogledom in njihovim interesom ravno tako ustrezal kakor tistim, ki so ga neposredno ustvarjali in izpeljali. Bili so kapitulanti prav tako, kakor so bili vladajoči voditelji klerikalnega tabora.

Skupnost medsebojnih interesov klerikalnih in liberalnih vrhov se je formalno najbolj izkazala v narodnem svetu, ki je po poprejšnjem nasvetu dr. Kulovca in predlogu dr. M. Natlačena nastal 6. aprila 1941, na dan nemškega napada na Jugoslavijo. Vanj so poslale svoje zastopnike naslednje slovenske meščanske stranke: Slovenska ljudska stranka 6, Jugoslovanska nacionalna stranka 1, Narodno radikalna stranka 1, Samostojna demokratska stranka 1 in Socialistična stranka Jugoslavije 1. Komunistični stranki so željo, da bi sodelovala v narodnem svetu, zavrnili, češ da naj bi narodni svet sestavljali načeloma samo za-

stopniki organiziranih in priznanih političnih strank.² Predsednik narodnega sveta je postal dr. M. Natlačen, tedanji ban dravske banovine.

Struktura strankarskih zastopnikov v narodnem svetu je pokazala, da je narodni svet v tistem trenutku bil organ strankarske koncentracije, ki je nastala predvsem zaradi vojne oziroma ker so zaradi vojne po Natlačenovih besedah nastale take razmere, da je bilo potrebno, da pri vseh važnejših odločitvah sodelujejo vse stranke v Sloveniji, da se tako ohrani red in mir in da bo mogoče ves narod v vseh važnejših vprašanjih enotno usmeriti.³

Zaradi odklonitve zastopnika komunistične partije je strankarski okvir narodnega sveta dobil poseben pomen, ki se ni skladal s celoto naroda. Struktura zastopnikov priznanih strank je pokazala, da so v narodnem svetu imeli absolutno premoč tisti, ki so podpirali kapitulantsko politiko prejšnjih jugoslovanskih vlad in vse tiste tendence, ki so bile z njo združene, skratka v narodnem svetu je slovenska buržoazija ustvarila svoj skupni organ, Natlačen pa je bil njegov reprezentant oziroma pooblaščenec. Argumente za tak sklep daje Natlačen sam v poročilu, ki ga je kasneje poslal v London in v njem opisal položaj v Sloveniji v prvih mesecih okupacije ter opravičeval svoje tedanje ravnanje. Po tem poročilu je Natlačen o svojem delu vedno sproti obveščal narodni svet in seveda vodstvo SLS, kolikor ga je po okupaciji ostalo v Ljubljani. Oba organa sta njegovo delo sproti odobraval, zato je iz dejstva, da Natlačen pravzaprav ni ničesar opravil na svojo roko, logično zaključiti, da je v vsem nastopal kot pooblaščenec, da za delo, ki ga je opravil, ni bil odgovoren samo on, temveč organ, ki ga je zato pooblastil. V zvezi z značajem zastopnikov v narodnem svetu je torej ravnal kot pooblaščenec združene slovenske buržoazije.

V usodnih dneh aprilske vojne 1941 je narodni svet po svojem pooblaščenju Natlačenu do kraja izpolnil svojo kapitulantsko funkcijo. Po samih Natlačenovih besedah je storil vse, da bi vojna v Sloveniji pustila čim manj posledic, da bi bilo čim manj razrušenega in čim manj odpora proti Nemcem. Ko so se pretrgale vezi s centralno vlado, se je narodni svet prelevil v oblastni organ, ki naj bi uresničil kvasilniško državo v Sloveniji, in to najprej pod nemškim varstvom, nato pa pod italijanskim. Ker pa se mu ta cilj ni posrečil, je poskrbel, da Emiliju Grazioliju, ki ga je Mussolini aprila 1941 poslal v Ljubljano kot svoje-

² Poročilo bana dravske banovine dr. Marka Natlačena slovenskim članom pobegle jugoslovanske vlade v London. Poročilo vsebuje Natlačenov osebni popis dogodkov od 6. aprila do 14. junija 1941. V London je bilo poslano 1942. En izvod je vlada v Londonu dobila že prej. V srbohrvatskem prevodu je bil ta izvod pri predsedstvu vlade Jugoslavije registriran pod strog. pov. V. K. br. 770, 28. VIII. 1942 v Londonu. Pri tukajšnji razpravi nisem uporabljal prevoda, temveč originalno slovensko besedilo, ki je bilo pred leti odkrito doma in se v nekaterih podrobnostih razlikuje od prevoda. Natlačenovo poročilo ni posebno dolgo. Napisano je po kronikalnem redu. Zato podatkov v originalu ni težko najti. Delo citiram z imenom njegovega avtorja: Natlačen.

³ Natlačen.

ga emisarja, ni bilo treba oblasti v Ljubljani zavzeti, temveč jo je 18. aprila 1941 enostavno prevzel iz rok pohlevnih kapitulantov pod Natlačenovim vodstvom. S tem je bila funkcija kapitulantov končana. Toda vloga njenih nosilcev še ni izginila. Zaradi začetnih metod italijanskega vladanja na novo zasedeni slovenski zemlji so se kapitulanti v kratkem prelevili v kolaborante. Kot taki so svoje prve usluge izkazali že, ko so Mussolini, Ciano in Grazioli 3. maja 1941 tudi z njihovo pomočjo pripeljali »ljubljsko Slovenijo« v okvir rimskega imperija. Na temelju »ustave«, ki jo je Mussolini dal ljubljanski pokrajini z dekretom 3. maja 1941, se je položaj predstavnikov slovenske buržoazije v okviru »avtonomije« uredil povsem drugače, kakor so si sami predstavljali. O kakem kvistlinškem položaju slovenskih predstavnikov ni bilo niti govora. Njihov položaj je zavzel Emilio Grazioli, ki je kot visoki komisar ljubljanske pokrajine postal nekak mali duce v pokrajini, predstavniki slovenske buržoazije pa so postali kolaboranti samo v tisti in tolikšni obliki, kolikor so jo dopuščali fašistični gospodarji, npr. za potovanja v Rim in vdanostne izjave. Arena za kolaborante je postala konzulta, ki jo je Mussolini imenoval 27. maja 1941. V njej so kolaboranti izpričevali svojo lojalnost, o dejanskih problemih pa so odločali fašistični oblastniki. Konzulto je Grazioli skliceval na zasedanje, kadar se je njemu zdelo potrebno in koristno. Prava oblast je namreč bila v rokah Graziolija in njegovega aparata oziroma vojske, kolikor je bilo treba. Pomen konzulte je kmalu usahnil. Vzrok za to je bil v nastanku pojavov, kakršnih niso pričakovali niti fašistični okupatorji niti kolaboranti. Načrte obeh je namreč že leta 1941 temeljito prekrizalo narodnoosvobodilno gibanje pod vodstvom Osvobodilne fronte. V nastopu proti njej so stare sile sprostile novo obliko svoje aktivnosti, ki so jo potem ohranile do konca vojne, namreč kontrarevolucionarnost. Seveda je ta oblika pokazala več razvojnih stopenj. Od njih nas bo na tem mestu zanimala le prva, ki se je v glavnem razvila v 1941. letu.

KONZULTA

Splošni temelji in okoliščine za razvoj aktivnosti nasprotnikov Osvobodilne fronte

Potem ko so fašistični funkcionarji prevzeli oblast v Ljubljani v svoje roke, je narodni svet izgubil oblastni značaj; postal je znova samo politični dejavnik. Pa še ta ni vzdržal v prvotni zamisli. Zdrknil je na stopnjo strankarske koordinacije, dokler ni tudi v tej obliki izgubil svoj pomen v medsebojnih strankarskih stikih. Zaradi italijanske okupacije so meščanske stranke postale skoraj povsem pasivne in nedelavne. Pred sabo niso videle pravega cilja. Ko pa so znova začele oživljati strankarske povezave, so se oživljale v okoliščinah, ki so bile bistveno drugačne od onih, v katerih so usihale.

Po mnenju buržoaznih vrhov oziroma njihovih politikov so po okupaciji obstajali za politično nedelavnost utemeljeni razlogi. Prepričani so bili samemu sebi, ker so bili brez zvez z najvišjimi državnimi in političnimi vrhovi. Vedeli so seveda za Nezavisno državo Hrvaško,

toda iz Srbije niso imeli nobenih pravih poročil, o vladi, ki je pobegnila v inozemstvo, pa nekaj časa sploh niso vedeli ničesar. Kolaboracijo z okupatorji so zlasti klerikalni krogi tolmačili kot taktiziranje v smislu razgovorov na seji eksekutive SLS dne 30. marca 1941. Pri tem so se opirali na dva momenta oziroma dvoje mnenj. Prvo je bilo, da bo vojna trajala še dolgo. General Rupnik je npr. računal na pet do šest let,⁴ polkovnik Vauhnik pa kar na sedem let.⁵ Toda ti termini so bili še dokaj optimistični. Bili so namreč tudi ljudje, ki so računali celo na dvajset let okupacije.⁶ Vsekakor je tedanje slovensko meščansko politično vodstvo računalo na daljšo dobo tuje oblasti.⁷ To mnenje je po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo dobilo še nove opore v poteku operacij na vzhodni fronti, kjer so Nemci ne samo nekaj tednov, temveč celo nekaj mesecev prodirali kar naprej in ni prav nič kazalo, da bi se ustavili in da bi njihova moč začela pojemati. Drugo mnenje se je pa tikalo položaja doma, kjer niso resno prav nič računali na možnost, da bi se začelo razvijati kako narodnoosvobodilno gibanje mimo njihove volje.

Politiki združene slovenske buržoazije so računali na dolgo vojno, nato pa da bodo prišli zavezniki, pri čemer so mislili na zaveznike na zahodu, ki bodo pregnali okupatorje in nje osvobodili, da bodo zopet vzpostavili režim, ki je aprila 1941 tako klavrno propadel. Nedvomno je bistvo njihovega političnega koncepta o ravnanju med okupacijo izrazil pisec »Političnega poročila 14. marca 1942«, to je poročila funkcionarja SLS v London, z naslednjimi besedami: »Treznejši elementi iz vseh nekomunističnih taborov so zastopali idejo vsenarodne osvobodilne organizacije, ki naj bi ustvarila enotno narodno vodstvo in pripravila poleg načelnih vprašanj (meje, ureditev države, gospodarsko socialni program) tudi organizacijo in oborožitev naroda za čas, ko bodo razmere dozorele in bo treba z narodnim uporom privedi stvar do zmage«.⁸ Isti koncept je še po vojni v emigraciji potrdil Rudolf Smersu, eden od veljakov klerikalnega tabora z besedami: »Vsi so soglašali s tem, da bo

⁴ Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu. Ljubljana 1946, izd. SKZ, str. 89. Cit. Proces proti Rupniku.

⁵ Spis proti ing. Črtomiru Nagodetu, vrhovno sodišče LRS K 1/47. Cit. Spis proti Nagodetu.

⁶ Ko sem se sam po aprilskem zlomu javil na prosvetnem oddelku banske uprave, mi je eden od inšpektorjev na vprašanje, koliko časa pa mislite, da bo to (tj. okupacija) trajalo, odgovoril, da kakih dvajset let.

⁷ Dr. Frido Pogačnik, Na razpotju. (Ob 20-letnici pristopa Jugoslavije k trojnemu paktu dne 25. marca 1941.) Zbornik-Koledar Svobodne Slovenije 1961, str. 50. O računanju na dolgo vojno je po vojni pisal tudi Franc Krištof v članku »Po šestnajstih letih...« (Vestnik SPB XIII/1962, št. 5–6, str. 106–117). Krištof je napisal stavek: »Mi smo se postavili na stališče, da bo vojna dolga, da se bo izbojevala med velesilami...« (str. 108).

⁸ Poročilo Slovenske zaveze o položaju v Sloveniji. Poročilo predstavlja kratek oris splošnih političnih razmer v Sloveniji od začetka okupacije do 20. maja 1941. Hrani se v konvolutu »Poročila Slovenske ljudske stranke v ljubljanski pokrajini zastopnikom v Londonu« v Državnem arhivu LRS (= DAS). Danes se imenuje Arhiv SR Slovenije. Cit. Poročilo Slovenske zveze.

potrebno takoj organizirati tajne oddelke, ki naj... v vojaškem pogledu pripravljajo narod na trenutek, ko bo naš nastop zoper okupatorja in za zaveznike potreben, koristen, uspešen in združen z najmanjšimi žrtvami».⁹

Računi buržoaznih politikov so bili torej zelo jasni in pasivnost argumentirana s splošnim položajem sil v svetu. Toda tako so računali buržoazni politiki, ki so se odločili za kolaboracijo in oportunistične odnose do okupatorja. Povsem drugače je CK KP ocenil posledice njihovih kolaborantskih tez in njihovega oportunizma do italijanskih manevrov z »avtonomijo« ter konzulto. Centralni komite KPS je uvidel, da so si Italijani svoje poteze izmislili, da bi si ob podpori domače reakcije utrdili svoj položaj v ljubljanski pokrajini.¹⁰ Komunistična partija je zato začela zaostrevati položaj, da bi preprečila pomirjenje in tiho sožitje, ki so si ga tako želeli oportunisti in okupator.

Prvi je oportunistični odnos kapitulantov do okupatorjev ostro in naravnost sarkastično neusmiljeno grajal Slovenski poročevalec: »Kapitalistična gospoda, ki je ostala doma, liže pete imperialističnim osvajalcem. Natlačen, Pucelj in druga judeževska tovarišija potuje v Rim ter izjavlja: Duce, globoka je in bo hvalečnost za plemenite ukrepe... veliko zadoščenje za nas vse, ki občutimo, da nas plemeniti duce uvaža, čisla in upošteva kot najmlajše otroke Matere Italije«.¹¹ Seveda pa nazori Slovenskega poročevalca niso bili osamljeni. Prezirajoč odnos do italijanskega okupatorja v širokih ljudskih plasteh so v tistih dneh večkrat zabeležili tudi agenti italijanske obveščevalne službe. Zato so vrhovi starih strank morali kmalu spoznati, da v svojih poklonih okupatorju niso imeli na svoji strani širokih slojev slovenskega naroda. Okoli njih je začela naraščati osamljenost.

Sadovi kolaborantske politike buržoaznih vrhov so se začeli kazati prej, kakor so si »italijanaši« sploh mogli misliti. Poudariti je treba, da se proti kolaborantom niso postavili samo tisti, ki so že pred vojno napadali njihove buržoazne pozicije, njihove simpatije do fašističnih režimov in držav, njihovo antisovjetsko stališče, temveč so jih začeli zapuščati privrženci njihovih lastnih taborov, ker niso odobraval njihovega sodelovanja z okupatorji. Ti privrženci pa niso samo zapustili politike meščanskih strank, temveč so se vedno bolj vključevali v Osvobodilno fronto, ki je nasproti okupatorju zavzela nepomirljivo borbena stališča. To odhajanje svojih privrženecv so politiki buržoaznih vrhov seveda hitro opazili. Rudolf Smersu je tedanje uspehe aktivistov OF označil s kratkimi besedami: »... ljudstvo je drvelo za njimi«. Nedvomno je bilo to »drvenje« pojav, ki je na vodilne politike obeh tradicionalnih taborov vplival bolj kakor sam očitek sodelovanja z Italiani. Povzročil je dvojne posledice: 1. Vidnejši politiki so se začeli kmalu umikati bolj v ozadje, v nekako rezervo, kakor da bi z okupatorji ne

⁹ Rudolf Smersu, Ob 20-letnici Slovenske legije, Vestnik SPB XII/1961, št. 4, str. 68.

¹⁰ Miha Marinko, Politično poročilo CK KPS, II. kongres Komunistične partije Slovenije, izd. CZ. Ljubljana 1949, str. 67.

¹¹ Slovesni poročevalec 1958—1941, Ponatis. Ljubljana 1961. Cit. SPor.

imeli nobenih zvez. To »pasivnost« so nekateri pokazali že zelo zgodaj, še pred nemškim napadom na Sovjetsko zvezo, novi pa so se jim pridružili kmalu po izbruhu vojne na vzhodni fronti. Toda stikov z okupatorji vendarle niso popolnoma pretrgali, le vidno aktivni niso bili; vzdrževali so jih šele po drugem ali tretjem kanalu.¹² 2. Naraščanje moči Osvobodilne fronte je izzivalo protiakcijo. In v življenju nasprotnikov OF je ravno ta protiakcija imela osrednji interes v vsej njihovi aktivnosti med okupacijo. Seveda v času štirih let ta akcija ni bila nekaj togega, nespremenljivega, pokazala je več razvojnih oblik, od katerih bomo v tej razpravi osvetlili le tiste v začetni dobi, ki je po svojem bistvu bila predvsem pripravljalnega značaja in je trajala, dokler niso nasprotniki Osvobodilne fronte nastopili kot odkriti borbeni sovražniki narodnoosvobodilnega gibanja, ki se je razvijalo pod vodstvom Komunistične partije in Osvobodilne fronte.

V razvoju grupacij, ki so bile nasprotne Osvobodilni fronti, je zelo opazno dejstvo, da v njihovem razvoju napad Nemčije na Sovjetsko zvezo ni imel pomembnejše vloge. Medtem ko je v razvoju partizanstva prav ta napad zaradi totalne Hitlerjeve angažiranosti na vzhodni fronti ustvaril perspektivo, da se bo upor proti okupatorjem sploh mogel razvijati, pa pri nasprotnikih OF ta dogodek ni pomenil kake zareze v načinu in obsegu njihove aktivnosti. Začetni razvoj operacij na vzhodni fronti je prej potrjeval njihovo tezo o potrebi čakanja. To dejstvo je važno, če hočemo pravilno časovno opredeliti pripravljalni stadij kontrarevolucionarne aktivnosti nasprotnikov Osvobodilne fronte. Bil je nedvomno mnogo daljši kakor pri narodnoosvobodilnem gibanju.^{12a}

Po poteku notranjega razvoja posameznih skupin, ki so bile nasprotne Osvobodilni fronti, moremo vsaj pri tistih, ki so bile močnejše organizirane, že v začetni dobi razlikovati nekako dve stopnji. Iz zgornjih navedb vemo, da so te skupine imele v načrtu tudi boj proti okupatorju, čeprav so pri tem računale na zelo dolge termine. Prav na prvi stopnji, ki je sicer značilna tudi po usihanju »priznanih« političnih strank, so te skupine skušale formirati nekako ilegalno vojsko za boj proti okupatorju. Ilegala je bila resnična, ker general Robotič kot komandant XI. korpusa italijanske vojske spočetka ni bil niti malo nanklonjen ustvarjanju kake slovenske vojske.¹³ Formirati jo je bilo mogoče samo na skrivaj, pravzaprav zaradi njihovega odnosa do oboroženega boja sploh le bolj na papirju. Toda med pripravljanjem ilegalne vojske je v nekaj tednih po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo prišlo do pojavov, ki so voditelje slovenske buržoazije začeli vznemirjati vedno bolj. Razvila se je druga stopnja v začetni dobi OF nasprotnih skupin,

¹² Poročilo o delu slovenskega dela JNS v okupacijski dobi. Delo je kratek opis v rokopisu v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. Cit. Delo JNS.

^{12a} Franc Krištof je v razpravi, omenjeni pod op. 7, napisal: »Danes si lahko priznamo, da je naša obramba prišla prepozno... Mi smo zaradi moralnih pomislekov več kot pol leta čakali in prekrizanih rok gledali...«

¹³ Metod Miškuž, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, I. knjiga, CZ, Ljubljana 1960, str. 325.

ko je predmet njihovega zanimanja postala aktivnost Osvobodilne fronte in razmah slovenskega partizanstva. Meje med obema stopnjama ni mogoče natančno določiti, pa tudi iztočne meje celotne prve dobe ni mogoče ravno potegniti. Segala je v pozno jesen 1941 oziroma zimo, ali pa celo še dalje. Zaključila se je sicer s skupnimi potezami pri posameznih skupinah, toda časovno ne v enakih terminih.

Konec prve dobe v razvoju nasprotnikov Osvobodilne fronte je sočasno pomenil prehod v novo dobo njihove aktivnosti. Vzrok zanj je bil nesluten razmah Osvobodilne fronte. Po besedah avtorja »Poročila Slovenske zaveze o položaju v Sloveniji« z dne 20. maja 1942 so tradicionalne stranke »dolgo... verjele v staro moč in podcenjevale hitro napredovanje OF«. Ko so spoznale, da so mnogo zamudile, so stopile iz rezerve in udarile po Osvobodilni fronti ter partizanstvu, posebej pa še po Komunistični partiji. »Začelo se je ostro napadanje vsega njihovega dela«, namreč dela OF, je prav tam napisal isti avtor.

Prehod v novo dobo aktivnosti nasprotnikov Osvobodilne fronte je odkril pomembna dejstva, ki jih moramo poudariti na tem mestu. Ostro napadanje narodnoosvobodilnega gibanja se je sprostilo kot reakcija na razmah Osvobodilne fronte in uveljavljanje slovenskega partizanstva. Gibalo nove oblike nasprotniške aktivnosti torej ni bil boj proti okupatorju, temveč strah pred narodnoosvobodilnim gibanjem, ki je raslo iz drugačnih družbenih osnov, kakor so jih predstavljali oni sami. Narodnoosvobodilno gibanje so razglasili za komunistično gibanje.

Po zapiskih, ki so jih nasprotniki OF sami zapustili, je mogoče reči, da so o možnostih komunistične aktivnosti večkrat razpravljali v 1941. letu, preden so dejansko nastopili proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Razlog za začetno zatišje je pojasnil eden od stebrov takratnega klerikalnega vodstva, Rudolf Smersu: »Komunistov se za enkrat nismo bali. Bili so še slabi...«¹⁴ Tako so ocenjevali in seveda podcenjevali narodnoosvobodilno gibanje v Sloveniji v poletnih mesecih 1941, ko so povrhu vsega še mislili, da bo zaradi velikih nemških uspehov na vzhodni fronti sploh splahnilo samo od sebe. Proti njemu so vodili le propagandno, pa še to predvsem ustno akcijo, ne da bi se spuščali kaj dalje.

Toda upanje se ni uresničilo. Narodnoosvobodilno gibanje je napredovalo, jemalo tradicionalnim strankam pristaše in v sami Ljubljani kmalu trdo udarilo po ovaduhih in izdajavcih. Nasprotniki OF so se zavedeli moči Osvobodilne fronte. Niso hoteli več ostati v »rezervi«. Drug za drugim so začeli kljub prisotnosti okupatorja odkrito in javno nastopati proti Osvobodilni fronti in slovenskim partizanom. V njihovem razvoju je nastopil trenutek, ko se niso več pomišljali pokazati, da jim je iz družbeno-političnih razlogov manj zoprni okupator kakor tisti, ki so se z okupatorjem resnično borili. V tistem trenutku se je njihova

¹⁴ Govor Rudolfa Smersuja »Slovenska legija in politične stranke v Sloveniji« dne 8. VII. 1943 pod navedenim naslovom v knjigi: Ljubljana v ilegali II, Država v državi, Ljubljana 1961, izd. DZS, str. 294–301. Sam govor je na straneh 297–301. Cit. Smersujev govor 8. VII. 1943.

kontrarevolucionarna narava, ki so jo dotlej bolj ali manj prikrivali, vidno razkrinkala. Pripravljalni stadij se je zaključil. Začel se je tisti proces, ki je pripeljal buržoazne vrhove tako daleč, da so na strani okupatorjev in z njihovo pomočjo nastopili naposled tudi z orožjem v roki proti narodnoosvobodilnemu gibanju.

Dotlej smo govorili o skupinah, ki so bile nasprotnke Osvobodilni fronti. Bilo jih je torej več. Med seboj je vse povezovalo odklonilno stališče do Osvobodilne fronte in slovenskih partizanov; kasneje so se celo povezale v eno organizirano celoto ali bolje rečeno zvezo. Toda same med seboj nikakor niso bile kompaktne. Ne samo da sta bila klerikalni in liberalni tabor drug do drugega močno nezaupljiva in sta imela tudi vsak svojo organizacijo, noben tabor od njih tudi sam v sebi ni bil homogen. V vsakem se je uveljavilo več skupin, ki so ljubosumno ohranjale svojo samostojnost ali avtonomijo in so s stariimi strankarskimi voditelji večkrat zašle v hude spore. Nedvomno je bil v tej medsebojni razbitosti eden od razlogov za pomanjkanje večje udarnosti nasproti narodnoosvobodilnemu gibanju. Te razbitosti so se vodniki OF nasprotnih skupin tudi zavedali. Tako vsaj moremo zaključiti iz »Poročila Slovenske zaveze o položaju v Sloveniji«, v katerem je pisec predstavnikom v Londonu dne 12. maja 1942 začetni čas označil z naslednjimi besedami: »Spočetka ni bilo nobene iniciative za kako sistematično organiziranje. Mnogi so na svojo roko zbirali in organizirali ljudi, ta bolj vojaško, oni bolj politično, ta z radikalnejšim socialnim, oni z radikalnim narodnim programom. Tako je bilo pokretov in gibanj veliko, a vse je ostalo le pri vrhu, ker nihče ni čutil v ozadju prave enotnosti, povezanosti, načrtnosti«. ¹⁵ Seveda ta oznaka osvetluje le razbitost nasprotnikov OF, ne velja pa za tedaj hitro se razvijajočo Osvobodilno fronto in njeno partizanstvo.

Omenili smo, da je nasprotnike Osvobodilne fronte povezovalo odklonilno stališče do narodnoosvobodilnega gibanja pod vodstvom Osvobodilne fronte in Komunistične partije. Odklanjanje je bilo razrednega značaja. Še 18 let po vojni je Franc Krištof, eden od pobeglih nasprotnikov Osvobodilne fronte napisal: »Razumljivo je, da smo za tem očitnim namenom (to je narodnoosvobodilnim bojem, op. F. Š.) videli boj za svetovno in slovensko revolucijo in za diktaturo proletariata v Sloveniji«. ^{15a} Besede so vsekakor pomembne, ker dokazujejo, da so nasprotniki OF svoje nasprotovanje Osvobodilni fronti sami smiselno označevali kot kontrarevolucionarno dejavnost. Dasi v njej niso bile vse skupine enako odločne niti skladne v metodah, je bila njihova skupna poteza tako vidna, da jo bomo v razpravi vseskozi tudi upoštevali.

V prikazovanju nasprotnikov OF leta 1941 so upoštewane njihove medsebojne razlike, ki so se kot dediščina predvojne diferenciacije prenesle tudi v dobo okupacije. Upoštevano pa je tudi dejstvo, da so bile nekatere skupine v določenih pogledih na politično udejstvovanje med seboj bolj sorodne in so zato povezane v grupacijo višjega reda. Tako

¹⁵ Poročilo Slovenske zaveze.

^{15a} Vestnik SPB XIII/1962, št. 5—6, str. 140.

so v enem poglavju obdelane skupine klerikalnega tabora, v drugem skupine liberalnega tabora, v tretjem pa skupina aktivnih oficirjev, pri katerih je v 1941. letu šlo v prvi vrsti za odločitve, ali se bodo vključili v Osvobodilno fronto ali se bodo pa nagnili na stran kontrarevolucije. Pri skupinah so upoštevane politično pomembnejše oziroma samostojnejše. Izpuščene so skupine, katerih pojav je bil enodnevnega značaja, ali pa so svoje delo očitno in v celoti usmerjale po navodilih drugih. Izpuščena je tudi dejavnost cerkvenih eksponentov. V dobi, ki je predmet tukajšnjega razpravljanja, so predstavniki Cerkve na Slovenskem igrali svojo vlogo kot vidni kolaboranti. Kot iniciativni dejavnik kontrarevolucionarne aktivnosti so pa vidneje nastopili šele v naslednji dobi, ki tu ni več predmet našega razpravljanja. Na koncu razprave so prikazana še prizadevanja vodilnih kontrarevolucionarnih politikov, da bi ustvarili enotno organizirano fronto vseh nasprotnikov Osvobodilne fronte oziroma koliko so z njo uspeli do jeseni 1941.

TABOR KLERIKALNIH SKUPIN

V taboru klerikalnih skupin je imela odločilno vlogo Slovenska ljudska stranka (SLS), poleg katere so vse druge skupine imele bolj ali manj frakcionaški značaj, ki se je vzdrževal delno zaradi osebnih trenj med vodilnimi pristaši stranke, delno pa zaradi neizčiščenih pogledov na program stranke. Skala vezi in kontaktov med njimi je bila zelo različna. Ideološki moment je bil v oblikovanju strankarske povezanosti vedno zelo močan, saj je Slovenska ljudska stranka veljala v javnosti za katoliško stranko. Ne glede na strnjenost takega značaja pa so bili njeni pristaši gmotno zelo zdiferencirani. Že pred vojno se je izoblikovala tudi klerikalna buržoazija, katere zastopniki so imeli v stranki odločilno besedo.

V stari Jugoslaviji se je v dobi »vsedržavnih« strank Slovenska ljudska stranka vključila v JRZ. Tik pred vojno pa se je na pobudo dr. Fr. Kulovca osamosvojila in zopet nastopila pod starim imenom iz časov pred Aleksandrovo diktaturo. Pod obnovljenim imenom je kmalu zašla v najhujšo krizo, ki je bila takrat povezana z usodnimi spremembami med fašistično nacistično poplavo v Evropi.

Za razvoj SLS v novi dobi je po njeni obnovitvi bila važna predvsem seja strankine eksekutive v Natlačenovi pisarni na banovini dne 30. marca 1941. V pričakovanju vojne je sklenila razdeliti svoje vodilne ljudi, tako da so Fr. Gabrovška in dr. A. Kuharja takoj poslali v inozemstvo, preden je vojna izbruhnila, dr. Kulovec in dr. Krek naj bi se gibal z jugoslovansko vlado (namesto dr. Kulovca, ki je bil ubit v Beogradu že 6. aprila 1941, je vstopil v vlado nato Fr. Snoj), ostali pa naj bi počakali doma in taktizirali z okupatorji.¹

Na tem mestu nas mora najprej zanimati način delovanja tretje skupine, ki je ostala doma. Vodstvo te skupine si je prilastil dr. M.

¹ Franček Saje, Belogardizem, druga dopolnjena izdaja, izd. SKZ, Ljubljana 1992, str. 25. Cit. Saje, Belogardizem, str.

Natlačen, s tem da je potisnil v stran dr. A. Gosarja, ki ga je dr. Kulo-vec določil za tako funkcijo v zadnjem pismu, ki ga je pred smrtjo poslal v Ljubljano.^{1a} Natlačen je potem določal taktiko in politično linijo, ki je Slovenijo brez odpora pripeljala pod okupatorski jarem. Pa ne samo to. Natlačen osebno in njegovi enako misleči sodelavci so dali in podpisovali hvaležnosti polne vdanostne izjave, potovali v Rim na sprejeme in sodelovali v ljubljanski konzult. Natlačen je s takim ravnanjem prekoratil pooblastila strankine eksekutive z dne 30. marca 1941. Tako vsaj je mogoče razumeti Kuharjeve besede na Natlačenov račun v pismu, ki ga je poslal marca 1943 škofu G. Rožmanu in ki je po nesreči padlo v roke Osvobodilne fronte.² Škodljivost Natlačenovega ravnanja je Kuhar prikazal z opisom vtisa, ki ga je to ravnanje napravilo na Angleže: »Prva težava je bil pokojni M. N. V Jeruzalemu že so nam ga Angleži prinesli na dilci in smo mislili, da bomo že takrat ostali kje v internacijskem taborišču... Pri Angležih se je to ime izgovarjalo kakor kuga«.³

Natlačen torej navodil o taktizerstvu ni pravilno interpretiral. Vprašati se pa moramo, kakšna so ta navodila sploh bila. O seji strankine eksekutive 30. marca 1941 vemo namreč zelo malo. Poznali smo pač že dalj časa razdelitev strankinih ljudi v tri garniture, ki so se po prihodu jugoslovanske begunske vlade v London skrčile pravzaprav v dve, kaj drugega pa vsaj direktno pravzaprav nič. Nekaj odsevvov o seji so zapisali še pobegli kontrarevolucionarji v Koledarjih Svobodne Slovenije za 1951 in 1952. S tem je bilo naše znanje o omenjeni seji zaključeno. Pa vendar je dr. A. Kuhar, ko je sredi septembra 1944 imel več govorov na slovenske domobrance zaradi njihove prisega in službe Hitlerju, v enem teh govorov, dne 10. septembra 1944, govoril tudi o seji eksekutive SLS dne 30. marca 1941. Samo takrat ni nato nihče polagal dovolj pažnje. Leta 1961 pa je te govore ponatisnila »Prosveta«, glasilo slovenskih Američanov v Chicagu.

V govoru, ki ga je imel dr. Kuhar 10. septembra 1941, moremo brati tudi naslednje besede, ki se nanašajo na zadevno sejo eksekutive SLS:

»Vodstvo Slovenske ljudske stranke je dne 30. marca 1941, zbrano v banški palači, slovesno sklenilo, da v primeru sovražne zasedbe noben odbornik stranke, ne visok in nižji, nikdar ne bo sodeloval s sovražnikom, niti neposredno niti posredno, niti ne bo koga navajal k sodelovanju, pa naj bo ta pritisk še tako hud, ali celo življenje na tehtnici. To je bilo stališče naše stranke takrat ob vdoru sovražnika. Mislim, da je bilo pravilni odraz mišljenja vsega slovenskega naroda v trenutku, ko je šel v najbolj viharo dobo svoje zgodovine«.⁴

^{1a} Boris Kidrič, Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1960, št. 1, str. 22. Cit. Kidrič, Obris razvoja OF str.

² Londonski Kuhar piše, Dokumenti II, izd. Propagandni odsek OF SN (na Rogu 1943), strani 10. Kuharjevo pismo na str. 5–10. Cit. Londonski Kuhar piše.

³ ibid.

⁴ Prosveta, Chicago 10. IV. 1961, št. 69.

Če gornje besede pogledamo malo globlje, se nam takoj pokaže, da je eksekutiva prepovedala kakršnokoli kolaboracijo stranke z okupatorji in da je ta sklep veljal za celotni strankin aparat tudi za ceno življenja. Dr. Kulovec je te sklepe odobril, ko se je s strankinim vodstvom sestal na zadnjem obisku v Ljubljani 3. aprila 1941. Takrat je predlagal strankinemu vodstvu, naj stopi v zvezo z zastopniki drugih strank in z njimi osnuje narodni svet, ki se bo brigal za slovenske interese, posebej če v Beogradu ne bo vlade. Člani eksekutive pa so tedaj baje tudi sklenili, »... da v slučaju okupacije stranka kot takšna ne bo dala svoje pomoči in imena k nobeni politični akciji, ki bi bila v prid okupatorju«. Isti člani so si tedaj tudi obljubili, da ne bodo delali drug proti drugemu, pa bodi tisti, ki bodo zunaj, ali tisti, ki bodo ostali doma.⁵ To formulacijo je napisal v svojih povojnih spominih na ta čas dr. Ivan Ahčin, nekdanji urednik »Slovenca«.

Primerjava Kuharjeve formulacije o zadržanju stranke in strankinih funkcionarjev pod okupacijo s formulacijo dr. Ivana Ahčina nas mora iznenaditi. V Ahčinovi formulaciji nam morajo udariti v oči zlasti besede »stranka kot takšna« ne bo dala svoje pomoči in imena... Ni verjetno, da bi se bili nazori članov eksekutive v štirih dneh, to je od 30. marca do 3. aprila 1941 o pojmovanju taktiziranja z okupatorjem toliko spremenili. Primerjava obeh pojmovanj nam vsiljuje sklep, da eno od obeh ni originalno, še več, da je originalno vsekakor le Kuharjevo, Ahčinovo pa spremenjeno. Primerjava obeh vsiljuje tudi mnjenje, da je Ahčinovo pojmovanje napisano post festum in to z zelo jasnim namenom, da bi namreč opravičilo tisto taktizerstvo, ki so ga vodniki ljubljanske eksekutive praktično uporabljali med vojno. Na to kaže tudi zgoraj omenjena Kuharjeva kritika Natlačenovega ravnanja v odnosih z Italijani.

Na tem mestu moramo še enkrat poudariti, da Natlačen ni bil v Sloveniji sam kriv za kapitulantsko politiko v dneh aprilske vojne 1941. Bil je član in predsednik narodnega sveta, ki je kot celota odigral kapitulantsko vlogo in slovenski narod brez odpora pripeljal pod okupatorski jarem. V narodnem svetu je v največji meri sodelovala SLS kot takšna, da uporabimo Ahčinov izraz. Poleg nje pa so seveda sodelovali tudi predstavniki drugih slovenskih meščanskih strank. In ko so se kapitulanti prelevili v kolaborante v Graziolijevi konzultii, je Natlačen kot bivši visoki državni in politični funkcionar poleg drugih tudi on sodeloval v konzultii — po odobritvi eksekutive SLS. Odpor proti takemu sodelovanju se ni pojavil v eksekutivah strank, temveč v širokih ljudskih plasteh, kar so vedeli tudi predstavniki slovenske buržoazije. »V široki javnosti se... ni odobraval sodelovanje nekih slovenskih ljudi v konzultii«, je zapisal človek iz njihovih vrst.⁶ Natlačenu je sicer po njegovih lastnih besedah začelo presedati, da je Grazioli izrabljaj njegovo osebo, ugled in položaj za poklonitvene izraze v Rimu, ni mu

⁵ Ivan Ahčin, Spomini na začetek naše tragedije, Koledar Svobodne Slovenije 1951, str. 129—136.

⁶ Poročilo Slovenske zaveze.

pa dal nobene protivrednosti. Toda seja eksekutive SLS, na kateri je 26. maja Natlačen poročal o svojem delu, je soglasno potrdila njegovo poročilo in se soglasno tudi izrekla, naj sprejme imenovanje v konzultu ter stori vse, kar bodo Italijani od njega zahtevali v zvezi s potovanjem v Rim in k Mussoliniju.⁷ To se pravi: eksekutiva SLS je soglasno odobrila kolaboracijo z Italijani in je zato SLS »kot takšna« bila kriva za kolaboracijo. Taka politika je ustrezala trenutnim interesom klerikalne in druge z njo zvezane buržoazije. Toda s tako politiko so se politični vrhovi buržoazije še bolj oddaljili od širokih ljudskih množic, ki svojih interesov niso videle v povezavi z okupatorskimi oblastniki in njihovim režimom.

V novih okoliščinah, kakršne so se izoblikovale v »ljubljski Sloveniji« v aprilu in maju 1941 tudi s pomočjo domačih kapitulantov in nato kolaborantov, je bilo važno vprašanje, kdaj bo po mnenju eksekutive SLS nastopil tisti trenutek, ko SLS kot takšna ne bo več mogla nuditi svoje pomoči okupatorju in kako se bo tej pomoči odrekla.

Reči moremo, da je odločilni trenutek v oblikovanju taktike klerikalnih politikov nastopil na seji eksekutive SLS dne 26. maja 1941. O tej seji oziroma o problemih, ki ji jih je reševala, ne vemo dosti. Iz Natlačenovega poročila v London vemo, da je Natlačen na njej poročal o svojem delu za čas od 17. aprila 1941 dalje, poročal tudi o imenovanju in bližnjem potovanju konzulte v Rim in da je eksekutiva v celoti potrdila Natlačenovo poročilo ter se soglasno izrekla, naj Natlačen sprejme mesto v konzultu in sprejme vse, kar bodo Italijani zahtevali od njega v zvezi s potovanjem v Rim.⁸ Toda eksekutiva SLS ni razpravljala samo o tem, o čemer je Natlačen poročal zastopnikom SLS v London. Seja je bila strogo tajna. Na njej so razpravljali še o raznih drugih problemih, med njimi tudi o svojem taktiziranju pod okupacijo. Podatke o tem nam nudi razprava kontrarevolucionarnega emigranta Janeza Martinca »Slovenija v komunistični revoluciji« v Koledarju Svobodne Slovenije za 1952. V njej govori najprej o seji vodstva SLS dne 3. aprila 1941, ki ji je prisostvoval tudi dr. Kulovec, da so na tej seji člani izvršnega odbora SLS, kakor že vemo, sklenili, da ne bo dala stranka kot takšna svoje pomoči in imena k nobeni akciji, ki bi bila v prid okupatorju. Nato pa pisec dodaja: »Nekaj tednov pozneje je Izvršni odbor stranke... na tajnem sestanku že pod okupacijo ta sklep ponovil«. Ta »nekaj tednov pozneje« ni mogel biti v času oblastnega funkcioniranja narodnega sveta, ker za tak ponoven sklep še ni bilo potrebnih okoliščin, med 17. aprilom in 26. majem pa nedvomno kake seje eksekutive ni bilo, ker bi sicer Natlačen v svojem poročilu 26. maja ne zajel prav tega časa svojega dela in ga predložil v odobritev. Ta »nekaj tednov pozneje« se more potem nanašati le na 26. maj 1941. Na ta datum kaže tudi ustanovitev Slovenske legije, ki je bila ustanovljena 29. maja 1941. Ustanovna konferenca zanjo je bila po Smersujevih besedah sklicana »na pobudo

⁷ Natlačen.

⁸ Natlačen.

naših vodilnih politikov.⁹ Logično je, da je tako pobudo prediskutiral pristojni strankin forum. To pa se je zopet v tej zvezi moglo zgoditi le 26. maja 1941.

Podatki o seji eksekutive SLS so torej skromni. Natlačenovi so neposredni, drugi pa bolj posredni. Za nas je važno, kakšne sklepe moremo napraviti iz vseh skupaj.

Seja je potekala pod vtisom nekakšnega razočaranja nad Italijani, ker slovenskim buržoaznim politikom niso dali nobene prave protivrednosti za njihov odnos do Italijanov. Spričo tega dejstva je vprašanje nadaljnjega taktiziranja imelo važno mesto v kompleksu tedanjega razpravljanja. Toda v jedru tega vprašanja niso bili samo odnosi do italijanskih okupatorjev, temveč tudi odnosi do širokih slojev slovenskega naroda, ki so kapitulantskim in kolaboracionističnim taktizerjem že dale vedeti, da njihove politike niso odobravale. Dejstvo, da je eksekutiva odobrila Natlačenovo poročilo za nazaj in njegove bližnje delo za naprej, to se pravi sodelovanje z italijanskimi okupatorji, kaže, da jedro taktizerskega problema sploh niso bili Italijani, temveč odnos do domačega ljudstva. Stranka »kot takšna« je zašla v kolaboracijo in se diskreditirala. Treba je bilo rešiti izgubljene pozicije ali vsaj padajoči ugled pri ljudstvu, ki okupatorjev ni maralo. Poseben ozir so strankini vrhovi imeli do zahodnih zaveznikov in za primer njihove zmage nad Hitlerjem. Po njihovem mnenju je bilo za ta primer treba na skrivaj pripraviti organizirano vsenarodno gibanje odpora, ki bi se moralo sprostiti, ko bi se zavezniške sile približale naši deželi. Po takratnem mnenju strankinih vrhov je bil ta cilj še zelo daleč.

Kaj torej storiti? Ravnati v smislu navodil, kakršna poznamo iz Kuharjevega govora 10. septembra 1944? Nemogoče. Stranka se je že diskreditirala s priklanjanjem njenih predstavnikov italijanskemu okupatorju. Treba je bilo nekaj novega. Takrat se je po mojem mnenju rodila nova formula o odnosu do okupatorja, formula, ki jo poznamo iz Ahčinovih spominov in razprave Janeza Martinca, formula, po kateri »stranka kot takšna« ne bo dala svoje pomoči in imena k nobeni akciji, ki bi bila v prid okupatorju. Pri tej jezuitsko zviti formuli je bila bolj kakor pri katerikoli drugi usodna njena vsebinska interpretacija, to se pravi dejansko življenje, ki se je razvilo po njej. To pa je pokazalo, da se je politika eksekutivne SLS še naprej razvijala v nasprotju z navodili, kakršna je dr. Kuhar objavil kot sklep eksekutive z dne 30. marca 1941.

Rešitev svojih položajev za bodoče so člani eksekutive SLS videli v ustvaritvi neke nove organizacije, ki naj bi bila okupatorju neznana, torej ilegalna, ki naj bi organizirala in zbirala pristaše SLS v Ljubljani in na deželi za nastop proti okupatorju. Funkcionarji stranke naj bi kot člani stranke nastopali kvečjemu samo v tej ilegalni organizaciji. Kolikor bi nastopali v javnosti z okupatorji, bi ne nastopali kot člani stranke, temveč le kot zasebniki. To se pravi, njihova povezanost z okupatorji bi bila le navidezna, le taktična poteza, pravi izraz njihovega

⁹ Smersujev govor 8. VII. 1943.

mišljenja in odnosov do okupatorjev bi bila pa ilegalna organizacija. Da bi se slovensko ljudstvo še bolj prepričalo o dobrih namenih strankine organizacije, so sklenili še to, da bi najvidnejši stari strankini močje, to je vrhovno vodstvo SLS, ki so ga sestavljali dr. M. Natlačen, dr. Ivan Ahčin, Ivan Avsenek, Marko Kranjc, Miloš Stare, dr. Bogomil Remec, dr. Jože Basaj, bili kolikor mogoče za kulisami, da bi ostali neomadeževani, vodilna mesta v ilegalni organizaciji pa naj bi zasedli kolikor mogoče ljudje drugega reda.¹⁰

Sklepi ljubljanskega vodstva SLS dne 26. maja 1941 so bili zelo važni za nadaljnji razvoj meščanske politike v Ljubljani in v krajih, do katerih je segal njen vpliv. Omejeni niso ostali samo na organizacijo klerikalnega dela SLS, temveč so njihovo taktizersko metodo kmalu povzeli tudi voditelji liberalnega tabora. Seveda je bilo problematično že takrat, koliko bo ta metoda prevzela slovenske ljudske množice, ki so že do takrat izrazile odklonilno stališče do okupatorja in politike buržoaznih vrhov. Le nekaj mesecev razvoja Osvobodilne fronte je bilo treba, da se je pokazalo, kako taktizerstvo buržoaznih politikov ni bila metoda, ki bi z njo slepili italijanskega okupatorja, temveč mnogo bolj široke sloje slovenskega naroda. Rezultati zato niso izostali. Osvobodilna fronta je buržoaznim vrhovom v kratkem pobrala večji del njihovih nekdanih pristašev in jih pridobila za svojo politiko, to je za politiko odprtega borbenega odnosa do okupatorja. Voditelji klerikalne ilegale so takrat pustili, vnemar okupatorja in začeli ostro napadati Osvobodilno fronto in njeno partizanstvo.

Slovenska legija

Eksekutivna SLS na svoji seji 26. maja 1941 ni samo diskutirala o oblikah bodoče aktivnosti klerikalnih organizacij, temveč je sprejela tudi praktične sklepe. Eden od teh je bil, da dr. M. Natlačen še naprej sodeluje z Italijani. Drugi sklep se je nanašal na ustanovitev ilegalne vojaške organizacije, ki bi naj pomagala zahodnim zaveznikom in pripravljala slovenski narod na trenutek, ko bodo zahodni zavezniki zahtevali od njega vojaški nastop. Vse okoliščine govore za to, da je eksekutiva SLS prav na tej seji sklenila ustanoviti »Slovensko legijo« oziroma obnoviti organizacijo istega imena, ki jo je v dneh razpada jugoslovanske vojske že skušal realizirati dr. Natlačen z narodnim svetom, pa se mu mobilizacija vanjo ni posrečila.

Ustanovni sestanek za Slovensko legijo kot tajno ali podtalno vojaško organizacijo je bil 29. maja 1941 v prostorih Delavske zbornice na Miklošičevi cesti.¹¹ Prisostvovalo je okoli 12 delegatov. Med njimi so

¹⁰ Direktnega vira, ki bi govoril o prav takih sklepih, sicer ni, toda kasnejši razvoj ilegalnih organizacij predpostavlja gornjo razlago v bistvu kot edino možno konsekvenco razpravljanja na seji eksekutive SLS dne 26. maja 1941.

¹¹ Janez Martinc, Prvo leto komunistične revolucije v Sloveniji, Kalendar-Zbornik Svobodne Slovenije 1952, Buenos Aires 1951, str. 207. Cit. Martinc, Prvo leto KRS.

bili zastopnik SLS, zastopniki mladinske JRZ, Zveze združenih delavcev, Zveze fantovskih odsekov, Kmečke zveze, katoliških nameščencev itd.,¹² predstavniki velikih slovenskih političnih in kulturnih skupin, kakor je kasneje povedal R. Smersu. Med njimi je bil tudi član Kato-liške akcije, kar je bilo pomembno zlasti v kasnejšem razvoju te vojaške organizacije. Pri nadaljnjem organiziranju in širjenju po Ljubljani in izven nje so namreč pomagale organizacije, katerih zastopniki so se udeležili ustanovnega sestanka.

Večina na ustanovnem sestanku zastopanih organizacij je spadala v veliki sklop najrazličnejših strokovnih in stanovskih organizacij klerikalne SLS, tako da so bile pravzaprav le podaljšana roka centralne politične organizacije SLS. Njeno vodstvo je za ustanovitev Slovenske legije dalo tudi direktno pobudo, kakor je dve leti nato potrdil vodja Slovenske legije Rudolf Smersu.¹³ To pobudo potrjujejo tudi Mirko Bitenc, Marko Kranjc in Andrej Križman, avtorji razprave »Slovenci v borbi za svobodo v dobi okupacije«, kjer so jasno napisali, da je Slovensko legijo ustanovila Slovenska ljudska stranka.¹⁴ Stranka se je po-brigala tudi za legijino vodstvo. Določila ali potrdila je take, ki so lahko bili v najtesnejšem kontaktu z onimi, ki so ostali globlje v ozadju. Ne-posredno iz svoje srede je vodstvo SLS določilo za desetčlanski centralni organ Slovenske legije dva člana, ostale pa je vzela iz zastopnikov po-vabljenih organizacij, ki so itak bile organizacije SLS. Iz širšega vod-sta SLS sta bila Rudolf Smersu, ki je postal vodja Slovenske legije in kot tak načeloval desetčlanskemu odboru ter vodil organizacijski refe-rat, in dr. Albin Šmajd, bivši advokat v Radóvljici, ki je bil poverjenik za obveščevalno službo. Med drugimi člani je imel ing. Jože Sodja re-ferat za propagando, Andrej Križman je pomagal kot politični svetova-vec, kaplana Franc Malovrh in Tone Duhovnik sta bila organizatorja Slovenske legije na podeželju, Slavko Češnovar, uradnik OUZD je bil blagajnik. Vojaško tehnične zadeve je prevzel polkovnik Peterlin. Ko se je kasneje organizacija še razrasla in posli povečali, so osrednjemu vodstvu dodali še nekaj novih sodelavcev.¹⁵

Pobuda za Slovensko legijo, njena ustanovitev, sestava vodstva in kasneje še posebej njeno delovanje kažejo, da je Slovenska legija bila v celoti instrument politike klerikalnega vodstva SLS. Dasi je po za-snovi bila vojaška formacija, je dejansko ta okvir daleč presegala. Spri-čo v ozadje umaknjene vrhovnega vodstva je bila Slovenska legija sočasno tudi »vidni« politični organ, prek katerega je odmaknjeno vod-stvo izvajalo svojo politiko, svoje namene; bilo je skratka kar njeno nadomestilo. R. Smersu je dve leti kasneje direktno priznal, da je Slo-

¹² *ibid.* — Smersujev govor 8. VII. 1945.

¹³ *ibid.*

¹⁴ Spis proti Mirku Bitencu, vrhovno sodišče K 1/48-65. Cit. Spis proti Bitencu.

¹⁵ Po primerjavi podatkov pri Martincu, Prvo leto KRS, str. 203 in v spisu proti Milanu Fincu, okrožno sodišče v Ljubljani K 197/49 ter Saje, Belogardizem, str. 165.

venska legija bila ne samo vojaška, temveč tudi politična organizacija.¹⁶ Njen politični značaj se je večkrat pokazal. Npr. takrat, ko se je od dveh nevarnosti, ki so jih ustanovitelji Slovenske legije videli pred seboj, namreč okupator in komunizem, bilo treba odločiti za boj proti »nevarnosti komunizma«. Ta njen značaj je pokazalo izdajanje samostojnega ilegalnega lista »Svobodna Slovenija«. Pa ne samo to. Ves čas obstanka Slovenske legije je bila njena aktivnost prepletena z direktnimi vplivi osrednjega vodstva SLS.

O namenih in ciljih Slovenske legije so njeni organizatorji malo spregovorili. Že ob njeni ustanovitvi so po Smersujevih besedah videli pred seboj dve nevarnosti: »nevarnost komunizma, ki si bo v toku okupacije ali ob njenem koncu poskušal pridobiti oblast nad množicami, in nevarnost, ki je grozila od okupatorja«. Po istem avtorju se komunistov ob ustanovitvi še niso bali, ker se po njihovem mnenju bili še slabi.¹⁷ V skladu s tem spoznanjem so izdelali tudi delovni program, ki je v glavnem obsegal naslednje točke: 1. zbirati orožje in se sistematično pripravljati na odpor proti okupatorju, da bi v ugodnem trenutku s svojimi silami podprli osvobodilno vojsko zaveznikov, skupaj z njimi zasedli vse po Slovincih obljudeno ozemlje ter nudili oporo slovenski narodni oblasti pri vzdrževanju reda in miru; 2. organizirati zbiranje in dostavljanje vojaško važnih podatkov za zavezniško vojsko, to je organizirati obveščevalno službo za koristi zahodnih zaveznikov; 3. širiti propagando iz inozemstva, kar je praktično pomenilo posredovati informacije zahoda.¹⁸

Bistveno dopolnilo gornjim točkam pomeni prisega, ki so jo morali izreči novi člani po zamisli legijinega vodstva:

»Jaz N. N. prisegam pri Vsemogočnem Bogu, da bom od danes dalje zvest član Slovenske legije, katere namen mi je znan, da se bom boril in delal po svojih močeh v njenem okviru in po njenem programu za svobodo in samostojnost slovenskega naroda, da bom navodila, naročila in povelja vedno točno izvrševal, da ne bom nikoli izdal njenih tajnosti, njenega obstoja, njenega dela in njenih članov. Zavedam se, da me čaka božja kazen in maščevanje narenda, če bi to prisego prelomil. Tako mi Bog pomagaj!«¹⁹

Globlji pretres delovnih namenov in prisege Slovenske legije nam odkrije pomembna dejstva, ki značilno osvetljujejo mesto, ki ga je imela Slovenska legija s svojimi očeti vred v razvoju dogodkov na Slovenskem med osvobodilno vojno. Princip boja proti okupatorju je sicer izražen, toda z omejitvijo na ugodni trenutek, ko bi bil praktično upo-

¹⁶ Smersujev govor 8. VII. 1945.

¹⁷ *ibid.*

¹⁸ Martinc, Prvo leto KRS, str. 208. — Mirko Bitenc, Marko Kranjc in Andrej Križman, pisec razprave »Slovenci v borbi za svobodo v dobi okupacije«, navajajo pri prvi točki, naj bi Slovenska legija s svojim odporom podprla tudi »redno jugoslovansko vojsko«. Toda teh besed v začetku legije gotovo ni bilo, dostavili so jih pač kasneje, ko so se klerikalni vrhovi povezali z Mihailovićem. Spis proti Bitencu K 1/48. Kadar gre za podatek iz tu navedene razprave, citiram samo njene avtorje: Bitenc, Kranjc, Križman.

¹⁹ Saje, Belogardizem, str. 147.

rabljen, je odmaknjen v nedoločeno in nejasno prihodnost. V prisegi je pa ta princip že kar omrtvičen s tem, da sovražnik, s katerim naj bi se člani legije borili, imenoma sploh ni naveden. Namen boja je nakazan le delno, to je za svobodo in samostojnost slovenskega naroda, v ostalem je pa zakonspiriran v absolutnem zaupanju v Slovensko legijo. Zedinjenje slovenskega naroda, ta stoletna točka iz programa o Zedinjeni Sloveniji, se prav tako ne omenja. Iz Smersujevega govora sicer vemo, da so na ustanovnem sestanku razpravljali o izpolnjenju »vseh slovenskih teženj po svobodi in pridobitvi izgubljenega ozemlja«, toda v prisegi formalno tega niso izrazili.²⁰ Dalje preseneča dejstvo, da se z nobeno besedo ne omenja Jugoslavija. Pomanjkanje »Jugoslavije« v prisegi Slovenske legije govori za to, da so v Slovenski ljudski stranki v tistih dneh med vodilnimi politiki prevladali tisti, ki niso mislili na obnovo Jugoslavije. V tem stališču se je nadaljevalo prizadevanje tistih ljudi, ki so v aprilskih dneh narodnega sveta hoteli napraviti Slovenijo za samostojno državo in jo samostojno vključiti v trojni pakt. Slovenska legija naj bi po mnenju teh politikov bila instrument za uresničenje njihovih separatističnih tendenc. Obnova Jugoslavije se med cilji Slovenske legije pojavi šele pozneje, ko so na politike v domovini začeli intenzivneje pritiskati njihovi zastopniki v Londonu.

Odločen poudarek je v prisegi izrečen na tajnosti organizacije Slovenske legije. Njeni ustanovitelji so že ob samem začetku hoteli držati svojo organizacijo v največji tajnosti. »Hoteli smo, da se stvar ne izve v javnosti in celo dobro poučeni ljudje niso vedeli o Slovenski legiji več, kot da obstoja in da dela,« je kasneje o njej izjavil R. Smersu. Če upoštevamo okoliščine, v katerih je Slovenska legija nastala, razočaranje nad Italijani in strah za odmik ljudskih množic, moramo reči, da je ilegala Slovenske legije vsaj v tistem času bila mišljena iskreno in resno, čeprav v tistem času ni predstavljala nobene nevarnosti za okupatorja, ne glede na to, da je bila še ničeva tudi njena borbena vrednost v tistem času.

Po ustanovitvi je Slovenska legija začela s svojim delom. Vodstvo je začelo ustanavljati osnovne celice na terenu, v mestu in na deželi. Toda večjega razmaha dolgo ni bilo. Za to ni bilo niti notranjih niti zunanjih razlogov. Na znotraj ni Slovenska legija postavljala nikakega akcijskega programa. Vse njeno delo je bilo računano le na pripravo za upor ob ugodnem trenutku, ki naj bi nastopil ob invaziji zahodnih zaveznikov. Na zunanjo tako invazijo leta 1941 ni bilo nobenih možnosti. Ustvaril jih ni niti nemški napad na Sovjetsko zvezo 22. junija 1941, ker so nekaj mesecev bili Nemci tisti, ki so zmagovali na vzhodni fronti. Nekdanji kapitulanti in nato kolaboranti so ob vsaki priliki celo sejali dvom v Sovjetsko zvezo. S tem so po mnenju Slovenskega poročevalca sejali malodušje v slovenske ljudi, vplivali demoralizujoče in razdirali fronto v sovražnikovem zaledju.²¹

²⁰ Smersujev govor 8. VII. 1943.

²¹ SPor 4. VII. 1941.

Nov moment za Slovensko legijo in njene klerikalne politike kakor seveda tudi za vse tiste, ki so bili njim enaki, je pomenil nastop Osvobodilne fronte, ki je v popolnem nasprotju z nameni slovenskih buržoaznih vrhov postavila oboroženi boj z okupatorji kot akcijsko geslo in z njim tudi začela. Stari kapitulanti so glede njega sicer računali, da bo gibanje OF zaradi sovražne moči zamrlo, toda strahu pred morebitnim njegovim uspehom kljub vsemu niso mogli skriti.

Iz strahu pred »temnimi elementi« se je v Slovenski legiji na široko razvila obveščevalna služba. Iskanje podatkov in informacij je pri njej vedno zavzemalo znaten del njene aktivnosti. Saj je zbiranje podatkov obveščevalne narave stavila tudi v svoj delovni načrt. Zdi se, da je spočetka in še dolgo potem zbirala informacije pod šifro OBV.²² Po priznanju Milana Finca, enega od vidnejših članov Slovenske legije, njena obveščevalna služba ni bila organizirana posebej, to je po kakem posebnem organu v legiji, temveč se je vršila po samih članih legije. To se pravi, da je Slovenska legija predstavljala eno samo veliko obveščevalno mrežo.²³ In to obveščevalno mrežo so klerikalni politiki usmerili proti Osvobodilni fronti. Približal se je čas, ko je od dveh nevarnosti postajala vedno večja tista, ki so jo klerikalni politiki dolgo podcenjevali. Namesto zbiranja podatkov proti okupatorju je postalo važnejše zbiranje podatkov o gibanju »komunistov«.

Za ilustracijo naj navedem konkreten primer. Protikomunistični krožek KA v Polju pri Ljubljani se npr. z okupatorjem sploh ni bavil. Pač pa se je bavil s komunisti. Primer v malem dajejo sejni zapisniki enega njegovih članov, Martina Kramerja. Njegovi zapisniki se bavijo z organizacijo zaupnikov po vaseh in sestavljanjem seznamov komunistov po vaseh tedanje občine Polje. Značilno dejstvo v razvoju tega protikomunističnega krožka KA je bilo, da se je avgusta 1941 kar prelevil v celico Slovenske legije in pod tem naslovom nadaljeval s sestavljanjem »sumljivih« oseb.²⁴

Pregledovanje prebivavcev po vidiku, kdo je za OF in kdo proti, so legijaši imenovali — perlustracijo prebivavstva.²⁵ Centrala Slovenske legije je nabrane podatke deloma uporabljala za domače potrebe, sicer pa jih je dajala na razpolago Intelligence Service oziroma jih je po svojih posebnih kanalih pošiljala v London ministru dr. Mihi Kreku.²⁶ Te kanale so uredili dokaj zgodaj, jeseni 1941 so že funkcionirali. Kmalu za tem so se v londonskem radiju oglasili emigranti, ki so v smislu želja buržoaznih vrhov doma kmalu nastopili proti partizanom.

Obveščevalna služba Slovenske legije je kmalu potem, ko je obrnila svojo pozornost na delovanje Osvobodilne fronte, odkrila, da nemško napredovanje na vzhodni fronti ni vplivalo demobilizujoče na gibanje OF, da je ravno nasprotno »vse ljudstvo drvelo« za njo. Ta silni razmah

²² Zasliševanje Viktorja Žiberta v spisu proti dr. Köstlu, Ko 526/45.

²³ Zasliševanje Milana Finca v spisu proti dr. Köstlu, Ko 526/45.

²⁴ Bitenc, Kranjc, Križman K 1/48.

²⁵ Spis proti Fincu K 197/49.

²⁶ Bitenc, Kranjc, Križman.

OF na slovenski zemlji in v Ljubljani še posebej ne glede na operacije na vzhodni fronti je tudi doma odkril drugačno razmerje sil, kakor so si ga domišljali in želeli predstavniki buržoazije in z njo povezane Cerkve.

Nasprotniki Osvobodilne fronte so začeli polagoma in vidneje kazati svojo nejevoljo nad aktivnostjo Osvobodilne fronte. Začetki pa so bili skromni, odeti le v ustno propagando, ki jo je vestno zabeležil Slovenski poročevalec. Tedne in mesece so širili pomisleke proti oboroženemu boju, zlasti pa svoje antipatije do Komunistične partije Slovenije.²⁷ Ta jim je bila najhujši kamen spotike. Osvobodilno fronto so namreč obtoževali, da je bila le plašč za komuniste, komunistom samim pa so odrekali vsak patriotizem, še več, obtoževali so jih dezerterstva iz jugoslovanske vojske in izdajstva narodnih interesov.²⁸ Po prvih uspešnih sabotажnih akcijah in partizanskih bojih na Gorenjskem julija in avgusta 1941 so ti nasprotniki začeli tarnati in godrnjati nad žrtvami, ki so jih povzročili spopadi, češ da še ni čas za take nastope proti okupatorju.²⁹ V tistih poletnih mesecih 1941 nekako so nastali očitki, da so bili »komunisti« usmerjeni protizavezniško, protidemokratsko in protijugoslovansko ter protidinastično.³⁰ Resnica je seveda v marsičem bila drugačna.

Ustna propaganda proti Osvobodilni fronti in njenemu partizanstvu je bila začetna in v javnosti vidna stopnja nasprotovanja narodno-osvobodilnemu gibanju pod vodstvom Osvobodilne fronte in Komunistične partije. Ofenzivnemu zaletu Osvobodilne fronte ni škodovala, pač pa je njen razmah spodbujal njene nasprotnike k večji aktivnosti. Pobudniki, ustanovitelji in organizatorji Slovenske legije so tedaj začeli spoznavati, da se hitro približuje tista druga nevarnost, ki so jo predvidevali ob ustanovitvi legije, namreč nevarnost »komunizma«. Za nadaljnjo akcijo ni bilo več važno odklonilno stališče do okupatorja, tega so vedno bolj puščali vnemar, važno pa je postalo odklonilno stališče do Osvobodilne fronte. Nekaj mesecev kasneje, 22. novembra 1941, je Slovenski poročevalec označil ta njihov razvoj z naslednjimi besedami: »Ne narod, temveč položaj in sebične koristi so jim na umu. Iz strahu pred lastnim narodom padajo vse globlje.«

Druga nevarnost je Slovenski legiji vcepila več intenzivnosti v njeni dejavnosti. Pokazala se je v dveh smereh. Prva se je tikala predvsem okrepitve organizacije, druga pa javne propagande proti oboroženemu boju, ki ga je propagirala Osvobodilna fronta.

Aktivnost v prvi smeri je trenutno bila najbolj intenzivna. Z njo so klerikalni voditelji hoteli preprečiti odhod svojih pristašev v Osvobodilno fronto in jih sočasno zadržati zase, da bi si tako ustvarili zadostno silo za poznejšo uporabo. Aktivnost v tej smeri je bila zelo konspirativna. Vodili so jo po starih strankinih kanalih, kolikor so se ohranili iz prejšnjih časov, ali pa po svojih posebnih zaupnikih. Omrežje svojih

²⁷ SPor 25. VII. 1941.

²⁸ SPor 6. IX., 24. X., in 8. XI. 1941.

²⁹ SPor 16. VIII. in 23. VIII. 1941.

³⁰ Bitenc, Kranjc, Križman K 1/48.

celic so začeli spletati tako, da so uglednejše klerikalne pristaše klicali na sestanke v Ljubljano, ali pa so odposlanci centralnega vodstva hodili po deželi in za lokalne organizatorje pridobivali župane, župnike in kaplane.

Kakšna je v tej dobi razvoja Slovenske legije bila njena intenzivnejša aktivnost, moremo videti iz zaslišanj na povojnih procesih proti ljudem, ki so morali odgovarjati za svoje medvojno delo in zadržanje.

Tako je npr. Anton Perčič iz Paradišča v občini Šmarje na Dolenjskem izjavil, da je bil avgusta 1941 v Ljubljani na sestanku pri Smersuju. Ta mu je tedaj naročil, naj zbere »mlade fante za ohranitev reda, da ne bi v slučaju končane vojne temni elementi izrabili priložnosti za nemire«. Ponovno je bil na takem sestanku v Ljubljani septembra 1941. Smersu mu je tedaj celo namignil, da bo vojna kmalu končana in naj Perčič v ta namen zbere svoje fante. Smersujevo naročilo je Perčič izpolnil in organiziral Slovensko legijo na Grosupljem, v Žalni in Šmarju. V vsakeh kraju je postavil enega, ki je potem naprej zbiral fante. Podobno nalogo je imel v sosednih vaseh nekdo drugi, ki je na enak način organiziral Slovensko legijo v Sp. Blatu, Račni in Šentjurju. Perčič sam je do konca septembra 1941 zbral 17 ljudi. Za pozimi je pa izjavil, da ni nič organiziral, češ da je bilo premraz.³¹

Razume se, da Anton Perčič ni bil edini Smersujev zastopnik, ki je organiziral Slovensko legijo na terenu. Kasnejša Smersujeva in druga poročila o obsegu organizacije predpostavljajo, da je takih organizatorjev bilo veliko, da so še pred koncem 1941 razpredli Slovensko legijo po vseh občinah ljubljanske pokrajine³² in segli tudi na Gorenjsko, Štajersko in Primorsko.³³ Toda ta razmah je legija doživela šele v času, ki tu ni več predmet našega obravnavanja.

V dobi, ki še spada v okvir našega razpravljanja, ali pa postopoma prehaja v naslednjo stopnjo aktivnosti, so kot organizatorji, predvsem pa kot pobudniki oziroma pospeševalci organiziranja Slovenske legije nastopili tudi številni župniki in kaplani. Na to pot so jih usmerile škofove direktive in izjave. Posebno važno je bilo škofovo pismo duhovnikom ljubljanske škofije z dne 24. oktobra 1941 in v njem besede: »Podvigi raznih osvobodilnih gibanj nerazsodnih ljudi v sedanjih razmerah narodu ne koristijo nič, pač pa mu hudo škodijo.« Mnogo dalj pa je šel v ustnih izjavah. Tako je npr. na posvetu z duhovščino trebanjske dekanije v Št. Rupertu na Dolenjskem dne 26. novembra 1941 govoril, da morajo duhovniki propagirati proti narodnoosvobodilnemu gibanju s prižnic in med farani, češ da je narodnoosvobodilna vojska proti veri in da s partizani ni mogoče sodelovati. Prek cerkvenih organizacij morajo vplivati, da ljudje ne bodo pristopali k Osvobodilni fronti.³⁴ Pritisk iz škofije ni bil brez posledic. Medtem ko so prej samo nekateri izrazi-

³¹ Zaslišanje Antona Perčiča v spisu proti Viktorju Šviglju, okrožno sodišče v Ljubljani Ko 159/46.

³² Bitenc, Kranjc, Križman K 1/48.

³³ ibid. — Smersujev govor 8. VII. 1943.

³⁴ Saje, Belogardžem, str. 55.

tejši duhovniški politikanti bili aktivno usmerjeni proti narodnoosvobodilnemu gibanju, se je po škofovem pritisku odklonilno stališče do OF med duhovščino okrepilo zaradi pokorščine škofu. Nekateri so sicer res bili le bolj suho pokorni, toda drugi so zato postali aktivnejši.

Nekaj konkretnih izjav naj vidno pokaže, kako odločilen je bil vpliv škofije na odnos duhovnikov do Osvobodilne fronte. Župnik v Trnovem v Ljubljani Ivan Vindišar je na povojnem zaslišanju izjavil: »Na prižnici sem govoril samo tako, kakor je bilo naročeno iz škofije.«^{34a} Dosti več je povedal Lovro Sedej, ravnatelj usmiljenih sester sv. Vincenca Pavelskega. »Uradno proti OF nisem nastopil do škofove okrožnice duhovnikom in redovnikom.«³⁵ Še jasneje pa je novo dobo izrazil Peter Flajnik, župnik v Kočevju: »V jeseni leta 1941 sem dobil pismo od škofa oziroma pastirsko pismo vsem duhovnikom, v katerem je bilo prepovedano sodelovati z OF, vsled česar sem napram OF postal pasiven in sem se umaknil iz kakršnihkoli sodelovanj z OF. Držal sem se škofovih navodil...«³⁶ Med duhovskimi propagatorji ilegalne Slovenske legije so bili aktivni na deželi še mnogi drugi župniki in kaplani.

Sistem vojaške organizacije je Slovenska legija gradila od zgoraj s sodelovanjem od spodaj, vmesne stopnje pa so zrastle med razvojem samim. Odposlanci centrale so postavljali zastopnike po vaseh, ki so zbirali trojke kot temeljne celice. Njihova naloga je bila po vaseh zbirati ljudi in seveda tudi orožje. Trojke so se vezale v roje z rojniki, ti v desetine in desetine v čete, ki so predstavljale vojaško formacijo posameznih občin. Čete so povezali v bataljone, ki so predstavljali vojaško formacijo okraja oziroma okrožja. Toda ni znano, v kakšnem odnosu so te enote bile do tedaj veljavne politične upravne razdelitve. Ljubljanska okrožja ali okraji so bili združeni v posebno mestno poveljstvo s svojim vodstvom, ki je intenzivno sodelovalo neposredno s centralo.³⁷ Tako zgrajen sistem organizacije Slovenske legije je že pred koncem 1941 prepletal vso ljubljansko pokrajino, zraven pa so ustvarili tudi že odbore za Gorenjsko in Štajersko s Prekmurjem ter Primorsko.³⁸

Tako zgrajena organizacija Slovenske legije je verjetno dajala njenim ustvarjalcem vtis moči. Po Smersujevih besedah je bilo namreč že po nekaj mesecih v legiji okoli 5000 zapriseženih članov.³⁹ Visoka številka je sama na sebi lahko vzbujala zanos. Toda ne glede na visoko številko so v Slovenski legiji bile velike tudi slabosti. Prva od teh je bila ravno številka članov. Po vsej priliki ni bila pravilno prekalkulirana, oziroma je bila posledica varljivih zaključkov, ki so jih napravili po predvojnih volilnih seznamih. Druga slabost je bila pomanjkanje akcij-

^{34a} Spis proti Ivanu Vindišarju, okrožno sodišče v Ljubljani Ko 765/46.

³⁵ Spis proti Lovru Sedeju in Jakobu Žagarju, okrožno sodišče v Ljubljani Ko 581/46.

³⁶ Spis proti Petru Flajniku, okrožno sodišče v Ljubljani Ko 312/49.

³⁷ Martinc, Prvo leto KRS, str. 208. — Smersujev govor 8. VII. 1943. — Spis proti M. Fincu: K 197/49 in zasliševanje Milana Finca v spisu proti dr. Janku Köstlu, Ko 526/45-20.

³⁸ Smersujev govor 8. VII. 1943.

³⁹ *ibid.*

skega programa, ki bi v tistem času člane legije tako prevzel, da bi se z nekakim entuziazmom vrgli na njegovo uresničenje. Tretja slabost je bila nezadostna množična aktivnost ali sploh neaktivnost. V prvem momentu, ko je šlo v prvi vrsti za zbiranje članov, nezadostna aktivnost ni bila še tako vidna, ker je bilo pričakovati, da se bo šele pokazala. Toda še pol leta kasneje, ko so bile okoliščine že bistveno drugačne, so se organizatorji pritoževali, da je premalo aktivnosti in da se premalo dela kaže povsod.⁴⁰ Tretja slabost je v bistvu bila konsekvence druge slabosti. Četrta slabost pa je bila v kontrarevolucionarni vlogi Slovenske legije, o kateri bomo več slišali pozneje. Navedene slabosti so bile v svojih posledicah za politike, ki so izza kulis usmerjali delovanje Slovenske legije, neprijetne. Analizirajoč razvoj legije so kmalu spoznali tudi razloge za neuspeh svoje vojaške organizacije. Ne da bi šel sicer do kraja, je pisec »Poročila Slovenske zaveze o položaju v Sloveniji« z dne 20. maja 1942 ta neuspeh pojasnil z naslednjimi besedami: »V podeželju so... zbrali zlasti katoličani razmeroma močne organizacije in vojaške formacije, a čutiti jih ni bilo, ker je bilo njihovo delo le tiho pripravljanje, ne akcijski nastopi kakor pri OF. Zato mladim ljuem mnogokrat niso imponirali in niso mogli zadržati akcije željno mladino. OF je to razpoloženje ljudi psihološko odlično izrabila.«⁴¹ Isti avtor »Poročila SZ« je v istem poročilu povedal tudi vzroke, zakaj je OF tako uspela: »V tej formaciji (to je v Osvobodilni fronti, op. F. Š.) so videli in mnogi še vidijo edino resno moč, ki bi mogla in hotela družbo postaviti na nove temelje, ki nima volje postaviti vse nazaj v prejšnji red in mir, tisti red, ki je doživel tak polom v aprilu lanskega leta.«⁴² Slovenska legija pa je imela prav ta cilj, da bi se stari vodniki po končani vojni vrnili nazaj na stare položaje. Zato so vzroki za uspeh OF bili sočasno tudi vzroki za neuspeh Slovenske legije, ali bolje rečeno za nezadovoljiv uspeh Slovenske legije.

Iniciatorji in organizatorji Slovenske legije so torej dobro vedeli, v čem so bile korenine za diametralno nasprotni razvoj Osvobodilne fronte in Slovenske legije. Svoje legije niso ustanovili, da bi našli skupni jezik z Osvobodilno fronto, temveč da bi jo onemogočili. Zato kljub slabostim v organizaciji Slovenske legije niso hoteli nazaj, temveč naprej po poti, ki so jo nastopili ob ustanovitvi legije, po svojem osnovnem razpoloženju pa so segali še v čas pred vojno.

Aktivnost v drugi smeri, ki se je razvijala vzporedno s postavljanjem organizacijskega omrežja, je obsegala propagandne ukrepe proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Kakor smo zgoraj videli, se kaka borbena akcija proti okupatorju v okviru Slovenske legije sploh ni pojavila. Ko je Smersu dajal navodila Antonu Perčiču, mu je sicer razložil, da je Slovenska legija naperjena proti okupatorju, toda sočasno tudi proti »temnim elementom«. Prav proti tem elementom je naperila vse svoje sile.

⁴⁰ Okrožnica Slovenske legije v spisu proti dr. Köstlu Ko 526/45.

⁴¹ Poročilo Slovenske zaveze.

⁴² ibid.

Sg. vodstvo
Vodstvo Slovenske legije je sredi novembra izdalo dva letaka, ki jih je napisal vodja legije, Smersu sam. V njih je odvrčal Slovence od oboroženega boja proti okupatorjem, komuniste pa obdolžil petokolonstva, hujskaštva in izdajstva. Zraven je Italijanom očital, da morejo komunisti vse to izvrševati tako rekoč pred njihovimi očmi, ker jim pač prija zločinsko delovanje teh elementov.⁴³ Toda Italijani s Smersujevim nastopom niso bili zadovoljni in so ga zaprli, ker so se sprva, ko še niso poznali ozadja, čutili prizadeti, ker se je Smersu iz demagoških razlogov ostro obregnil ob nje. V posebnem pismu enemu svojih prijateljev je razložil, kako naj vso zadevo Italijanom pojasnijo, češ »... okrožnica je morala biti tako krepko napisana, da ni mogel nihče misliti, da prihaja iz italijanskih vrst, sicer bi ne imela efekta«. Smersu je prosil prijatelja, naj bi pri Italijanih razložil njegovo intimno razmerje do Italijanov, da bi tako čimprej prišel na svobodo.⁴⁴ To so je tudi zgodilo.

Smersu je prišel na svobodo, toda zadela ga je nova nesreča. Njegovo pismo je prišlo v roke Osvobodilne fronte, ki ga je objavila v Slovenskem poročevalcu ter tako razkrila ter zraven s primernim komentarjem obsodila Smersujev »višji« in »nižji« krog kot izdajavce lastnega naroda in zraven podpornike italijanskih okupatorjev.⁴⁵

Proti partizanom Smersujevi ljudje niso nastopili samo s propagandnimi letaki, temveč so jim hoteli škodovati tudi tako, da so svojim podeželskim zaupnikom izdali navodilo, naj italijanske tatvine opravičijo pred slovenskimi kmeti s tem, da jih naprtijo partizanom⁴⁶ in tako borce za svobodo razglase za tatove in rokvnjače.

Sredi novembra 1941 se je klerikalno vodstvo Slovenske ljudske stranke odločilo izdajati ilegalno glasilo z naslovom »Svobodna Slovenija«. Prva številka je izšla z datumom 22. novembra 1941. List je bil centralno glasilo vseh pristašev SLS in članov Slovenske legije. Naloga mu je bila, med Slovenci propagirati ideje pripravljanja na ugodni trenutek ob koncu vojne ter odvrčati Slovence od Osvobodilne fronte in partizanov. Zagovarjal je tudi politiko emigrantov v Londonu, katerih izjave so v njem vedno našle dovolj prostora. Novo v Svobodni Slovenije je bilo, da je list v naslednjih številkah začel zagovarjati taktiko Draže Mihailovića. Ta taktika za politike Slovenske legije in Svobodne Slovenije sama na sebi ni bila sicer nekaj novega. Bila je že od začetka temeljna poteza dela njihovih politikov. Novo je bilo, da se je Draža Mihailović, ki se je v tistih tednih ob koncu 1941 pojavil kot dejavnik v življenju nekaterih meščanskih skupin, pojavil kot dejavnik tudi v večjem delu klerikalnih politikov SLS. Ta pojav je bil dokaz, da so klerikalni politiki opustili separatistične tendence in se pod pritiskom zastopnikov v Londonu odločili za koncept — Slovenija v Jugoslaviji. Ta koncept so klerikalni politiki sprejeli pravzaprav že sep-

⁴³ Letaki s podpisom »Združeni Slovenci« in »Zavedni Slovenci« v NUK.

⁴⁴ SPor 1. XI. 1941.

⁴⁵ SPor 1. XI. 1941.

⁴⁶ ibid.

tembra 1941, toda ga propagandistično niso izkoriščali. Čas za to je nastopil šele z rojstvom »Svobodne Slovenije«.

Naposled moramo reči še nekaj besed o kontrarevolucionarni vlogi Slovenske legije v slovenskem političnem življenju leta 1941. K spoznanju te vloge je največ prispeval njen vodja Rudolf Smersu. V znanem govoru 8. julija 1943, ki smo ga že večkrat citirali, je sam povedal, da so že ob začetku, torej ob ustanovitvi legije spoznali dve nevarnosti: nevarnost komunizma in nevarnost okupatorja. Še mnogo jasnejši je bil Smersu glede motivov, ki so naganjali klerikalne politike k ustanovitvi Slovenske legije, v članku »Ob 20-letnici Slovenske legije«, ki ga je napisal 1961.⁴⁷ Tam pripoveduje, da so se že na velikonočni ponedeljek 1941 zbrali na njegovem stanovanju zastopniki slovenskih katoliških mladinskih organizacij in razpravljali o potrebi organiziranja tajnih oddelkov, ki naj bi v vojaškem pogledu pripravili narod na trenutek, ko bo nastop zoper okupatorja in za zaveznike potreben, koristen, uspešen in združen z najmanjšimi žrtvami.

»Naslednje dneve so,« nadaljuje R. S., »... prihajala poročila, da komunisti dvigajo glave in pravijo, da je sedaj prišla njihova ura..., da komunisti zbirajo orožje in ščuvajo ljudi zoper tiste, ki so do sedaj vodili javno življenje na deželi. Z ozirom na ta mednarodni in domači položaj ni bilo mogoče niti trenutek več odlašati s protiakcijo...« Do ustanovnega sestanka organizacije, ki naj bi to protiakcijo vodila, je potem prišlo 29. maja 1941, kakor že vemo.

O kontrarevolucionarnem značaju Slovenske legije imamo še več pričevanj. Nam že znanemu Antonu Persiču je R. Smersu, ko mu je razlagal, proti komu je legija naperjena, rekel, da tudi proti »temnim elementom«. V vlogi takega značaja je 23. septembra spregovoril tudi Slovenski poročevalec; ko je zapisal: »Prebujena Slovenija«, »Kazina«, »Slovenska legija« žalostni ostanki, ki jih zbirajo bivši voditelji bivših JRS in JNS — to so sile, ki jih petokolonaši in narodni izdajalci... postavljajo nasproti Osvobodilni fronti. Z njimi hočejo v korist italijanskih okupatorjev razbiti borbeno enotnost slovenskega naroda.«⁴⁸

Sredi novembra 1941 je R. Smersu v svojih letakih odkrito udaril po narodnoosvobodilnem gibanju, slovenske kmete pa na poseben način ščeval na partizane, ki naj jih imajo za tatove in rokovnjače. Ob koncu novembra istega leta je začela izhajati še »Svobodna Slovenija«, ki je odkrito in sistematično govorila proti narodnoosvobodilnemu gibanju pod vodstvom Osvobodilne fronte in Komunistične partije.

Kakšne sklepe moremo napraviti na temelju navedenih dokumentov?

Slovenska legija je že ob ustanovitvi bila zamišljena kot organizacija kontrarevolucionarnega značaja in je ta značaj ohranila v vsem nadaljnjem razvoju. Kolikor je bilo v njej sploh govora o okupatorju, to ni bilo govorjeno z namenom resničnega boja z njim, ker je bil ta

⁴⁷ Rudolf Smersu, Ob 20-letnici Slovenske legije, Vestnik-SPB XII/1961, št. 4, str. 68.

⁴⁸ SPor 23. IX. 1941.

v m. 1941 in malo nastop hči, v čem
no že tudi kontrarevolucionarna zasedba
1 prini nastopi prot. of

cilj postavljen tako daleč naprej, da praktično ni imel nobene vrednosti. Kolikor so politiki SLS operirali z besedami o boju proti okupatorju, je bilo to besedičenje, kakor nam kaže primer z Antonom Perčičem, le sredstvo, da bi z njim laže in hitreje mobilizirali preproste ljudi za kontrarevolucionarne cilje.

Ob takih dejstvih se moremo še vprašati, kdaj se je kontrarevolucionarni značaj Slovenske legije vidno pokazal. Pravzaprav bi bilo na mestu vprašanje, kdaj ga je bilo najprej čutiti. Časovno opredeliti prava nastop, bi bilo pa zelo težko, ker je ta protisila rasla iz skromnih pojavov pomislekov proti Osvobodilni fronti in partizanstvu, se počasi razraščala v grajo in očitke, ki jim konkretnega, osebnega vira ni lahko ugotoviti. Lahko pa rečemo, da je celotni kompleks ustne propagande proti OF bil že viden izraz kontrarevolucionarne dejavnosti nasprotnikov Osvobodilne fronte, čeprav posameznih izjav ne moremo z določeno jasnostjo pripisati tej ali oni skupini ali celo osebi.

Povsem drugače pa moramo soditi takrat, ko je določena skupina udarila po narodnoosvobodilnem gibanju, po Osvobodilni fronti ali Komunistični partiji s svojim podpisom oziroma svojim nazivom. Pri tem je manj važno, če je ta naziv oziroma podpis bil pravo ime podpisane skupine ali pa samo njen »psevdonim«. Bistvo je v vsakem primeru bilo isto.

V primeru Slovenske legije je za vidni ali morda bolje rečeno javni nastop proti Osvobodilni fronti šlo že pri Smersujevih letakih sredi novembra 1941, še bolj pa pri pojavu ilegalnega lista »Svobodne Slovenije« 22. novembra 1941. V obeh primerih so politiki Slovenske legije oziroma klerikalnega dela SLS odkrito in hkrati silovito udarili po Osvobodilni fronti. S tem trenutkom so v okoliščinah ilegale sicer vendar javno zavzeli ostro odklonilno stališče do Osvobodilne fronte, KP in partizanstva. S tem so v svojem razvoju pokazali novo obliko svoje aktivnosti in s tem tudi odprli novo stopnjo v svojem razvoju.

Prebujena Slovenija

Posebna frakcija v okviru klerikalnih politikov je bila skupina ljudi, ki se je oblikovala pod naslovom »Prebujena Slovenija«. Organiziral jo je Ivo Peršuh, uradnik Vzajemne zavarovalnice v Ljubljani.⁴⁹ Njeno fizionomijo si moremo ustvariti iz dveh okrožnic s podpisom naslovne organizacije. Prva je bila izdana julija 1941, kakor je mogoče sklepati iz njenih uvodnih besed »Tretji mesec je potekel, odkar je zatemnela naša narodna svoboda...«, druga pa nekaj pred 15. avgustom, ker ta datum navaja okrožnica sama.⁵⁰ V skladu s temi datumi je treba postaviti tudi sam nastanek »Prebujene Slovenije« v bližino

⁴⁹ Janez Martinc, Zgodovinska osnova narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, Koledar Svobodne Slovenije 1959, Buenos Aires 1950, str. 117—120. Cit. Martinc, Zgodovinska osnova NOB. — Martinc, Prvo leto KRS, str. 208.

⁵⁰ Okrožnici hrani F. Š. — Martinc, Prvo leto KRS, str. 208. Martinc napačno datira prvo okrožnico že maja 1941 in s tem tudi sam nastanek »Prebujene Slovenije«.

prvega datuma. Domnevati namreč smemo, da je skupina »Prebujene Slovenije« nastala iz določenega nezadovoljstva s politiko starejših klerikalnih politikov, morda celo kot afront proti Slovenski legiji, na katere ustanovitev nikogar od »prebujenih« Slovencev niso povabili. Na to domnevo direktno kažejo nekateri stavki iz prve okrožnice: »Narodna sodba mora brezobzirno zadeti vse, ki so s svojo nesposobnostjo, koruptnostjo in amoralnostjo skozi 23 let zastrupljali zdrave sile jugoslovanskih narodov in tako postali pravi očetje naše letošnje velikotedenske sramote. Ne glede na to narodno sodbo pa smo mnjenja, da morajo vzeti usodo našega naroda v roke mladi, nekompromitirani in z neomadeževanim idealizmom prežeti ljudje. To so predvsem oni, ki so doslej kot preprosti 'redovi' po volji oblastnikov morali stati v ozadju, dejansko pa so ustvarili vse, na kar moremo biti ponosni.«⁵¹

Spričo takega izhodišča za nastanek »Prebujene Slovenije« ni bilo pričakovati, da bi se nazori njenih pristašev v čem posebno razlikovali od nazorov, ki so jih izpovedovali člani Slovenske legije, čeprav brez razlik tudi niso bili.

Glede medvojne dejavnosti oziroma pasivnosti so organizatorji »Prebujene Slovenije« imeli za zločinsko mišljenje tistih, ki so mislili, da bi Slovenci lahko roke križem držali in čakali, da bi nas odrešili prijatelji, katerih zmaga na bojiščih je zajamčena. Toda sredstva proti temu »zločinskemu mišljenju« tudi »Prebujeni Sloveniji« ni bila obožena akcija, za kakršno se je odločila Osvobodilna fronta, temveč le pripravljanje nanjo. »Čas, ko bo Evropa dobivala novo lice po volji svojih svobodnih narodov, nas mora najti pripravljene, do podrobnosti organizirane, nesebično borbene in jekleno strnjene«, to so bili njihovi nazori o lastni osvobodilni akciji.⁵² V skladu z njimi so izdali tudi geslo: »Orožje je last vsega naroda! Skrbite, da bo vse orožje, ki je kjerkoli na slovenskih tleh skrito, ostalo dobro skrito, a tudi oskrbovano.«⁵³ Zato so bili tudi mnjenja, naj Slovenci ne povzročajo sami nepotrebnih žrtev, ker bi pač izzvale najbrezobzirnejše represalije zasedbenih oblasti.⁵⁴ Akcijo komunistov so odklanjali zaradi »njihove brutalnosti... slepe privrženosti Kominterni ter... preziranja najsvetejših vrednot našega naroda.«⁵⁵ Poleg tega so v akciji komunistične partije gledali slepo posnemanje tujih vzorcev družbenega sožitja in javnega uveljavljanja, zato so jo kar razglasili za narodno izdajstvo.⁵⁶

Navedeni pogledi kažejo, da so »prebujeni Slovenci« bili glede pomanjkanja akcijskega gesla, čakanja na ugodni trenutek in odklanjanja narodnoosvobodilnega gibanja pod vodstvom OF in KP nesporno na isti liniji kakor voditelji Slovenske legije. Razlike ali vsaj trenutno izrazitejše koncepte pa so pokazali glede Jugoslavije, bodoče Slovenije in razmerja do ovaduhov.

⁵¹ Prva okrožnica z naslovom »Slovenci, bodimo čuječi«.

⁵² Prva okrožnica P. S.

⁵³ Druga okrožnica P. S.

⁵⁴ Prva okrožnica P. S.

⁵⁵ Druga okrožnica P. S.

⁵⁶ Prva okrožnica P. S.

Po mnenju »prebujenih Slovencev« naj bi bila nova Jugoslavija organizirana kot svobodna zveza samostojnih in suverenih jugoslovanskih narodov,⁵⁷ prosta vseh zmožnih poti iz preteklosti, vsem bratskim narodom pravična itd. Slovenija naj bi z obnovo Jugoslavije zahtevala zase vse ozemlje, ki je naseljeno s slovenskim življenjem, pa tudi tisto, ki je bilo zadnjih 50 let nasilno potujčeno.⁵⁸ Ustava naj bi jamčila tako socialno ureditev, ki bi bila pravična delovnim slojem,⁵⁹ da bi slehernemu narodnemu človeku jamčila pravičen delež na skupnih dobrinah.⁶⁰ V programu Zedinjene Slovenije pa niso ostali dosledni. Prvo izjavo o ozemlju, ki bi ga bilo treba osvoboditi, so kmalu prekoračili in zahtevali Slovenijo, zedinjeno z vsemi svojimi narodnostno in zgodovinsko ji pripadajočimi ozemlji.⁶¹

Nekako posebnost v kompleksu izpovedi »Prebujene Slovenije« je pomenilo njeno odločno stališče do ovaduhov in kolaborantov. Medtem ko je v prvi okrožnici sicer obsodila ovaduštvo in ovaduhom zagrozila, da so minili časi odpuščanja in da bodo »ob svojem času« nad njimi izrekli in izvršili najtežjo sodbo, je pa v drugi okrožnici nastopila mnogo ostreje. Ovaduštvo je izenačila z izdajstvom v vojski, kazen za izdajstvo pa je smrt. »Zato ne imejte napram ovaduhom nobenih ozirov, temveč jih brez usmiljenja iztrebite iz naših tal«, je naročila druga okrožnica. Posebno oster ton je pokazala v odnosu do kolaborantov. Vsako sodelovanje, kolikor gre na rovaš narodne časti, naše svobode in narodnega imetja, je v prvi okrožnici razglasila za narodno izdajstvo. Osebe, ki bi se prostovoljno z njim omadeževale, bodo postavili na nepristransko narodno sodišče.⁶² V drugi okrožnici so take kolaborante razglasili že za odpadnike in sovražnikove hlapce ter jim zagrozili: »Ne bomo čakali, da pride splošni polom, v čigar zmedi bi mogli Judeži brez kazni odnesti pete. Obračunajte z odpadniki že sedaj brezobzirno.«⁶³

Stališče do ovaduhov je »Prebujena Slovenija« izrazila preveč načelno, da bi mogli zagotovo reči, na kakšno konkretno ozadje je pri tem mislila. Drugače je pa z obsodbo kolaborantov. Tu ne more biti dvoma, da so »prebujeni Slovenci« mislili na Natlačenov krog in z njim zvezane voditelje, ki so vodili politiko SLS v letih med obema vojnama. Ostrina izjav proti njim kaže, da je bilo nezadovoljstvo z njihovo kolaborantsko politiko resnično. Žal, ogorčenje ni trajalo dolgo.

Skupina »Prebujene Slovenije« je z nekaterimi točkami svojih izjav dokazovala, da tabor klerikalnih politikov ni bil enoten sam v sebi. Kako številna je bila »Prebujena Slovenija«, ni mogoče reči. Velika ni bila, kakor tudi posebno pomembna ne. Seveda je pa Ivo Peršuh kot njen vodja želel svoj krog čimbolj razširiti. Spočetka je kazalo, da

⁵⁷ ibid.

⁵⁸ ibid.

⁵⁹ ibid.

⁶⁰ Druga okrožnica P. S.

⁶¹ ibid.

⁶² Prva okrožnica P. S.

⁶³ Druga okrožnica P. S.

bo imel več uspeha. Navezal je stike s Francem Glavačem, urednikom »Domoljuba«, ki je v okviru klerikalnega tabora tudi snoval svojo frakcijo. Ob Glavaču pa je našel še ing. Fanouša Emmra. V začetku septembra 1941 se je Peršuh povezal tudi z rezervnimi oficirji, ki so se tedaj mnogo sestajali v osnovni šoli na Šmartinski cesti pri upravitelju Hornu. Na sestankih pri njem se je pojavilo vprašanje Osvobodilne fronte in morebitne vključitve vanjo. Toda iz te možnosti ni bilo nič, ker je predvsem Glavač vneto nasprotoval takemu načrtu in razkrajal skupino, ki se je sestajala pri Hornu. Preveč raznorodni elementi so se zato kmalu razšli. Najkasneje do decembra 1941 dalje se v tej sestavi niso več shajali.⁶⁴ Izločil se je tudi Ivo Peršuh s svojo »Prebujeno Slovenijo« in se z njo priključil Slovenski legiji, pa ne samo priključil, temveč se tudi stopil z njo v enotno gibanje.^{64a} Na njegovo odločitev je moglo vplivati več momentov: škofove besede proti Osvobodilni fronti, verjetno pa tudi nekako popuščanje klerikalnih oblastnikov nasproti »redovom«. Seveda je moral popustiti tudi Peršuh s svojimi nazori, najobčutnejše ravno v nazorih o ovaduhih in kolaborantih. Slovenska legija je z njegovo priključitvijo nedvomno pridobila in se okrepila, Peršuh sam pa se je v njej uveljavil kot človek organizatorskih sposobnosti.

Dotakniti se moramo še kontrarevolucionarne vloge »Prebujene Slovenije«. Reči pa je treba, da je njeno življenje bilo prekratko, da bi se ta vloga v njej do kraja izoblikovala. Nedvomno je, da je kontrarevolucionarne tendence pokazala v obeh dokumentih, ki jih je objavila. Zato jo je Slovenski poročevalec že 23. septembra 1941 uvrstil med nasprotnike OF, med skupine, ki z njimi hočejo petokolonaši in narodni izdajavci v korist italijanskih okupatorjev razbiti Borbeno enotnost slovenskega naroda. Toda do samostojnega nastopa v tistem stilu, kakršnega je izpričala Slovenska legija, pri njej ni prišlo. Vendar pa je pravi značaj pokazala takrat, ko se je odpovedala svoji samostojnosti in se vključila v Slovensko legijo, ki je tedaj svojo kontrarevolucionarno usmerjenost že vidno izpričala. S tem je »Prebujena Slovenija« bolj od svojih besed pojasnila svoje mesto.

Stražarji

Druga posebna frakcija v okviru klerikalnih politikov so bili »stražarji«, člani akademskega kluba »Straža« in pristaši idej, ki jih je propagiral njihov tednik »Straža v viharju«. Po večini so se izoblikovali že pred vojno v šoli teološkega profesorja dr. Lamberta Ehrlicha. Gospodarsko so se oprli na klerikalno Gospodarsko zvezo, glede naraščaja pa so se polastili Slovenske dijaške zveze, ki je povezovala klerikalne dijake na srednjih šolah.⁶⁵ Že pred vojno so vzdrževali tesne

⁶⁴ Ing. Stanko Dimnik. Moje doživljanje okupatorske dobe 1941–1945. leta. Priloga v spisu proti Nagodeju K 1/47.

^{64a} Martinc. Prvo leto KRS, str. 208.

⁶⁵ Slovenska dijaška zveza in Straža sta bili Ehrlichovi organizaciji, je izjavil F. Finžgar na procesu proti dr. J. Pogačniku. Spis proti dr. J. Pogačniku, okrožno sodišče Ko 784/46.

zveze z vrhovi JRZ, z dr. Korošcem, dr. Natlačenom, Iv. Avsenekom itd.⁶⁶ Že pred vojno so nasprotovali vsenu, kar je bilo usmerjeno odločno protifašistično. Njihova eksplozivnost je šla celo tako daleč, da so nasprotnike hoteli ukrotiti celo z fizično silo. Vzporedno s tem razvojem so se navduševali za fašistično družbeno ureditev in hvalili posebno države, kjer se je razvil fašizem klerikalne smeri, npr. Avstrijo, Portugalsko, Španijo in naposled Slovaško. Do Jugoslavije same pa niso imeli posebnih simpatij, ker so dvomili, da bi se mogel kdaj v njej uvesti totalitarni katolicizem.

Stražarji so bili že pred vojno dobro organizirana in disciplinirana četa ter so kot taki prešli tudi v čas okupacije. Klub »Straža« je imel svoje organizacijske organe, kakor jih pač imajo take študentske organizacije. Toda za »Stražo« je bilo značilno, da so študentje, ki so končali študije, ostali še naprej najtesneje vključeni v klub kot njegovi starešine in kot starešine stvarno vodili vso stražarsko politiko. Formalno so bili koncentrirani pod nedolžnim imenom konzorcija lista »Straža v viharju«. Razen dr. Ehrlicha so bili v njem še vsakokratni predsednik kluba in urednik lista ter takrat in kasneje dobro znani dr. Ciril Žebot, Franc Casar, dr. Ludvik Leskovar, prof. Pavle Verbic, prof. Vinko Beličič, dr. Matej Poštuvan, Cvetko Praper, ing. Anton Tepež in drugi, sami starešine, ki so sestavljali tudi plenum, petorica od njih pa tudi eksekutivo »Straže«.

V življenju stražarske skupine je bila vedno važna in odločilna avtoriteta Cerkve. Njo je pri stražarjih predstavljal prof. dr. Lambert Ehrlich. Ta je bil stvaritelj »Straže« in nato njen duhovni vodja do svoje smrti. Prof. dr. Ehrlich je 1918 ob zlomu Avstro-Ogrske sicer delal za ustvaritev Jugoslavije. Toda pozneje je v svojem političnem konceptu sanjal o nekaki katoliški srednjeevropski državi, kakor npr. nekdanji avstrijski kancler dr. Seipel ali Sándor Sármándi na Madžarskem,⁶⁷ torej o bloku, ki so ga kasneje angleški konservativci označili kot »cordon sanitaire« proti Sovjetski zvezi. Ehrlich je bil človek, ki za narodnostna vprašanja ni imel pravega čuta. Po mnenju dr. M. Mikuža je to pokazal še pred vojno takrat, ko so se po cerkvah prirejale akademske demonstracije proti potujčevanju Slovencev na Koroškem in Primorskem. Bogoslovci so ga takrat vprašali, zakaj se kot profesor fundamentalne teologije ne izjavi, da je fašistično početje nemoralno, pa je medlo odgovoril, da teološko še ni povsem jasno, ali more človek tudi po naravnem pravu zahtevati oznanjevanje božje besede v jeziku, ki ga sicer govori.⁶⁸ V skladu s svojo konservativno miselnostjo se je dr. Ehrlich boril proti vsemu, kar je bilo progresivno

⁶⁶ Franc S. Finžgar, Leta mojega popotovanja, Celje 1957, izd. MD str. 398.

⁶⁷ Sármándi je malo pred vojno razložil v madžarski reviji »Korunk Szava« idejo srednjeevropskega katoliškega bloka, ki naj bi segal od Švice do Madžarske in od Poljske do Hrvaške. Vključeval naj bi tudi Slovenijo. Po izvlečku iz Sármándijevega članka.

⁶⁸ Metod Mikuž, Slovenska duhovščina in Osvobodilna fronta, rokopis v arhivu IZDG.

in v tem smislu tudi vzgajal svoje »stražarje«. ⁶⁹ Posledice njegove vzgoje so pri »stražarjih« dozorele in se pokazale med okupacijo.

»Stražarji« so bili skupina, ki je na lestvici političnih grupacij stala na desni strani desnice. Kot skupina študentov oziroma ljudi, ki so šele pred nedavnim končali univerzo, še niso do tedaj zasedli kakih odločilnih gospodarskih položajev, toda njihovi vodilni elementi so se občutno prepletali z ljudmi, ki so bili vplivni v vodstvu klerikalne SLS ali zvezani s tem vodstvom. Tesno povezavo s temi ljudmi in njihovo stališče do vprašanj vojne in obrambe osvetljuje načrt, po katerem naj bi tik pred nemškim napadom odšla v inozemstvo (poleg dr. Kuharja in Fr. Gabrovška) tudi dr. L. Ehrlich in dr. Ciril Žebot, oba najvažnejša predstavnika »Straže«. Sam dr. M. Krek se je boril zanj. Toda ni uspel. ⁷⁰

Dogodki v aprilski vojni in ob zlomu Jugoslavije so se razvijali brez »stražarske soudeležbe«. Še preden pa se je zasedba do kraja izvršila, je dr. Ehrlich sprožil akcijo, da bi slovenski veljaki poslali prošnjo Mussoliniju, na podlagi katere bi potem Mussolini zahteval od Hitlerja, da bi Italija zasedla vso Slovenijo in bi tako Slovenci v celoti prišli pod Italijo. ⁷¹ »Stražarji« so s to akcijo nedvomno simpatizirali, kolikor so zanje vedeli. Toda zaradi teh eventualnih simpatij ne smemo »stražarjev« imeti za kake italijanaše. Take simpatije so bile aktualne samo glede na Nemčijo, kajti Nemčija v »stražarskih« konceptih ni imela prostora. Na Nemčijo »stražarji« niso gledali s simpatijo. Še kasneje, ko se je spustila v boj s Sovjetsko zvezo, so jo v svojih računih upoštevali toliko, kolikor naj bi to godilo njihovim konceptom. Nemčija namreč po njihovem mnenju ni bila katoliška dežela, kakršna je bila Italija. Zato so na Italijo gledali z večjo simpatijo, pa čeprav naj bi tudi Italija bila zanje le trenutno uporabna karta. Poleg tega so Italijo ocenili zaradi mile taktike, ki jo je pokazala na zasedenem slovenskem ozemlju, in so se predajali zato idili mirnega življenja v ljubljanski pokrajini. Predajali so se misli, da bo mogoče ljubljansko pokrajino uporabiti za »Piemont« nadaljnjih njihovih načrtov.

Ob zlomu stare Jugoslavije so bili »stražarji« na strani kapitulantov. Po zlomu, ko se je začela urejevati okupacijska oblast, so pa tudi oni morali urediti svoj odnos do okupatorja. Ker niso imeli nobenih odločilnih položajev, niso mogli urediti svojih odnosov v isti obliki kakor kolaboranti Natlačenovega kroga. Našli so svojemu položaju ustrezno in s kolaborantstvom skladno formulo v izrazu lojalnosti okupatorju. Svoje stališče so izoblikovali takoj, ko so se po zlomu Jugoslavije zopet zbrali. Njihov duhovni vodja prof. Ehrlich je propagiral lojalnost in sodelovanje z okupacijskimi oblastmi, češ da se bo že našla

⁶⁹ Ob njegovi likvidaciji je pisal Slovenec 27. maja 1942, da je bil med prvimi, ki se je postavil proti OF. Glede na njegovo prejšnje stališče pa je napisal: »Da, prof. dr. Ehrlich je že deset let stal na okopih...« (Slovenec 27. V. 1942).

⁷⁰ Martinc. Prvo leto KRS, str. 207/208.

⁷¹ Metod Mikuž, Kako so Italijani zasedli Slovenijo, Borec 1950, št. 1, str. 6.

kakšna možnost za obstoj, saj je Italija vendar katoliška dežela.⁷² Praktični zgled lojalnosti pa so »stražarji« videli v odnosu Natlačenovega narodnega sveta do Italijanov. Zato na aprilskem sestanku pri dr. Blatniku na Rakovniku svojim voditeljem niso delali težav. Sprejeli so nasvet lojalnega zadržanja do italijanskih okupatorjev.⁷³

Na stališče lojalnega zadržanja do italijanskih oblasti pa niso vplivali samo Ehrlich in Natlačenov krog, temveč tudi njihovi duhovni prijatelji in vodniki. Razen dr. Ehrlicha in dr. Blatnika moremo upravičeno misliti na patre jezuite, s katerimi so bili »stražarji« v najtesnejših stikih že od nastanka svoje organizacije. Uredil jim jih je dr. Ehrlich. Ohranili so jih tudi med vojno.⁷⁴ Te vezi so morale eksistirati že v prvih tednih ali vsaj mesecih italijanske okupacije. Glede značaja jezuitskih vplivov na »stražarje« je pa mogoče reči vsaj to, da niso nasprotovali lojalnosti do italijanskih oblasti, to se pa pravi, da so vsaj posredno tudi oni usmerjali »stražarje« k lojalnim odnosom do okupatorjev.⁷⁵

Kako se je praktično kazalo »stražarsko« stališče v novem položaju sovražne okupacije? Reči moramo takoj, da ni bilo enako vso dobo. Pokazalo je več razvojnih stopenj. Na tem mestu nas zanima njihova aktivnost samo v 1941. letu.

Spočetka so »stražarji« nedvomno bili pasivni. Mogli so debatirati o svojih svetovnih konceptih, kake drugačne aktivnosti pa v prvih mesecih niso pokazali. Proti Italijanom niso mogli nastopiti, ker so se odločili za lojalnost do njih. Proti narodnoosvobodilnemu gibanju prav tako niso nastopili, ker je bilo v prvih treh mesecih še v takem začetnem stadiju, da ga niso niti poznali, ali pa ga vsaj niso imeli za nevarnega. Nemški napad na Sovjetsko zvezo je vplival na njihovo fantazijo, da so začeli kalkulirati o možnostih, ki bi jih utegnili prinesiti vojna na vzhodni fronti: nemška zmaga, nemški poraz, to je zmaga zaveznikov, ali pa remi.

Še preden so »stražarji« v svojih razmišljanjih prišli do trdnih stališč in sklepov, se je v Sloveniji pojavilo narodnoosvobodilno gibanje pod vodstvom komunistične partije in Osvobodilne fronte ter v njihove kalkulacije vneslo moment, na katerega niso računali.

Kdaj natančno so »stražarji« zgrabili priliko, da so nastopili proti privržencem Osvobodilne fronte, ne bo najbrž lahko ugotoviti. Stanko Junež, eden od »stražarjev« je pri povojnem zaslišanju označil kot iz-

⁷² Spis proti Stanku Junežu, okrožno sodišče K 782/47.

⁷³ Saje, Belogardizem, str. 131.

⁷⁴ Pismo »stražarjev« z dne 16. septembra 1942 patru provincialu jezuitskega reda v spisu proti Lederhasu, okrožno sodišče K 78/48.

⁷⁵ Dokaz nudi pismo p. Antona Ferrija, superiora jezuitskega reda v Gorici, Grazioliju 11. junija 1941. Ferrija je poslal v Ljubljano general Rolla, načelnik oddelka za civilne zadeve pri poveljstvu II. armade. Ferri je po vrnitvi v Gorico pisal Grazioliju in se mu zahvalil za sprejem. V pismu pa je napisal tudi naslednje besede, ki odkrivajo namen njegove misije v Ljubljani: »Upam, da bodo naši patri — jezuiti iz Ljubljane znali biti vedno najožje povezani z italijanskimi oblastmi in da bodo na ta način dobro izpolnili svojo dolžnost kot duhovniki.« Spis proti Lederhasu K 78/49.

hodiščni moment za »stražarske« nastop proti OF partizansko akcijo pri Stični, ko so partizani ponoči od prvega na drugi september na progi med Radohovo vasjo in Št. Lovrencem ubili dva Italijana, Italijani pa nato zaprli okoli sto ljudi.⁷⁶ Enemu od vodilnih »stražarjev«, Fr. Casarju, je bila ta akcija prvi signal za protiakcijo proti Osvobodilni fronti.⁷⁷ Dasi je preteklo še nekaj časa, preden se je »stražarska« protiakcija uveljavila, ker so vodilni »stražarji« z dr. Ehrlichom vred morali prej razmisliti, proti komu in proti čemu naj konkretno nastopijo ter komu naj svoje razlage namenijo, je iz Juneževe izjave mogoče napraviti sklep, da so »stražarji« tedaj že dalj časa poznali narodnoosvobodilno gibanje in zasledovali njegovo aktivnost. Njihova brošura »Izdajalska zarota KPS zoper slovenski narod ob soudeležbi komodne sredine«⁷⁸ izpričuje, da so že 1941 zelo vestno zbirali gradivo, ki se je kakorkoli nanašalo na deovanje komunistične partije in Osvobodilne fronte, ga secirali in o njem obveščali svoje člane, seveda po svoje.⁷⁹ Ta proces je bil vsekakor dolgotrajen in sega nedvomno v čas pred dogodki tistih dni.

Po podatkih, ki so jih zbrali, so »stražarji« spoznali, da narodno osvobodilno gibanje, kakršno je propagirala Osvobodilna fronta, ni ustrezalo njihovim konceptom. Takoj so se usmerili odločno proti njemu. Toda protiakcija je imela najprej klubski značaj. To se pravi, da so vodilni člani najprej sami članom na sestankih razložili bistvo narodnoosvobodilnega gibanja. Kakor kaže njihova brošura »Izdajalska zarota KPS...«, so ga osvetlili kot komunistično gibanje. Vzporedno s temeljno postavko v taki razlagi so pojasnjevali tudi svetovne okoliščine oziroma so jih uporabili za utemeljitve svojega nasprotovanja Osvobodilni fronti. Npr. gibanje OF je nesmisel, češ da bi v primeru angleške zmage prišla osvoboditev sama od sebe. Če jo bo treba pospešiti, bi ob koncu vojne prelomili s kolaboracionizmom in se uprli okupatorju.⁸⁰ Partizanske akcije so nesmisel, češ da pri tem samo ljudje trpe, Italijani pa bodo itak propadli. Nemškega napredovanja na vzhodni fronti so se »stražarji« veselili, češ da bo Sovjetska zveza zaradi njega dokončno uničena. Pri tem so računali, da bo zaradi uničenja Sovjetske zveze tudi doma splahnela aktivnost Osvobodilne fronte. Dr. Ciril Žebot je celo razlagal, da bi bilo v tem času vsako osvobodilno gibanje, pa čeprav celo brez komunistov, bedastoča, ker bi slabilo nemške sile pri uničenju Sovjetske zveze.⁸¹

Zaradi pričakovanja Sovjetskega poraza in upanja na splahnitev narodnoosvobodilnega gibanja doma »stražarji« dalj časa ne vidneje

⁷⁶ Dr. France Skerl, Počeci partizanskega pokreta u Sloveniji, Beograd 1956, izd. Vojnoizdavački zavod JNA, str. 185.

⁷⁷ Spis proti Junežu K 782/47.

⁷⁸ Pod naslovom je dodano: Izdala in založila vodilna plast slovenskega naroda, nekeje v Sloveniji, ob obletnici okupacije 1942.

⁷⁹ Stražarji so se po okupaciji kakor že pred vojno zbirali v klubovih prostorih v zgradbi bivše Jugoslovanske knjižarne v sedanji Dolničarjevi ulici.

⁸⁰ Saje, Belogardizem, str. 133.

⁸¹ Spis proti Stanku Junežu K 782/47.

ne aktivneje niso nastopili proti Osvobodilni fronti, dasi so jo že dalj časa poznali in se njene nevarnosti za buržoazne interese zavedeli zelo kmalu.

Propagandna aktivnost v okviru kluba nam kaže, da se »stražarji« v temeljnih pogledih na odnos do okupatorja in koristnost borbenih gesel ter še bolj borbenih akcij, na odnos do narodnoosvobodilnega gibanja in njenih vodilnih sil, niso bistveno razlikovali od politikov Slovenske legije. Le v svojih formulacijah so postali ostrejši, pa zato ne čisto brez cinizma, zlasti v odnosih do Sovjetske zveze.

V čas klubske interne aktivnosti proti Osvobodilni fronti spada izdelava »stražarskega« koncepta o samostojni slovenski državi, kakor je to zahtevo kasneje označil Jože Kessler v emigrantski »Slovenski pot« leta 1957. »Stražarski« koncept o bodočem državnopravnem položaju Slovencev v Evropi, ki naj bi nastala kot posledica zloma osnih sil, je rasel iz njihove ocenitve mednarodnih razmer v srednji Evropi pa razpadu habsburške monarhije. Z razmišljanjem o življenju in odnosih med srednjeevropskimi narodi so se bavili že pred vojno. Konkretna sklepa pa so oblikovali po razpadu Jugoslavije na osnovi splošnega zloma nacionalnih držav v srednji Evropi zaradi posledic druge svetovne vojne.

Glavni stvaritelj separatističnega koncepta je bil dr. Lambert Ehrlich. Toda pri njem so sodelovali tudi vidnejši »stražarji« z dr. Cirilom Žebotom na čelu. Pa ne samo ti. Somišljenike so našli tudi izven »stražarskega« kluba. Taki so bili npr. Mirko Javornik, Jože Kessler, Ruda Jurčec itd., ljudje torej, ki so bili zaposleni po redakcijah klerikalnih listov. Vplivi pa so segali še naprej, tako da mejá tega kroga ni mogoče jasno določiti.⁸²

Temeljne misli erlichovsko-stražarskega koncepta so bile:

Dejanske namere Germanov so, da mora slovenski narod med Nemci, Hrvati in jadransko obalo pri Trstu popolnoma izginiti. Mirovna konferenca v Parizu je skušala rešiti problem srednje in južno vzhodne

⁸² Pravi tvorci so seveda bili stražarji, pri njih pa dr. Ehrlich sam. To nam dokazuje Casar v svojem dnevniku s tem, da je opisal Natlačenov obisk pri Ehrlichu v februarju 1942 zaradi vtisov, ki jih je napravil stražarski koncept na liberalce in na nekatere klerikalce. Natlačen je namreč prišel k tistemu, ki ga je imel za glavnega avtorja konceptov. Ehrlichovo avtorstvo potrjuje po vojni tudi P. V. v članku »Slovenski program in NO« v argentinski »Slovenski poti«, kjer pravi: »Prof. Ehrlich pa je poslal septembra 1941 našim zastopnikom v inozemstvo utemeljitev svojega predloga...« (Slovenska pot IV, 1956, št. 4, str. 49—51). Še jasnejši je bil Jože Kessler v članku »Vzpon slovenskega programa«, kjer je napisal: »Hotenje in koristi slovenskega naroda, 20-letne izkušnje skupnega življenja v Jugoslaviji in utemeljeno sklepanje, da se bo Evropa po vojni uredila na pravičnejših temeljih, je takrat narekovalo potrebo, da bi Slovenci postavili zahtevo po samostojni slovenski državi. Tedaj pa ni bilo niti politične stranke niti prvaka, ki bi o pravem času dal narodu idejo, ki bi bila edina, če sploh katera vredna, da se ji posveti vsa Golgota slovenskega naroda. Bili pa so možje, in med njimi prvi pokojni dr. Lambert Ehrlich, ki niso zamudili nobene priložnosti, da ne bi vodilnim političnim faktorjem prikazali važnost zgodovinskega trenutka.« (Slovenska pot, V/1957, št. 1, str. 4.)

Evrope z ustanovitvijo narodnih držav. Načelo je bilo v jedru dobro, manjkala pa je glavna osnova za tako rešitev: medsebojna obvezna povezanost teh držav z namenom samoobrambe pred dvema absolutističnima velesilama proti nemškemu rajhu in boljševiški Rusiji. Ta povezanost bi hkrati tudi preprečila notranja trenja v teh mladih narodnostnih državah. Iz zgodovinskega instinkta in iz neposredne izkušnje zadnjih let vemo, da ima severni nemški rajh v Podonavju ključ do naše usode v svojih rokah. Zato je naša življenjska teza: Med Slovenci in severnimi Slovani ni prostora za nemško državo, med njimi mora biti živa, državnopravna vez. Treba je postaviti trdno, močno bariero, ki bo segala od severnega in vzhodnega morja, do Jadrana in Egeja in bo združila vse narode na tem prostoru v veliko mednarodno državno sožitje oziroma v veliko unijo kulturno samostojnih narodov in držav. V taki, res evropski koncepciji, bodo potem mogli najti šele pravo sožitje Poljaki in Ukrajinci, Čehi in Slovaki, Srbi in Hrvati. V tej koncepciji bo seveda tudi možno npr. Slovincem, Hrvatom in Srbom neko ožje državnopravno sožitje v okviru unije. Če bi do take unije ne prišlo, bo ostalo vprašanje Vmesne Evrope in njenih glavnih problemov (germanski imperializem, medsebojna nacionalna trenja, gospodarska povezanost Podonavja) tudi po sedanji vojni zgodovinsko nerешeno in kal nove vojne v Evropi že položena.

V ta okvir je prof. Ehrlich — poudarja pisec članka v emigrantski Slovenski poti — postavil tudi vprašanje Trsta, češ da po svojem zgodovinskem razvoju in zemljepisni legi, gospodarski nalogi, strateškem pomenu pripada slovenski državi in po njej srednjeevropskemu prostoru.⁸³

Koncept odkriva zlasti dve strani. Na eni strani gre predvsem za zbiranje katoliških narodov Podonavja, na drugi strani pa za koncepcije angleških konservativcev, ki so težili ustvariti v Evropi nekaj »cordon sanitaire«⁸⁴ proti Sovjetski zvezi in Nemčiji. Prve formulacije tega koncepta so dozorele v septembru 1941. Po Casarjevem dnevniku sta ga Casar in dr. Žebot izročila 29. septembra dr. Natlačenu s prošnjo, da ga pošlje v London.⁸⁴ Nekoliko pozneje so ga po nekem salezijancu, ki je šel na Portugalsko, še sami po svojem kanalu poslali tja.⁸⁵ Ni znano, kako je Natlačen reagiral na Casarjevo prošnjo. Ali je koncept odposlal ali ne. Verjetno ne. Za to govori naknadna samostojna pošiljka po nekem salezijancu. Obstoja pa še drug razlog za tak sklep. Natlačen je sicer podpiral aprila 1941 razvoj Slovenije v samostojno kvislinško državo, toda v septembru 1941 se je sporazumel s predstavniki liberalnega tabora o skupnih političnih točkah, ki so predvidevale Slovenijo v Jugoslaviji. Kot sopogodbenik takega koncepta je prišel v položaj, da na »stražarski«⁸⁶ koncept ni mogel več privoliti. Niso pa »stražarji«⁸⁷ ostali samo pri septembrski formulaciji. V obliki daljšega

⁸³ Slovenska pot IV/1956, št. 4, str. 49—51. Članek P. V., Slovenski program in NO.

⁸⁴ Saje, Belogardizem, str. 132.

⁸⁵ Slovenska pot V/1957, št. 1, str. 4.

letaka so ga nekaj mesecev kasneje tudi objavili z datumom 12. decembra 1941. Objavi so dodali pripombo: poslano kot študij v preudarek,⁸⁶ nato pa so ga propagirali tudi v svojem ilegalnem listu, ki je nosil simbolično ime za njihove koncepte »Slovenija in Evropa«. Prvič je izšel 20. novembra 1941.

Ko so »stražarji« začeli aktivneje nastopati proti Osvobodilni fronti, so vzeli na piko predvsem študente, kar je bilo v skladu z njihovo organizacijo, ki je videla svoje delovno območje med študenti. Bili so prvi, ki so na svoj način začeli preganjati študente, ki so bili privrženci Osvobodilne fronte. Sredstvo za preganjanje je bil odbor karitativne organizacije Vincencijeve konference, kjer so »stražarski« člani imeli večino. Odbor Vincencijeve konference je med okupacijo organiziral podpiranje študentov iz katoliških vrst. Član odbora je bil tudi dr. Ehrlich. On je predvsem odločal, kdo naj dobi podporo.⁸⁷ Zaradi premoči v odboru so »stražarji« dosegli, da ni dobil hrane nihče, kogar so osumili, da je simpatiziral z Osvobodilno fronto. Dr. Ehrlich pa je hotel kasneje iti še dalje, ko je zahteval, da bi moral vsakdo, ki bi prosil za hrano, priložiti prošnji častno izjavo, da ni niti član niti simpatizer OF.⁸⁸

V odboru Vincencijeve konference so »stražarji« pokazali na kako prikrit način so se znali boriti proti Osvobodilni fronti. Isto metodo so ubrali tudi z letaki, ki so jih izdali proti koncu oktobra in novembra 1941. Letak iz konca oktobra so naslovili srednješolski mladini »Slovenski dijaški mladini«, toda podpisali ga niso z imenom svoje organizacije, temveč s podpisom »Slovenska narodna dijaška mladina«. V njem so napadli »zlagano Osvobodilno fronto«, češ da hoče zavesti mladino v blazna početja, ker jih poziva med borce v partizanske čete. Prav tako so napadli »protinarodno komunistično partijo«, češ da se skriva za zlaganim imenom Osvobodilne fronte:

»Slovenska dijaška mladina, upri se potuhnjenim sinovom črne teme, ki bi hoteli — ne zaradi slovenske bodočnosti, ampak zaradi internacionalističnega boljševizma — svoj ljubljani slovenski narod pahniti naravnost v samomorilno smrt!

Ven z vsakim morebitnim poskusom zažrte komunisticne propagande (komunistična »osvobodilna fronta«, »partizani«, »levičarska mladina« ipd.) iz naših šol!

Slovenski študent, ponos! Ali boš dopuščal, da ti bo dajal domoljubne lekcije črni krt, ki je bil še do včeraj v sovražni službi, danes pa je slučajno patriot, ne morda zato, ker slovenski narod preživlja težke ure, pa tudi ne zaradi Rusije ali kakega slovanstva, ampak zgolj zato, ker gre sedaj mimo grede tudi za življenje in smrt — boljševizma...«⁸⁹

Za prvim letakom so kmalu izdali drugega v enaki konspirativni obliki in s podpisom »Slovenska narodna akademska in dijaška mladina«. Namenjen je bil študentom na univerzi. V njem so prikazovali

⁸⁶ NUK, B II 2093.

⁸⁷ Spis proti Junežu K 792/47.

⁸⁸ Izjava Poldeta Pavčnika v spisu proti Lederhasu K 78/49.

⁸⁹ NUK, B II 2092.

kot neuspelo avanturo množično proslavo 29. oktobra,⁹⁰ ki jo je odredila Osvobodilna fronta v spomin na osvoboditev Slovencev izpod avstroogrskega jarma v letu 1918.⁹¹ Tretji letak so izdali sredi novembra 1941 zopet na enak način kakor prejšnje in s podobnim podpisom. Namenili so ga študentom na univerzi, zlasti tistim, ki so bili doma na Štajerskem in jim je Grazioli grozil, da jih bo izročil Nemcem. V letakih so »stražarji« agitirali za redni obisk predavanj, da bi okupator ne imel povoda, da bi univerzo zaprl. Zraven je letak pozival študente, naj poženejo iz predavalnic »tisto desetino tipov, ki bi morali biti v hribih,« pa se skrivajo po fakultetah in ljubosumno čuvajo svoje semestre in vaje.⁹²

Vsebina »stražarskih« letakov je pokazala, kako jim je bil razmah Osvobodilne fronte in slovenskega partizanstva trn v peti. Z letaki so želeli odvrniti študente od Osvobodilne fronte. V primeri s Smersujevimi letaki je treba reči, da so napadali istega sovražnika kakor Smersu in hoteli doseči prav tako iste cilje. Toda za razliko od Smersujevih so bili napisani mnogo ostreje.

Taki, kakršni so bili, so letaki izražali mentaliteto »stražarjev«, zlasti dr. Žebota in Casarja, pa tudi dr. Ehrlicha. Po izpovedi Stanka Juneža jih je pisal Žebot sam, o vsebini pa je bil obveščen tudi dr. Ehrlich, ki je vanje moral privoliti. Proti njim ni nikoli nastopil, v čemer so drugi člani videli njegovo soglasje z njimi. Za kolportažo so vedno poskrbeli člani sami, tako da je vsak po nekaj letakov razširil v svojem okolišu.⁹³

Posebnost »stražarske« politike je bil njen odnos do Slovenske legije. Po Smersujevih besedah so organizatorji Slovenske legije tudi »stražarje« povabili k sodelovanju. Toda »stražarji« so že takoj v začetku pričeli delati zgago. Izjavili so, da vstopajo v Slovensko legijo kot skupina in ne kot posamezniki in da ne bodo položili prisega.⁹⁴ »Zaradi ljubega miru« jih je Slovenska legija sprejela v svojo sredo in njihovega zastopnika tudi v vrhovni odbor. Toda ta zastopnik je kmalu načel neke spore, dokler ni končno z legijo sploh prelomil in izstopil iz odbora, nakar mu je sledila vsa »straža«, ki je bila včlanjena kot skupina.⁹⁵

Smersu je na račun »stražarjev« povedal nekaj besed zelo trdo in odločno, toda pri vsej trdoti ne zadosti jasno. Analiza njegovih besed odkrije več problemov, ki pravzaprav osvetljujejo njihov medsebojni odnos.

Najprej ni jasen čas, kdaj so »stražarji« vstopili v Slovensko legijo in kdaj so izstopili. Po Smersujevih besedah, da so tudi »stražarje« povabili k sodelovanju, bi mogli misliti, da so bili »stražarji« povab-

⁹⁰ NUK, B II 2091.

⁹¹ SPor 24. X. 1941.

⁹² NUK, B II 2090.

⁹³ Spis proti Junežu K 782/47.

⁹⁴ Smersujev govor 8. VII. 1943.

⁹⁵ ibid.

zretil
automati
Hajaryev

ljeni vsaj v začetni dobi legije leta 1941. Kdaj so pa izstopili, se pa iz Smersujevih besed ne da nič določenega reči. Vsekakor šele v času, ki tu ni več predmet našega razpravljanja.⁹⁶

Večjo pozornost zasluži vprašanje, zakaj so »stražarji« delali zga-
go« v Slovenski legiji, kaj je bilo predmet medsebojnih sporov. Po
Smersujevih besedah, ki se sicer nanašajo na precej poznejši čas, ko
je »straža« živela že izven Slovenske legije, vendar označujejo »stražo«
kot skupino, ki iz prestižnih razlogov ni hotela ponovno k Slovenski
legiji, je lahko sklepati, da med »stražarji« in Slovensko legijo v mno-
gih vprašanjih ni bilo bistvenih razlik, npr. v računih o vojaškem raz-
voju v Evropi, v potrebi nekega sodelovanja z okupatorji, zlasti pa
v odnosu do partizanstva in Osvobodilne fronte ter komunistične par-
tij. Bistveno razliko med »stražarji« in Slovensko legijo pa je vsaj od
septembra 1941 dalje pomenil »stražarski« koncept o bodočnosti Slo-
venije. O njej so »stražarji« imeli pač svoj koncept, ki so ga hoteli
uresničiti ob zlomu osnih sil. Po Casarjevih besedah je ta koncept kas-
neje, ko so ga objavili v listu »Slovenija in Evropa«, izzval neugodne
vtise pri pristaših liberalnega tabora in nekaterih klerikalcev.⁹⁷ V ož-
jem okviru Slovenske legije, to je v njenem vodstvu, pa se je ta pro-
blem nedvomno pojavil že precej prej, že septembra 1941, ko so »stra-
žarji« svoj koncept prvič formulirali in ga po vsej priliki skušali tudi
propagirati v vodstvu Slovenske legije, kar pa tem gotovo ni bilo prav.
Nadaljnja konsekvence »stražarskega« načrta je bilo gledanje na Mi-
hailovića. O njem namreč pri »stražarjih« ni sledu. Zaradi separatistič-
nega koncepta za »stražarje« Mihailović kot simbol obnove stare jugo-
slovanske države, ki naj bi vključevala tudi bodočo Slovenijo, ni obsto-
jal. Ta problem pa se je mogel pojaviti kot problem medsebojnega tren-
ja šele ob koncu leta 1941 in nato ostal pekoč v naslednjem času.

Razen navedenih problemov medsebojnega trenja, ki jim za pojav
stražarske »zgage« v Slovenski legiji dajejo rahle opore zapiski samih
»stražarjev«, so bili morda še kateri drugi, ki jih pa sicer ne poznamo.

Za »stražarsko« skupino, ki je svojo organizacijo v celoti ohranila
iz predvojne dobe, je značilno, da je tudi predvojne tendence svoje
aktivnosti prenesla v vojni čas in jih hotela uveljaviti s še ostrejšimi
metodami. Že pred vojno so njeni člani občudovali in hoteli posnemati
fašistične sisteme v Evropi, že pred vojno so usmerili svojo aktivnost
proti komunistični partiji. Med vojno so se hitro prilagodili novemu
položaju in iz njega nadaljevali boj za stare cilje. Zato je bolj kakor
katerakoli druga skupina takoj pokazala kontrarevolucionarne tenden-
ce v svoji aktivnosti. Začetna pasivnost je bila pasivnost bolj za jav-
nost, intenzivna akcija pa se je razvijala interno v okviru kluba. Raz-
mah narodnoosvobodilnega gibanja je pa tudi »stražarje« silil k zuna-
njim nastopom, da so se naposled spustili v odkrit boj proti Osvobodilni

⁹⁶ Po izjavi Stanka Juneža, ki govori o tem, da so stražarji razširjali
tudi Svobodno Slovenijo, ki je začela izhajati ob koncu novembra 1941, se
to ni moglo zgoditi že 1941, temveč nekje v letu 1942.

⁹⁷ Saje, Belogardizem 132.

fronti. Podobno kakor pri drugih grupacijah je ta boj imel spočetka propagandistični značaj, toda že v njem so pokazali ostrino, ki je druge grupacije niso imele v taki meri. Npr. pri letaku študentom. Propagandistični značaj je imel tudi njihov ilegalni list »Slovenija in Evropa«, ki so ga začeli izdajati ob prehodu iz prve stopnje v drugo.

Pri kontrarevolucionarnih akcijah proti Osvobodilni fronti so »stražarji« pokazali še posebno lastnost, kakršne ni dotlej nobena druga skupina, da so namreč v kontrarevolucionarnih akcijah direktno podprli italijanske, to je okupatorske interese. Agitirali so npr. za fašistično organizacijo GUF na ljubljanski univerzi. V manifestacijah Ljubljčanov proti okupatorju ob 1. decembru 1941 so »stražarji« šli med sedmo in osmo uro na ulico, da bi demonstrirali stavkolomstvo proti odredbi izvršnega odbora OF. Toda panično razpoloženi Italijani so jih aretirali, ker so mislili, da so prišli izvrševat sabotaže. Gnali so jih na policijo in med potjo pretepali. Izpustili so jih šele na policiji, ko jim je Ehrlich pojasnil, da so zavezniki.⁹⁸

Z navedenimi pojavi so »stražarji« odkrito manifestirali svojo kontrarevolucionarno usmerjenost. Z njimi so pokazali, da se je v njihovem razvoju zaključila prva stopnja in začela druga, ki se je prav po metodah uveljavljanja njihove aktivnosti razlikovala od prejšnje stopnje leta 1941.

Slovensko narodno gibanje

Tretja posebna frakcija v okviru klerikalnih politikov je bila skupina, ki se je imenovala »Slovensko narodno gibanje«. Taka, kakršna je predmet našega razpravljanja, je nastala v pozni pomladi 1941. V njej sta se združili v bistvu dve skupini: skupina ing. Fanouša Emmra in skupina mladcev. Obe sta imeli predvojne korenine.

Skupina mladcev je pred vojno zajemala dijake, ki so bili včlanjeni v Katoliški akciji. Kot del KA so se imenovali mladci Kristusa kralja. Njihovo organizacijo je ustanovil prof. Ernest Tomec. Prvotno je bila namenjena dijakom na srednjih šolah, kasneje, v zadnjih letih pred vojno, pa je prodirala tudi med študente na univerzi.

En del mladcev je v zadnjih mesecih pred vojno zbiral okrog sebe trnovski kaplan Marjan Kremžar, ki je bil tudi začetnik »Slovenskega narodnega gibanja« v začetku 1941. Vodil ga je do odhoda v Srbijo leta 1941. Za njim je vodstvo prevzel France Glavač,⁹⁹ najprej urednik »Revije Katoliške akcije« in »Domoljuba« nato pa »Slovenca«.¹⁰⁰ Kdaj je Glavač prevzel od Kremžarja vodstvo Slovenskega narodnega gibanja, ni natančno znano. Vsekakor M. Kremžarja ob koncu septembra 1941 ni bilo več v Ljubljani.¹⁰¹

⁹⁸ Ljubljana v ilegali, II, Država v državi, Ljubljana 1961, Prispevek »Dva dokumenta«, str. 10.

⁹⁹ P. R. November pred leti. Vestnik SPB XI/1960, št. 11, str. 253.

¹⁰⁰ Saje, Belogardizem, str. 97.

¹⁰¹ Saje, Belogardizem, str. 99.

V Slovenskem narodnem gibanju so se okrog Marjana Kremžarja zbirali mladci, kakor so bili npr.: Danilo in Jelo Capuder, Janez Kralj, Jože Velikonja, Marjan Lavrič, France Kremžar, Božo Fink in drugi.¹⁰² Za mladce je bilo značilno, da je bila zanje škofova avtoriteta sveta, sicer pa so bili v skladu s tedanjo politiko katoliške cerkve usmerjeni ostro proti komunističnim idejam.

Program »Slovenskega narodnega gibanja« je obsegal politične, socialne, gospodarske in splošno kulturne točke. Kremžarjeva skupina ga je objavila v posebnem letaku. V njem je Slovensko narodno gibanje napovedalo boj za Združeno Slovenijo in enakopravnost Slovenije v skupnosti narodov Jugoslavije. Ozemeljsko je zahtevalo zase vse kraje, kjer živijo Slovenci, razen teh pa tudi tiste dežele, od koder so bili naši predniki »iztlačeni v teku stoletij«. Glede notranjega reda je obljubljalo, da bo Slovenija zgrajena na stanovski podlagi, kakor si ga zamišlja tradicionalni krščanski nauk. Gospodarstvo bo kontrolirano in načrtno, premoč kapitala odpravljena, delavci in delodajavci povezani v stanovskih zbora pod vidikom skupnih koristi. Veleposestva bodo odpravljena, sicer pa kmečka posestva nedeljiva. Natančno je letak razložil tudi misli gibanja o državi, vzgoji, odnosu med cerkvijo in državo (letak F. Š.). Ob koncu maja je skupina v letaku, ki nosi datum 31. 5. 1941, nekatere postavke še bolj specificirala in jih natančneje opredelila.¹⁰³ Program SNG je po Rantovem sporočilu pregledal tudi dr. Aleš Ušeničnik in ga odobril, ker se mu je zdel dovolj širok in zadosti jasen, predvsem pa v narodnem pogledu pozitiven.¹⁰⁴

Druga osnovna skupina medvojne »Slovenskega narodnega gibanja« je bila Emmrova skupina. Ing. Franc Emmer ali Fanouš, kakor so ga doma klicali, je bil iz Kranja. Po Sajatovem mnenju je tik pred vojno postal inženir montanistike,¹⁰⁵ po mnenju Pavla Ranta pa šele jeseni 1941.¹⁰⁶ Že pred vojno je imel nekaj poznanstev med oficirji jugoslovanske vojske. To ga je privedlo v vrste predvojne četništva. Na teh zvezah je v dneh nemškega napada na Jugoslavijo začel po navodilih divizijskega poveljstva v Ljubljani organizirati samostojno četo kranjskih prostovoljcev, ki naj bi se skupno z jugoslovansko vojsko umaknili v notranjost države, češ da bi tam vodili boj proti sovražnikom.¹⁰⁷ Iz tega pa ni bilo nič, ker je vojska prehitro razpadla. Po Rantovem pisanju je Emmer imel stike tudi z uslužbenci angleškega konzulata, z ljudmi, ki so bili blizu angleške obveščevalne službe.¹⁰⁸

¹⁰² Pavle Rant: Emmer, SNG in Sajatov Belogardizem, Ob 20-letnici Emmrove smrti 4. decembra 1941, Vestnik SPB XII/1961, št. 11-12, str. 301-307. Cit. Rant: Emmer, SNG.

¹⁰³ Lefaki F. Š.

¹⁰⁴ Rant: Emmer, SNG.

¹⁰⁵ Saje. Belogardizem, str. 98.

¹⁰⁶ P. R. ing. Franc Emmer, Koledar Svobodne Slovenije 1951, str. 151 do 152.

¹⁰⁷ Matija Škerbec, Rdeča zver, pijana krvi, IV/1952, Cleveland, str. 6-7. Cit. Škerbec, Rdeča zver.

¹⁰⁸ Rant: Emmer, SNG.

Po razsulu se Emmer ni vrnil v Kranj, temveč je ostal v Ljubljani in kmalu začel spletati mreže nove aktivnosti, ki je slonela na poznanstvih z oficirji. To je bilo v prvih mesecih po zlomu stare Jugoslavije. Emmer je tedaj snoval samostojno slovensko četništvo, češ da morajo začeti najprej doma, čeprav popolnoma sami, zveza z drugimi takimi gibanji po državi bo pa že prišla kasneje na vrsto.¹⁰⁹

Primer četniške organizacije v prvih tednih po zlomu Jugoslavije je natančneje prikazal Emmrov sodelavec ing. arh. Boris Lah na zaslišanju pred področnim vojaškim sodiščem v Kočevju 19. septembra 1943: Takoj po okupaciji sem se pri aktivnih oficirjih bratih Coticih spoznal s Fanoušem Emmrom. Sestali smo se zaradi dogovora o pripravah za borbo... *kadar pride čas za to* (podčrtal F. Š.). Razdelili smo si vloge in sem jaz bil postavljen za orožarja, Emmer za voditelja, brata Coticia pa za operativna oficirja. Bili so navzoči še nekateri drugi oficirji, ki so se pa predstavili pod drugimi imeni...¹¹⁰

Med oficirji, ki so v pomladnih mesecih 1941 sestavljali Emmrovo oficirsko skupino, so po navedbah Pavla Ranta bili: Bogojevič, Milošević, Miro Stamenković, Marjan Strniša, Lesjak-Lampe, Milan Kranjc, Jule Vičič, Vasiljevič-Iztok, Janko Debeljak. Razen teh so bili zraven Kazimir Kukovič, Jože Majcen in Vekoslav Bučar, ki je takrat vodil politično linijo. Po Rantovem mnenju je oficirska skupina ostala kompaktna ves čas spomladi in v začetku poletja 1941.¹¹¹

Imena omenjenih oficirjev so pomembna, ker so predstavljala ljudi, ki so v naslednjih letih igrali važno vlogo v slovenski kontrarevoluciji.

Razen z oficirji je Emmer navezal stike tudi z nekaterimi študenti iz sokolskih vrst in katoliških organizacij.¹¹² Prek zadnjih je dobil zvezo z Marjanom Kremžarjem, ki je bil začetnik »Slovenskega narodnega gibanja«.¹¹³ Vendar ni jasno ali je Emmer iskal zveze z njim ali Kremžar z Emmerjem niti kdaj je do te zveze pravzaprav prišlo. Vsekakor je iz novega prijateljstva nastala skupna organizacija, kateri je Kremžarjeva skupina dala svoje ime.

V življenju novega »Slovenskega narodnega gibanja« moremo razlikovati predvsem tri veje njegove aktivnosti. Prva obsega organizacijo skupine, druga propagando, tretja pa teroristično dejavnost.

Organizacija. Najdaljše razdobje je v življenju SNG zahtevalo zbiranje in oblikovanje organizacije. Matija Škerbec je v 4. delu svojega pamfleta »Rdeča zver, pijana krvi« napisal, da je Emmer hotel spočetka svojo ilegalno omrežje navezati na ogrodje SLS in Slovenske sekcije JNS. Toda načrt se je pokazal kot nemogoč, ker bi s tem »izpostavil okupatorju na milost in nemilost celoten aparat obeh strank, ki sta (povrhu) že bili pričeli organizirati samostojne mreže«. Nato je po Škerbcu Emmer dal pobudo za ustanovitev »Slovenskega narodnega gibanja«.

¹⁰⁹ Škerbec. Rdeča zver, str. 7—8.

¹¹⁰ Saje. Belogardizem, str. 98.

¹¹¹ Rant: Emmer, SNG.

¹¹² Škerbec. Rdeča zver, str. 7—8.

¹¹³ Rant: Emmer, SNG.

Ni verjetno, da bi bil Emmer mož takih pobud, kakor mu jih Škerbec pripisuje. Pač pa je mogoče sklepati nekaj povsem drugega, da je Škerbec z gornjimi besedami povedal tisto, kar je pravzaprav hotel skriti, namreč iniciativo buržoaznih, zlasti klerikalnih vrhov za ustanovitev »Slovenskega narodnega gibanja« v obliki njegove dejavnosti leta 1941. Škerbec ni zastoj napisal, da se je Emmer tu in tam oglasil tudi pri njem, napisal je tudi, da je Emmer »resne in narodno zavedne osebe... pogosto spraševal za nasvete« in da so »prenekateri člani legije z veseljem podpirali Emmrovo akcijo«, da zaradi te akcije nikoli ni prišlo »do nikakega trenja« s katerokoli od obeh legij, to je s Slovensko in Sokolsko. Logični sklep Škerbčevega pisanja more zato biti samo eden, da je Emmrova akcija bila plod politike buržoaznih vrhov, da je nastala po njihovi iniciativi in ob njihovem sodelovanju za njihove cilje.

Težje je rešiti vprašanje, kako in kdaj je prišlo do ustanovitve Slovenskega narodnega gibanja, to je do združitve Emmrove skupine s Kremžarjevo. Nejasno je že to, koliko časa je poteklo med spoznanjem obeh »šefov« in formiranjem nove skupine, ali je bilo pa oboje združeno v enem aktu. Natančen odgovor na ta vprašanja bi vsekakor jasneje osvetlil ravnanje buržoaznih vrhov v tem času. Matija Škerbec je napisal, da je nova grupacija nastala nekako v istem času kakor Slovenska legija,¹¹⁴ Alojzij Krek pa je izjavil, da ga je Pavel Rant junija 1941 seznanil z Emmerjem in Glavačem, ki so mu vsi skupaj zaupali, da imajo neko politično vojaško ilegalno organizacijo, in ga povabili k sodelovanju, na kar je v začetku julija tudi vstopil v SNG.¹¹⁵ Samo po sebi se v zvezi z ustanovnim datumom pojavlja še vprašanje, kaj, če ni tudi o formaciji SNG razpravljala eksekutiva SLS dne 26. maja 1941. Predpostavke za tako domnevo daje struktura v SNG v naslednjih mesecih leta 1941, zlasti pa Škerbčeve besede, ki odkrivajo poseben interes klerikalnega vodstva za SNG.

Neizpodbitno dejstvo je, da je »Slovensko narodno gibanje« leta 1941 zrastle iz združitve Emmrove družine s Kremžarjevo skupino in da je Kremžarjeva skupina dala tudi ime novi grupaciji. V njej naj bi složno sodelovali mladina iz katoliških organizacij, oficirji in člani iz sokolskih vrst.¹¹⁶ Vendar se je v kratkem pokazalo, da v novo gibanje ni prišlo dosti mladine iz sokolskih vrst, večino Emmrovih najboljših sodelavcev so poleg oficirjev dajali dijaki in mladi inteligenti iz katoliških vrst,¹¹⁷ pravzaprav še točneje iz vrst Katoliške akcije, to je iz dijaške KA oziroma mladcev. Emmrov odnos do njih je označil P. Rant tako, da je izguba nekaterih (to je iz sokolskih vrst, op. F. Š.) bila stotero poplačana s stikom s temi fanti, o katerih je Emmer pogosto dejal, da »takih fantov, kot sem jih med KA našel, še svoj živ dan nisem srečal.«¹¹⁸

¹¹⁴ Škerbec, Rdeča zver, str. 7—8.

¹¹⁵ Zasliševanje A. Kreka v procesu proti Bitencu, K 1/48.

¹¹⁶ Škerbec, Rdeča zver, str. 7—8.

¹¹⁷ *ibid.*

¹¹⁸ Rant: Emmer, SNG.

Z odpadanjem nemladčevskih elementov se je mladčevski značaj Slovenskega narodnega gibanja še povečal. Njihove ideje so v notranjem življenju skupine dobile še večji poudarek, čeprav zaradi sodelovanja z oficirsko družino ni bilo mogoče reči, da bi bilo Slovensko narodno gibanje mladčevska skupina.

Kakšno je bilo vodstvo »Slovenskega narodnega gibanja« v novi grupaciji? O času, ko je še M. Kremžar deloval v njej, ni znano nič. Toda Kremžar ni dolgo ostal. P. Rant pravi, da je kmalu odšel iz Ljubljane. Preden je odšel, je vse delo prepustil Francetu Glavaču, »ki je tako prišel na čelo podtalnega gibanja, ki se je imenovalo Slovensko narodno gibanje«. ¹¹⁹ Dejansko sta si Emmer in Glavač vodstvo gibanja delila. Glavač je vodil politične (bolje rečeno idejne) in propagandne zadeve, Emmer pa vojaške in finančne. ¹²⁰ Glavač je Emmru posređoval svoje ideje oziroma ideje svoje skupine o bodočem političnem in socialnem redu v Sloveniji. Emmer je Glavačeve ideje sprejel in o njih, kakor se zdi, sploh ni debatiral. Emmrovo področje sta bili vojaško poveljstvo in blagajna. O njih je ponovno poudarjal, da jih ne bo nikomur izročil. ¹²¹ Glavač sam je to njegovo funkcijo zelo spoštoval, kar je dokazal s tem, da je Emmra navadno nazival »moj četniški vojvoda«. ¹²² Tudi Pavle Rant je napisal, da je vojaški sektor vodil Emmer sam. ¹²³ Po mnenju ing. Borisa Laha je bil Emmer v vojaškem oziru zelo brutalen in brezkompromisen ter nepopustljiv in skrajno odločen. ¹²⁴ Pavle Rant, Emmrov občudovavec, je tem besedam dodal: »Te sposobnosti je (Emmer) imel, ni pa znal zbirati ljudi in še manj biti dovolj previden bodisi v izjavah bodisi v ukrepih... Vojaško so držali tisti, ki so od vsega začetka delali. Kar se je kasneje prilepilo, je bilo zelo pestro.« ¹²⁵

Podobno kakor sta oba šefa SNG imela razdeljeno delovno področje, tako so se tudi drugi člani razdelili v glavnem po teh linijah. Po Rantu je vojaška linija bila praktično zasedena samo z oficirji in podoficirji, iz vrst KA oziroma civilnega območja so pa po tej liniji delali le nekateri. Vsi drugi so delali na politično-propagandnem polju, kar je tedaj pomenilo, pridobivati nove člane, propagirati program in iskati stikov s tistimi skupinami, o katerih so pričakovali, da se same zase ne bodo dolgo vzdržale. ¹²⁶

Ker so zakulisni politiki bili iniciatorji in varuhi Slovenskega narodnega gibanja, je važno tudi vprašanje, kakšne namene so oni s to skupino imeli. Razen oficirjev je skupina zajemala predvsem mlajše ljudi. Škerbec je na več mestih to dejstvo posebej poudaril. Zato je

¹¹⁹ *ibid.*

¹²⁰ Saje, *Belogardizem*, str. 99.

¹²¹ Izjava Borisa Laha, Saje, *Belogardizem*, str. 98.

¹²² Ing. Stanko Dimnik, *Moje doživljanje okupatorske dobe 1941–1945*. leta. Spis proti Nagodetu, K 1/47. Cit. Ing. Dimnik.

¹²³ Rant: Emmer, SNG.

¹²⁴ Saje, *Belogardizem*, str. 98.

¹²⁵ Rant: Emmer, SNG.

¹²⁶ *ibid.*

opravičeno misliti, da so buržoazni vrhovi imeli z njo posebne namene, to je, uporabiti jo kot posebno garnituro za določene namene. Škerbec je napisal, da se je »Slovensko narodno gibanje« glede načel borbe skladno ujemalo s Slovensko legijo.¹²⁷ Ne da bi hoteli ponavljati vse točke, ki si jih je Slovenska legija stavila v svoj program, je vendar treba opozoriti na tisto dilemo, ki je po Smersujevih besedah stala pri Slovenski legiji ob njeni ustanovitvi, namreč spoznanje dveh nevarnosti: okupatorja in komunizma. Koliko se je Emmer te dileme osebno zavedal, je težko reči. Njegovi četniki v prvih tednih po zlomu stare Jugoslavije so bili formacija, ki se je vsaj v principu po nekakem zakonu vztrajnosti potegnila iz stare Jugoslavije v čas po zlomu. V novih okoliščinah je bilo treba novih spodbud. Na nje so odločilni faktorji mislili mnogo prej, preden so se praktično uveljavile. Bistveni delež pri predvidevanju so imeli politiki buržoaznih vrhov. Izhodišče zanje pa je bila »komunistična nevarnost«. Proti njej so se postavili tisti, ki so imeli za to družbeno utemeljene dispozicije ali pa privzgojene. V Emmrovi družini so bili predvsem mladci tisti, ki so bili ostro nastrojeni proti komunizmu. Prav v tem pa se je Emmer sam z njimi popolnoma skladal, kakor je posredno kasneje pokazal njegov razgovor z Jušem Kozakom.¹²⁸

France Glavač in Matija Škerbec sta v svojih poznejših člankih zapisala, kakor da je v kovanju »protikomunistične« dejavnosti imel Emmer posebno iniciativno vlogo. Glavač je npr. ob obletnici njegove smrti napisal: »... začel (je) zbirati okrog sebe mlade fante, ki so bili prežeti enakih idealov protikomunistične borbe, ter jih pripravljati na obračun z zločinskim komunizmom«. Na drugem mestu istega članka je pa zapisal: »Začel je uspešno zbirati okrog sebe enako misleče ljudi ter jih navduševati za borbo proti največjemu slovenskemu in mednarodnemu sovražniku, proti komunizmu...«¹²⁹ Podobne misli je deset let za Glavačem napisal tudi Škerbec. Po njem se Emmrovo delo ni ustavilo pri zbiranju mladine, temveč je imel na skrbi tudi njeno vzgojo, da bi jo čimbolj utrdil v protikomunistični miselnosti.¹³⁰ Toda vzgoja ni bila samo ideološka. Pri njej so njegovi katoliški partnerji v skupini bili gotovo močnejši kakor on. Šlo je tudi za vojaško vzgojo, ker je organizacija SNG bila politično vojaškega značaja.¹³¹ V tem oziru pa mladci niso bili zadovoljiv kader. Koristni so bili le Emmrovi oficirski znanci. Ti so Emmrove nevojaške privrženec vadili v ravnanju z orožjem. Vadili so jih na različnih krajih, v kleti realke, na Rožniku itd.¹³²

Zakaj? Proti okupatorju? Po Škerbčevem pisanju je bil namen »Slovenskega narodnega gibanja« povezati mladino, jo vzgojiti za borbo in jo držati v stalni pripravljenosti. Iz vrst te mladine, ne oziraje se na politično pripadnost, naj bi izšle »elitne borbene enote« (pod-

¹²⁷ Škerbec, Rdeča zver, str. 7—8.

¹²⁸ Juš Kozak, Lešena žlica I, Ljubljana 1947, izd. DZS, str. 60—61.

¹²⁹ Slovenec 3. XII. 1942, članek Ob obletnici smrti Franca Emmerja.

¹³⁰ Škerbec, Rdeča zver, str. 10.

¹³¹ Zasliševanje A. Kreka, spis proti Bitencu, K 1/48.

¹³² Podatki VOS.

črtal F. Š.), ki bi mogle po navodilih zavezniškega poveljstva pomagati zaveznikom v sovražnikovem zaledju še p r e d n o (podčrtal F. Š.) bi se zavezniki izkrčali na jugoslovanskem ozemlju.¹³³

Škerbec je v gornjih besedah bil zelo jasen, vendar ne do kraja odkrit. Povezava z zavezniki je bila na tem mestu popolnoma nepotrebna. Pomen njegovih besed nam osvetli primerjava z nameni Slovenske legije, ki naj bi po prvotni zamisli začela svojo akcijo ob zavezniški invaziji. Elitne borbene edinice SNG pa naj bi ne čakale zavezniške invazije, temveč že prej stopile v akcijo.

Zakaj in proti komu? Po Škerbčevih besedah je bil Emmer zagrenjen in razočaran nad ... pomanjkanjem slovenskega čuta med vodilnimi komunisti. To se pravi, da se je narodnoosvobodilno gibanje razvijalo drugače, kakor je Emmer pričakoval, oziroma za Emmrom stoječi vplivni politiki. Zato se je Emmer vrigel »še bolj zagrizeno na organiziranje mladine, da bi v teh jedrih nastala protiutež komunističnim udarnim edinicam ... trdno odločena v danem trenutku zgrabiti za orožje proti komunistom«.¹³⁴

Z gornjimi besedami je Škerbec povedal dovolj. Dasi je značaj Emmrove akcije v Slovenskem narodnem gibanju poveljeval, je vendar s svojim skrivanjem za Emmrovim hrbtom z močno lučjo posvetil na prave sile, ki so za kulisami dejansko vodile toliko poudarjeno organizacijo mladine v SNG. Odkril je namene, ki so jih z elitnimi borbenimi edinicami imeli buržoazni vrhovi, namreč udariti z orožjem v roki po Osvobodilni fronti in njenem partizanstvu ob prvem ugodnem trenutku in ko bodo za udar dovolj pripravljeni. Ni posebno važno, da je Emmer osebno po svojih dispozicijah s takim bojem soglašal. Važno je, da so zakulisni tvorci in ustanovitelji »Slovenskega narodnega gibanja« podpihovali Emmra in njegove prijatelje ter jih usmerjali odločno proti narodnoosvobodilnemu gibanju, zlasti pa seveda proti komunistični partiji.

Na temelju Škerbčevega pisanja je mogoče sklepati, da je »Slovensko narodno gibanje« razmahu Osvobodilne fronte posvečalo veliko pozornost. Njegova intenzivnejša organizacijska delavnost je bila kar povezana z razmahom OF, čeprav podrobneje ni mogoče reči, kako se je organizacijska mreža pravzaprav začela spletati. Prizadevanje za pridobitev pristašev, ali »romanje«, kakor ga je označil Pavle Rant, se je vleklo prek vsega poletja do srede jeseni 1941. Emmer sam je bil v njem zelo aktiven. Hodil je od skupine do skupine in jo vabil k sodelovanju.¹³⁵ Seveda ni bil sam, spremljali so ga fantje iz njegovega kroga. Mnogokdaj ga je spremljal tudi sam Glavač. Hoteli so zajeti podeželje in Ljubljano.

Zaradi okrepitve SNG sta Emmer in glavačevac Alojzij Krek že avgusta 1941 potovala tudi po Dolenjskem in Notranjskem. Kot agitator

¹³³ Škerbec, Rdeča zver, str. 7—8.

¹³⁴ Škerbec, Rdeča zver, str. 10.

¹³⁵ Rant, Emmer, SNG.

je nastopil predvsem Emmer.¹³⁶ Hodila sta po župniščih in poizvedovala. Dobila sta nekaj odločnih fantov, vendar bera ni bila velika.¹³⁷ Oglasila sta se tudi pri pisatelju Jušu Kozaku v Šentvidu pri Stični in mu razlagala program Slovenskega narodnega gibanja. Na pripombe Kozaka in njegovih sinov o gnilobi korporacijskega sistema, ki sta ga Emmer in Krek zagovarjala, in o vprašanju sodelovanja marksistov v narodnoosvobodilnem boju, je bil Emmer glede korporacijskega sistema takoj pripravljen popustiti, nepopustljiv pa je bil glede sodelovanja z marksisti, ki se mu je odločno uprl. »... žolčno in fanatično, da so se mu iskrile oči, (je) izjavil, da z marksisti ne bo pod nobenim pogojem sodeloval«.¹³⁸

V skladu s takimi nazori je Emmrova misija na Dolenjskem in pa Notranjskem bila, pridobiti in utrditi svoje fante v odločni »protikomunistični« politiki, češ da bo komunistična OF nov okupator, silnejši od Nemca in Italijana.¹³⁹ Vendar mnogi v njegovo razlago niso verovali, zato misija na Dolenjskem in Notranjskem ni dala zadovoljivih uspehov. Večino pristašev je Emmru in Glavaču slej ko prej dala Ljubljana. Tu sta osredotočila svoje delo, tu sta se trudila, da svoje vrste čimbolj pomnožita.

V Ljubljani sta se Glavač in Emmer sestala s Francem Casarjem, da bi za svojo organizacijo pridobila »stražarje«. Toda uspeha ni bilo. Casar je v spremstvu Luja Leskovarja dal odgovor nekaj dni kasneje, češ da bi bilo dobro še malo počakati, da se bo videlo, kakšen bo razvoj.¹⁴⁰

V Jegličevem domu sta Emmer in Rant septembra 1941 obiskala Zarjane, kjer sta razpravljala s Tonetom Čokanom in Francem Pavlinom, da bi krščansko socialistično mladino odtegnila od Osvobodilne fronte. Razgovor ni uspel. Emmer je trdil, da mora po končani vojni oblast prevzeti kralj Peter II, nato pa naj šele plebiscit odloči, ali je ljudstvo za kraljevino ali ne. Krščanski socialisti so trdili, da o kralju sploh ni več govora.¹⁴¹ Nadaljnje debate so potem sploh odpadle.

Konec septembra 1941 sta Emmer in Glavač dobila stik tudi z rezervnimi oficirji, ki so se zbirali pri šolskem upravitelju Hornu v šoli na Šmartinski cesti. Imeli so več skupnih sestankov, toda stiki niso bili dolgotrajni. Ker sta Emmer in Glavač vneto vnašala svoje nazore, so kmalu propadli. Meseca novembra 1941 so že prenehali.¹⁴²

Pri iskanju in vzpostavitvi Emmrovih in Glavačevih stikov z rezervnimi oficirji ni šlo v prvi vrsti za pridobitev novih pristašev »Slovenskemu narodnemu gibanju«, temveč bolj za njuno razdiralno tendenco. Med rezervnimi oficirji so se namreč pojavile nekake simpatije za Osvobodilno fronto. Emmer in Glavač sta v njih videla nevarnost,

¹³⁶ Škerbec, Rdeča zver, str. 14.

¹³⁷ ibid. — Juš Kozak, Lesena žlica I, str. 64.

¹³⁸ ibid, str. 60—61.

¹³⁹ Škerbec, Rdeča zver, str. 14.

¹⁴⁰ Rant: Emmer, SNG. — Saje, Belogardizem, str. 99.

¹⁴¹ September pred leti, Vestnik SPB XI/1960, št. 9, str. 204.

¹⁴² Ing. Dimnik.

začela sta intrigrirati in govoriti proti Osvobodilni fronti, dokler nista dosegla, da so se pri Hornu zbirajoči se elementi razšli.¹⁴³ Po Škerbčevem pisanju je Emmer podobne tendence uveljavil tudi pri sicer neznatnih skupinicah »Petrovega gardista« in »Pobratima«.¹⁴⁴ Zadnja se je močnejše sploh šele razvila v naslednjem letu.

Emmer in Rant sta bila tudi pri Zboraših in Frančiškovih križarjih ter še pri nekaterih drugih, toda Rant ni opisal s kakim uspehom.¹⁴⁵ Naposled sta bila pri Staretu, ki je pa pokazal vse razumevanje.¹⁴⁶

Mnogo važnejše so bile Emmrove zveze s »Staro pravdo«, to je s skupino ing. Črtomirja Nagodeta. Odprl si jih je delno po nekih sorodstvenih vezeh,¹⁴⁷ delno pa po Pavlu Rantu, ki je posredoval celo stik Matija Škerbca z Ljubom Sircem, članom Nagodetove skupine.¹⁴⁸ Zveze med Nagodetom in Emmrom so nastale v času, ko je bila »Stara pravda« še včlanjena v Osvobodilno fronto. Emmer je želel te zveze porabiti za to, da bi od Stare pravde čim več zvedel o Osvobodilni fronti. Če smemo Škerbca verjeti, nas prav njegovo pisanje navaja k temu sklepu: »Prva obdobja skupnega snovanja so Fanušu odprla poglede v zaledje ustanovljajoče se OF in mu tako dopolnjevala okvir podobe, ki si jo je mogel že sam ustvariti o tej komunistični iznajdbi s pomočjo informacij, dobljeni od najožjih sorodnikov...«¹⁴⁹ Pri »Stari pravdi« je Emmer po Škerbčevi informaciji našel ugoden odmev.¹⁵⁰

Razen obveščevalnih ciljev je Emmer s Staro pravdo imel še druge načrte. Hotel jo je namreč odtrgati od Osvobodilne fronte oziroma ji preprečiti, da bi utonila »v komunistični OF«.¹⁵¹ Za ta cilj pa Emmrovo prizadevanje ni bilo potrebno. Ne samo da je Nagodetova skupina o svojih odnosih do Osvobodilne fronte odločala samostojno, so jo stran od OF gnali njeni lastni pogledi in Emmrovi nazori v tem oziru niso bili važni. Po mnenju Ljuba Sirca je nagodetovcem Glavač-Emmrova družina bila skupina skrajnih klerikalcev, katerih program je Nagode sam pri vpogledu vsega opremil s fašističnimi znaki,¹⁵² toda po drugem viru, ki je nastal v emigraciji, je bil med »Staro pravdo« in Emmrom sklenjen dogovor o skupnem nastopanju, ki naj bi pa na zunaj tekkel ločeno.¹⁵³

¹⁴³ *ibid.*

¹⁴⁴ Škerbec, Rdeča zver, str. 9.

¹⁴⁵ Rant: Emmer, SNG.

¹⁴⁶ *ibid.*

¹⁴⁷ Ing. Dimnik.

¹⁴⁸ Zaslisevanje Ljuba Sirca, Spis proti Nagodetu K 1/47.

¹⁴⁹ Škerbec, Rdeča zver, str. 9.

¹⁵⁰ *ibid.*

¹⁵¹ *ibid.*

¹⁵² Zaslisevanje Ljuba Sirca, spis proti Nagodetu K 1/47.

¹⁵³ September pred leti, Vestnik SPB XI/1960, št. 9, str. 204. — Za širok organizacijski razmah Glavač-Emmrove delavnosti je pomembno dejstvo, da so Emmrovi oficirji prav v dobi navezovanja oziroma iskanja stikov s skupinami, ki so jih želeli vključiti v svoj delovni krog, iskali tudi stikov z Dražo Mihailovićem. Po sporočilu Pavla Ranta je Milan Kranjc jeseni 1941 odpotoval na Sušak in dejansko vzpostavil zvezo z Dražo Mihailovićem (Rant: Emmer, SNG).

Emmrova družčina je na svoje delo in Emmrov delež gledala zelo optimistično in njegove uspehe precenjevala. »Njegova akcija, čeprav omejena na manjše število ljudi, je bila zelo učinkovita,« je pisal »Slovenec« ob obletnici Emmrove smrti. »Imela je po eni strani cilj, da zbira protikomunistične vrste, jih s propagando utrjuje v protikomunistični miselnosti, po drugi strani pa razdira skupnost, ki so jo takrat komunisti ustvarjali okrog svoje stranke pod krinko 'osvobodilne fronte' ... Njegovo neutrudno delovanje je povzročilo, da so razne struje in skupine odpadle od komunistične 'osvobodilne fronte' ter prišle zopet k pameti.« Resnica je seveda bila veliko bolj skromna, tudi če všttejemo stik s »Staro pravdo«, in zato tudi Emmer ni bil tak mojster »v razbijanju raznih skupin, ki so zaslepljeno silile pod klobuk komunizma«, kakor je to prikazoval Fr. Glavač v »Slovencu« ob koncu 1942. leta.¹⁵⁴ Kajti ljudje, med katerimi je v bistvu razvijal svojo dejavnost, so bili maloštevilni ter itak nasprotni politiki in ciljem Osvobodilne fronte.

Pri Glavač-Emmrovi skupini ne smemo prezreti, da v akciji za pridobivanje novih pristašev ni šlo samo za nove člane, temveč sta Glavač kakor Emmer nove zveze in stike uporabila tudi v obveščevalne namene. »Fanuš je hotel priti komunistični OF do dna«, je o njem napisal Škerbec.¹⁵⁵ S tem je povedal, kje je bilo jedro vsega njegovega zanimanja. Po Glavaču je Emmer bil prvi, ki je v javnosti razkrinkal komunistični značaj Osvobodilne fronte, in to že takrat, ko mnogi o njenem imenu še slišali niso. On pa je že od prvega začetka vedel, da so v vodstvu organizacije, ki se je izdajala za narodnoosvobodilno gibanje, bili voditelji slovenskega komunizma Kidrič, Baebler, Kardelj, Leskošek, Aleš Stanovnik in drugi.¹⁵⁶ Čeprav ta zasedba ni bila v celoti čisto taka, je vendar treba reči, da so Emmrovi informacijski kanali funkcionirali. K njim lahko dodamo samo to, da uspehi njegove obveščevalne akcije pač niso ostali skriti v njem samem, temveč so gotovo romali k ljudem, ki so podpirali in vzdrževali njegovo akcijo oziroma gibanje, ki mu je pripadal.

Propaganda. Druga veja v aktivnosti Glavač-Emmrove skupine je bila propagandna dejavnost. Razvijala se je vzporedno z zbiranjem pristašev in njihovo obdelavo. Zanj so skrbeli predvsem najžejji Glavačevi ljudje in zlasti Glavač sam, ki je v vodstvu imel referat za politične in propagandne zadeve.

Toda propagandna aktivnost je močno zaostajala za organizacijsko intenzivnostjo. Tudi časovno ni šla z njo v korak. Njeno skromnost moremo spoznati iz izjave Alojzija Kreka, ki je sam bil zaposlen pri propagandi, češ da so s tipkanjem razmnoževali poročila londonskega radia.¹⁵⁷ Krek je v tej zvezi omenil tudi protiokupatorsko propagando, toda kaj več o njej ni povedal. Moremo si pač misliti, da je njihova protiokupatorska propaganda obstojala edino v širjenju poročil lon-

¹⁵⁴ Slovenec 3. XII. 1942.

¹⁵⁵ Škerbec, Rdeča zver, str. 9.

¹⁵⁶ Slovenec 3. XII. 1942.

¹⁵⁷ Izjava A. Kreka, spis proti Bitencu, K. 1/48.

donskega radia. Kaj svojega prej itak niso imeli povedati, dokler se pri njihovem praktičnem delu ni pojavil boj proti partizanom in Osvobodilni fronti. V tem novem stadiju pa so se pristaši SNG udeleževali vsekakor na način, ki ga je prikazoval Slovenski poročevalec na račun vseh tistih, ki so v svojem jedru nasprotovali Osvobodilni fronti. To se pravi, da so proti OF nastopali ustno, pozneje pa so prišli na vrsto še letaki.

Propaganda Glavač-Emmrove skupine je dalj časa imela le interni značaj. Primitiven način razmnoževanja poročil naravnost dokazuje, da je bila namenjena predvsem lastnim pristašem. To je bil tisti krog, ki naj bi ga propaganda utrdila v protikomunistični miselnosti, kakor je napisal Glavač v »Slovincu« 3. decembra 1942. Za širše okvire je bilo treba drugačnih sredstev. Teh spčetka niso imeli. Toda naraščajoče gibanje OF jih je izsililo. Po Škerbčevem priznanju so Emmrovi sodelavci najprej dobili več ciklostilov, »kmalu pa so mu fantje iz katoliškega kroga preskrbeli lepo ročno tiskarnico«. ¹⁵⁸ Koliko je producirala, ni znano. Pavle Rant pripoveduje, da je prve odtise dala tik pred 6. septembrom, ker je bil letak posvečen rojstnemu dnevu kralja Petra. ¹⁵⁹

Toda fantje iz katoliškega kroga niso Emmru preskrbeli samo tiskanja letakov, temveč tudi pisce same. Glavač je namreč za svojega sodelavca pridobil tudi Mirka Javornika, urednika Slovenskega doma. Skupaj sta sestavila letak z datumom 7. novembra 1941 in naslovom »Vsem Slovincem« ter ga natisnila v svoji tiskarni. ¹⁶⁰ Kakor člani Glavač-Emmrove skupine je tudi ta letak izražal nasprotovanje Osvobodilni fronti. V njem sta avtorja hotela razložiti, kaj je Osvobodilna fronta, kdo jo vodi, zakaj so jo komunisti ustanovili in kakšni so bili dotedanji sadovi. V njem sta dokazovala istovetnost Osvobodilne fronte in komunistične partije ter pri tem operirala s citati iz »Dela« in »Slovenskega poročevalca«. Seveda se nista obotavljala tudi spreminjati citatov, da bi bolje ustrezali njihovim namenom. ¹⁶¹ Temeljna misel letaka je bila, zasejati med bravece defetizem. Zato sta poudarjala italijanske represalije na partizanske akcije, ki naj bi bile pravzaprav nepotrebne in škodljive. Italijanskega ravnanja nista obsodila niti z besedo. Narobe, italijanske akcije je letak prikazal tako, kakor da so same po sebi

¹⁵⁸ Škerbec, Rdeča zver, str. 10.

¹⁵⁹ Rant: Emmer, SNC.

¹⁶⁰ Po dognanju Fr. Sajeta.

¹⁶¹ Tako sta napisala: »Zastava slovenskih partizanov je slovenska trobojnica s (komunistično) rdečo peterokrako zvezdo; znak slovenskih partizanov je slovenska trobojnica ter nad njim (komunistična) peterokraka zvezda; pozdrav partizanov je (komunističen pozdrav t.j.) pest desne roke, dvignjena k spodnjemu robu pokrivala.« Falsificirani citat se nanaša na odredbo poveljstva slovenskih partizanskih čet o zastavi, znakih in pozdravu slovenskih partizanov, ki jo je objavil Slovenski poročevalec 17. X. 1941. Spremembe v falsifikatu so tu označene z oklepaji. V originalnem besedilu je v primeru prvih dveh oklepajev »antifašistična« namesto komunistična, v tretjem primeru pa nič, ker sta pisca besede v oklepaju sama vrnila v celoti. Letak v NUK.

razumljive in opravičljive, krivi morejo biti samo Slovenci, čemu se pa upirajo. »Čemu vse te žrtve? Mar bo zaradi tega vojna en sam dan prej končana? Mar bo na ta način okupatorska vojska res pregnana s slovenske zemlje? Ali ne vidite, da je prav zaradi sabotažnih dejanj, ki jih izvršujejo v strankine namene partizani na slovenskih tleh, pri nas vsak dan več tujega vojaštva? Ali ne uvidite, da vsa ta sabotažna dejanja prinašajo našemu narodu samo škodo, samo uničenje narodnega premoženja in nepotrebno ubijanje? Ali ni za naš mali narod škoda vsakega človeka, ki ga izgubimo? Ali niso dovolj težke že one žrtve, ki nam jih nalagajo Nemci s plenjenjem in deportacijo? Kaj nam bo Slovincem pomagala narodna svoboda, če bo Slovenija en sam Doberdob?«

Glavač-Javornikov letak je razkril fizionomijo Glavač-Emmrove skupine. Pokazal je njihovo neborbenost v odnosu do okupatorjev, zraven pa še sovražstvo do narodnoosvobodilnega gibanja pod vodstvom OF in KP. V obeh momentih je bila skrita želja, da bi se Slovenci ne zanimali za narodnoosvobodilno gibanje, torej v celoti lastnosti, ki so bile značilne za vse Osvobodilni fronti nasprotno skupine od trenutka, ko so začele očitno nastopati proti Osvobodilni fronti.

Toda navedeni letak ni prišel med ljudi. Obveščevalna služba OF je pravočasno zvedela za tiskarno ter odkrila skladišče in kurirke, ki bi morale letak raznesti. Varnostni organi OF so 9. novembra 1941 zvečer spretno izvedli hišne preiskave pri petih zapriseženih kurirkah in v skladišču. Letake so takoj zaplenili in nato uničili.¹⁶²

Nekaj dni za zaplenjenim letakom so Emmrovi sodelavci raznašali nov letak, ki je pa bil zelo kratek: »Slovenci! Zbirajte se okrog Londona! — Naše vodstvo je v Londonu! Ne nasedajte protinarodni in komunistični „osvobodilni fronti!“¹⁶³ Letak so širili po Ljubljani in na deželi.¹⁶⁴ Pomemben je bil le v toliko, kolikor je direktno odkril londonsko usmerjenost Glavač-Emmrove skupine. Interno so to usmerjenost pokazali že mnogo prej stiki s skupinami, ki jih je želela pritegniti v svoje mreže.

Teroristična dejavnost. Ta oblika aktivnosti Glavač-Emmrove skupine se je v primeri z drugimi oblikami pokazala dokaj pozno, to je v pozni jeseni 1941. Toda predpogoj zanjo je skupina hotela ustvariti že prej. Že ob nastanku tako rekoč so njeni iniciatorji postavili v načrt formiranje »elitnih borbenih edinic«, ki naj bi se začele uveljavljati, še preden bi se (zapadni!) zavezniki izkrcali na jugoslovanskem ozemlju. Prav ta preden, ki ga je sporočil Škerbec, nam odkriva, da so zakulisni pomočniki »Slovenskega narodnega gibanja« imeli za borbenimi enotami posebne namene, ki so jih hoteli uveljaviti še pred koncem vojne. Iz prejšnjih izvajanj vemo, da je šlo pri tem

¹⁶² SPor 15. XI. 1941.

¹⁶³ Letak v arhivu IZDG, fasc. 199/III. Čas november nakazuje Škerbec. Rant pa ga povezuje s 6. septembrom. Pravilno je sredi novembra. O njem poroča šef karabinjerjev pri diviziji »Isonzo«, Enrico Pami 19. XI. 1941.

¹⁶⁴ ibid.

za boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju, ki so ga vrhovi meščanskih strank ocenili za največjo nevarnost za svojo bodočnost in položaj v slovenskem narodu po vojni. »Slovensko narodno gibanje« so hoteli uporabiti kot prvo udarno četo proti vse bolj se razvijajoči moči Osvobodilne fronte. Tako je P. R. v spominskem članku »Ing. Franc Emmer« ob desetletnici njegove smrti na račun Emmera ta dejstva povsem jasno izrazil: »Emmer je prav v tem velik, da je v tistih nekaj mesecih tipanja in snovanja spoznal, da 'narodnim silam revolucije' (narekovaj dodal F. Š.) ne bodo glavna ovira nemški nacisti in laški fašisti — katere bodo že zavezniške sile prisilile k zapustitvi našega narodnega ozemlja — pač pa komunisti slovenskega rodu in njih bratje po izdaji.«¹⁶⁵ Zato je Emmer že poleti 1941 zbiral okrog sebe ljudi, »ki so bili pripravljeni v danem trenutku zgrabiti za orožje proti komunistom«, kakor je pisal »Slovenec« 3. decembra 1942.

Nameravane borbene edinice so imele svojo predzgodovino v zbiranju orožja in ravnanju z njim. Preskrbovali so ga različni ljudje tudi za denar, za skrivališča pa so vedeli samo Emmer, ing. B. Lah in študent Bojan.¹⁶⁶ Toda orožja niso uporabili proti okupatorju, ostati je moralo skrito, dokler bi ga ne uporabili za namene, za katere so snovali »elitne borbene edinice«. Delna uporaba je bila omejena le na vaje z njim, pri čemer je Emmer izkoristil svoje stare oficirske znance.

Jeseni 1941, ko sta aktivnost Osvobodilne fronte in uveljavljanje slovenskih partizanov bili že splošno znani in prišli v zavest tudi nasprotnikom OF, so voditelji »Slovenskega narodnega gibanja« začeli snovati teroristična dejanja proti vidnejšim sodelavcem Osvobodilne fronte. Aktivna sta bila zlasti Glavač in Emmer. Delala pa sta v sporazumu z vrhovi meščanskih strank, zlasti klerikalnih.

Po Škerbčevem pisanju in Rantovih zapiskih je videti, da je nasprotnike Osvobodilne fronte občutno prizadel »odlok SNOO o zaščiti slovenskega naroda...«, ki ga je objavil Slovenski poročevalec 1. oktobra 1941. Oba ga prikazujeta, kakor da je Osvobodilna fronta napovedala brezobzirno obračunavanje z nasprotniki. Ker so sami zaradi izrednega razmaha Osvobodilne fronte izgubljali temelje svojih političnih grupacij, so odlok SNOO, seveda ne toliko odlok v formalnem smislu, temveč odlok kot rezultat daljšega procesa, jemali kot argument, ki jih lahko opraviči za lastna teroristična dejanja. Škerbec in Rant v svojih spisih pripisujeta iniciativo za take namene oficirjem, češ da so oni bili za likvidacijo prvakov KPS, da bi jim onemogočili socialno revolucijo. Po pisanju Pavla Ranta je Emmer zaradi uresničenja te ideje osebno šel k Natlačenu.¹⁶⁷ Po spisu neznanega avtorja »Poročila o delu slovenskega dela JNS v okupacijski dobi« je pa načrt za likvidacijo vodstva OF, predvsem Borisa Kidriča in Aleša Baeblerja, izdelal Praprotnik.¹⁶⁸ Torej načrtov in variant ni manjkalo. Vendar z

¹⁶⁵ P. R. ing. Franc Emmer, Koledar Svobodne Slovenije 1951, str. 151 do 152.

¹⁶⁶ Izjava Borisa Laha; Saje, Belogardizem, str. 98.

¹⁶⁷ Škerbec. Rdeča zver, str. 42—43. — Rant: Emmer, SNG.

¹⁶⁸ Delo JNS.

izvršitvijo ni bilo nič, češ da sta tako medsebojno pobijanje odbila Natlačen in Kramer.¹⁶⁹ Zakaj? Pavle Rant pripominja, da se je Natlačen izrazil, da slovenska zgodovina umora kot sredstva ne pozna. Pravi razlog pa ni znan. Verjetno sta oba politika želela nekoliko drugačno taktiko, tako, ki bi poznala manj silovitih skokov in morda tudi manj jasno osebno odgovornost. Toda načrt je obstajal, kakor priznavajo viri Osvobodilni fronti nasprotnih avtorjev. Vprašanje je bilo le, kakšno metodo in kakšne oblike bodo izbrali pri nadaljnjem uveljavljanju želja, po katerih naj bi v prihodnosti onemogočili Osvobodilno fronto in njeno partizanstvo.

»Slovensko narodno gibanje« je v nadaljnjih načrtih buržoaznih vrhov igralo pomembno vlogo. Uprabili so ga kot primerno orodje v zatiranju slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja. Kako so to storili, nam kažejo viri narodnoosvobodilnega gibanja. Varnostno obveščevalna služba Osvobodilne fronte je namreč kmalu ugotovila, da sta Glavač in Emmer pripravljala umor dr. Aleša Stanovnika, ker ni odobral politike »bele garde«. Po Škerbčevem priznanju naj bi ta akcija odtrgala krščanske socialiste od OF in Komunistične partije ter s tem razbila Osvobodilno fronto.¹⁷⁰ Za atentat na Stanovnika sta najela študenta Janeza Lombarja, člana akademskega kluba Zarja, doma iz Kranja.¹⁷¹ Vnaprej sta mu izplačala nagrado 500 lir, toda študent se je skesal in ni hotel atentata izvršiti, pač pa je o nameravanem umoru obvestil Osvobodilno fronto. Emmer je zato zasnoval napad na Lombarja v bližini Polhovega gradca z namenom umora, toda napadeni se je rešil s hudimi ranami na glavi.¹⁷²

Dalje je Emmer pripravljala več provokatorskih napadov na izrazi-tejše klerikalne politike, da bi jih potem naprtil Osvobodilni fronti, npr. na prof. dr. Ehrlicha, Casarja, dr. Žebota,¹⁷³ to je na take ljudi, ki so bili znani kot nasprotniki Osvobodilne fronte.

Poleg tega je pripravljala umor treh aktivistov OF in v ta namen najel nekaj kriminalnih tipov, ki jim je dal predujem po 200 lir, denunciral pa je večje število Slovencev.¹⁷⁴

V času terorističnih dejanj je Emmer razpolagal z znatnimi denar-nimi vsotami. Kot šef blagajne je z njimi razpolagal sam. Kje jih je dobil?

Po izpovedi Alojzija Kreka, da ga je vodstvo »Slovenskega narod-nega gibanja« uporabljalo kot most do klerikalnih političnih in finanč-nih krogov; je seveda jasno, da so za finančne vire skrbeli sami vrhovi klerikalne stranke. Toda samo v poletnih mesecih 1941 je kanal k njim

¹⁶⁹ Ibid.

¹⁷⁰ Škerbec, Rdeča zver, str. 12. Tam pravi: »Fanuš pa se je... lotil načrta, kako odvrniti sopotniško družbo Breclj-Stanovnik od OF in KPS.

¹⁷¹ SPor, opomba 253, str. 362. M. Škerbec in P. Rant popolnoma nepravilno vso akcijo pripisujeta Janezu Kuharju. Izjava Janeza Lombarja o lastnem doživljanju je vsekakor pristna.

¹⁷² SPor 9. XII. 1941.

¹⁷³ SPor 9. XII. 1941.

¹⁷⁴ Ibid.

tvoril Krek.¹⁷⁵ Po njegovem izstopu iz Slovenskega narodnega gibanja septembra 1941 je pa Emmer sam našel zvezo z vrhovi klerikalne stranke in se povezal s samim Natlačenom ali pa Natlačen z njim.¹⁷⁶ Obveščevalna služba OF je namreč ugotovila, da se je Natlačen sestajal z Emmrom in mu izplačeval velike vsote. Toda Natlačen ni bil edini vir za Emmra. Bili so še drugi. Emmer sam je pri Avgustu Praprotniku celo vlomil in ukradel 15.000 lir. Pri tem pa ni šlo samo za denar, temveč je Praprotniku izmaknil tudi neke politične dokumente.¹⁷⁷

Emmrov vlom pri Praprotniku je pokazal, da Emmer ni bil samo politični aktivist buržoaznih vrhov, temveč je izvrševal tudi naloge nekega tretjega. Obveščevalna služba OF je odkrila zveze z gestapom, ugotoviti pa ni mogla, ali je bela garda vedela ali ne, da je bil Emmer tudi agent gestapa.

V Emmrovem primeru je tedaj spregovorilo posebno sodišče za zaščito naroda in obsodilo Emmra na smrt zaradi izvršenih in pripravljajočih se zločinov nad slovenskim narodom ter osvobodilnim gibanjem. Justifikacija je bila izvršena 4. decembra 1941 pri stari cerkvi v Šiški.¹⁷⁸ Njegovo truplo so prepeljali v Kranj, kjer je služboval oče, in na grobu mu je govoril gestapovec.¹⁷⁹

Emmrova smrt je v skupini, ki ji je pripadal, odjeknila občutno in vidno. Zaradi nje je bil najprej prizadet Glavač kot sovodnik skupine.¹⁸⁰ Še huje pa so bili prizadeti vrhovi buržoaznih strank, ki so Emmra z njegovimi pristaši vred ustvarili in podpirali ter gledali v njem pravega aktivista svojih na široko zasnovanih priprav za oboroženi boj proti Osvobodilni fronti in partizanom. Kajti Emmer je bil tisti, »ki je prvi začel organizirati sistematično borbo proti komunizmu«.¹⁸¹ Z njegovo smrtjo pa se je tak način kontrarevolucionarnega boja, ki se še ni niti prav začel, moral začasno umakniti. »Elitne borbene edinice« so zamrle prej, preden so pravzaprav vzniknile. Namesto njih so morali nasprotniki Osvobodilne fronte uporabljati bolj prikritke oblike ovadustva in propagande. Oboroženi nastop kontrarevolucionarjev se je zaradi Emmrove smrti občutno zavlekel.

Emmrova vloga v okviru tedanje protiosvobodilne akcije je bila velika. Če se ne oziramo na naivno oceno mladcev, ki so v letaku z dne 23. decembra 1941 napisali o njem »tega idealnega narodnega fanta, ta svetli narodni značaj, Emmerja, ste ubili, ker vam je bil na poti kot resničen-narodnjak, po umoru ste ga pa še oklevetali in umazali, češ

¹⁷⁵ Izjava A. Kreka, spis proti Bitencu, K 1/48.

¹⁷⁶ Nato nas navaja Časarjev dnevnik z dne 4. XII. 1941, ki pravi: Ko je Smersu bil aretiran, je bil ban razočaran nad akcijo tako imenovane Slovenske legije. Naslonil se je na Glavača in je nama z Žebotom povedal ban, da sedaj je nekako to stvar uredil in da bo bolje funkcionirala. Saje, Belogardizem, str. 100.

¹⁷⁷ SPor 9. XII. 1941.

¹⁷⁸ *ibid.*

¹⁷⁹ Juš Kozak, Lesena žlica I, str. 61.

¹⁸⁰ Saje, Belogardizem, str. 104.

¹⁸¹ Slovenec 3. XII. 1942.

da je bil gestapovec...¹⁸² moramo reči, da Emmrovo vlogo dobro osvetljujejo razni članki ob obletnicah njegove smrti, predvsem pa Glavačev članek v Slovincu 3. decembra 1942. Vsi medvojni in povojni članki mu pripisujejo izreden pomen v organizaciji »protikomunistične borbe«. Po svoje jo nazorno dokazujejo tudi spremembe v grupaciji njegovih sodelavcev po njegovi smrti.

Z Emmrovo smrtjo so se zelo hitro spremenile razmere v skupini, ki sta jo ustvarila z Glavačem. V kratkem času se je razkrojila v sestavne dele. Na razkroj je bistveno vplival tudi vdor mihailovičevstva v Slovenijo. Poprijeli so se ga predvsem Emmrovi oficirji, ki so se oddaljili od Glavača in njegovih mladčevsko navdahnjenih pristašev. Emmrovo mesto »vojvode«, je zasedel mihailovičevce kapetan Lesjak. Vendar se obe temeljni grupi nista do kraja razšli. Kot skupna točka jih je vezal boj proti Osvobodilni fronti.¹⁸³

Kako je bilo s kontrarevolucionarno vlogo »Slovenskega narodnega gibanja«? Kakor ni dvoma za oznako »Slovenskega narodnega gibanja« kot kontrarevolucionarnega v času zadnje tri ali štiri mesece njegovega razvoja, je pa težje z opredeljevanjem te vloge v starejših mesecih, to se pravi neposredno po združitvi Emmrovih oficirskih znancev z mladčevsko usmerjenimi pripadniki v fuzionirani skupini SNG. V sklopu taktičnih prijemov v politiki slovenskih buržoaznih vrhov je »Slovensko narodno gibanje« moglo že v začetku biti zamišljeno kot kontrarevolucionarno gibanje. Kasnejši hitri razvoj v tej smeri bi govoril za tako postavko, toda jasne opore za ta sklep še ni. Za SNG je značilno kakor za »stražarje«, da so njegovi pristaši bili v prvih mesecih usmerjeni bolj na interno aktivnost, to je na aktivnost v okviru skupine same. V javnosti bolj opazni so postali, ko so se vrgli na delo, da bi skupino čimbolj povečali, in ko so prišli v stik tudi s pristaši Osvobodilne fronte. Na tej stopnji razvoja pa so takoj pokazali jasne kontrarevolucionarne tendence, ki so jih v kratki dobi tudi vedno bolj manifestirali. Značilno za SNG je bilo, da njegovi vodniki niso kontrarevolucionarnih tendenc izražali samo z letaki, temveč so se že leta 1941 lotili tudi ostrejših dejanj. Teroristična dejavnost Emmrove družine je neovrgljiv dokaz, kakšnih metod so se lotili ne samo Emmrovi pristaši, temveč tudi njihovi varuhi, ki so iz Emmrovih pristašev hoteli ustvariti »elitne borbene edinice« za boj proti Osvobodilni fronti. Čas teroristične dejavnosti je Glavač-Emmrovo skupino pokazala v odkriti kontrarevolucionarni vlogi, ki je bila povrh še ostrejša, kakor jo je do tedaj očitovala katerakoli druga Osvobodilni fronti nasprotna skupina.

Katoliška sredina — Združeni Slovenci

Mnogo kasneje kakor vse doslej navedene skupine in frakcije klerikalnega tabora so svojo fizionomijo pokazali ljudje, ki jih moremo označiti kot katoliško sredino. Predstavljali so jih ljudje, ki so bili v

¹⁸² NUK. B II 2102.

¹⁸³ Podatki VOS.

prejšnjih letih bolj ali manj povezani z vodilnimi dejavniki klerikalnega tabora, toda se z njihovo politiko niso vedno ujemali, tako da so se večkrat držali ob strani ali pa so jih vodilni klerikalni politiki tudi sami potiskali vstran. Ob zlomu stare Jugoslavije in po okupaciji se je ta medsebojna rezerviranost ponovno pokazala. Interesi katoliške sredine so se prepletali z interesi oficialnih politikov klerikalnega tabora; sočasno so pa ti sredinci zavračali desničarske kolaborantske poteze z okupatorji.

Katoliška sredina ni imela kake pomembnejše organizacije niti kakega širšega političnega vpliva. Toda po mnenju Osvobodilne fronte je v neki meri predstavljala slovensko politično tradicijo in jo je zato hotela pridobiti za sodelovanje v narodnoosvobodilnem gibanju.¹⁸⁴ Najpomembnejša predstavnika v njej sta bila dr. A. Gosar in Jaka Šolar. Dr. Gosarja je Korošček naslednik dr. Kulovec označil pred smrtjo — ubit je bil ob priliki nemškega bombnega napada na Beograd 6. aprila 1941 — za slovenskega klerikalnega voditelja. Toda dr. Natlačen ni hotel priznati Kulovčeve óporoke oziroma je ni hotel v tem smislu pojmovati, temveč je sebe razglasil za klerikalnega voditelja.¹⁸⁵ Dr. Gosar je bil takrat član narodnega sveta, ob priključitvi ljubljanske pokrajine Italiji 3. maja 1941 je bil med podpisniki, ki so za Slovence odobrili priključitev, ni pa bil član konzulte, ki je bila imenovana na temelju tretjemajskega statuta. Med njim in Natlačenom so ves čas bila neka trenja, ki so nedvomno vplivala na Gosarjev odnos do Natlačenove politike in ga potiskale na sredinske pozicije. Poleg tega je dr. Gosar bil tudi sam po sebi izrazito oprezen človek, ki se je že po svoji naravi bal vsakega odločilnega koraka. Njegov zaupni prijatelj je po zlomu Jugoslavije postal gimnazijski in bogoslovni profesor Jakob Šolar, zelo izobražen in med katoliškimi krogi vpliven človek.

Pri Gosarjevem krogu je vsekakor zelo značilen čas formalnega organiziranja skupine »Združenih Slovencev«. V tretji okrožnici, ki je bila namenjena in odposlana »bratom na Primorskem in v Istri« so njeni avtorji popolnoma jasno napisali: »Naše gibanje je započelo v prvi polovici maja 1941«. Če je bilo tako — in da je bilo tako, nimamo razloga dvomiti — je treba začetek gibanja oziroma skupine »Združenih Slovencev« povezati z Gosarjevimi odnosi do Natlačena in njegovega kroga. To se pravi, da Gosar ni bil zadovoljen z Natlačenovo politiko 3. maja, čeprav je sam tudi bil med podpisniki priključitve »ljubljanske pokrajine« k Italiji. Toda v konzultu Gosar ni več sodeloval. Tu se je ločil od Natlačena in šel svojo pot. Tu je tudi bilo započeto gibanje »Združenih Slovencev«. Vprašanje seveda je, ali se je ločil, ker ni odobral Natlačenove politične poti in njegovih metod, ali pa se je ločil zaradi kakih osebnih razlogov, zaradi političnega rivalstva ali česa drugega.^{185a}

¹⁸⁴ Kidrič, Obris OF, str. 22.

¹⁸⁵ *ibid.*, str. 22.

^{185a} Tretjo okrožnico »Združenih Slovencev« je dobil v roke kvestor goriške pokrajine in se hrani v arhivu goriške kvesture. Ohranjena je v

Katoliška sredina je razmeroma dolgo bila v rezervi in vidneje ni posegala v tedanje politično življenje v Sloveniji. Na politični oder jo je pravzaprav potegnila Osvobodilna fronta, ki jo je želela pridobiti za sodelovanje v narodnoosvobodilnem gibanju. Stiki s predstavniki in zastopniki OF so se začeli že poleti 1941. Oportunizem in neborbenost sredine pa sta se pokazala že takrat. Prve sestanke z njo so po Kidričevem nasvetu organizirali katoličani v Osvobodilni fronti. Važnejša sta bila predvsem dva, 21. in 22. avgusta 1941 v prostorih Delavske zbornice na Miklošičevi cesti. Katoliško sredino so zastopali dr. Gosar, J. Šolar, dr. Kamušič in dr. Mohorič, katoličane v Osvobodilni fronti pa T. Fajfar, E. Kocbek, S. Žumer in dr. A. Stanovnik. Namen sestanka je bil, da bi dosegli združitev vseh katoliških sil v Osvobodilni fronti.¹⁸⁶ Cilj ni uspel, ker Gosarjevi ljudje in on sam niso hoteli sprejeti točke o takojšnjem oboroženem boju z okupatorji. Trdili so, da slovensko ozemlje in slovenski človek nista primerna za partizanski način boja.¹⁸⁷

Nekoliko kasneje, toda še pred sejo vrhovnega plenuma OF, ki je bila 16. septembra 1941, je z dr. Gosarjem glede vstopa v Osvobodilno fronto govoril tudi dr. M. Šnuderl, da bi s tem olajšal tudi pristop Samostojne demokratske stranke. Na razgovoru se je tedaj dr. Gosar izjavil za sodelovanje, toda ne tako, da bi vstopil v Osvobodilno fronto, temveč kot enakopraven dejavnik k Osvobodilni fronti.¹⁸⁸ Fronta takega predloga ni mogla sprejeti, ker bi njegov sprejem spremenil bistvo Osvobodilne fronte v toliko, da bi njen pomen, ki je bil obče naroden, zdrknil na stopnjo nekake parlamentarne skupine. Bistvo needinosti je seveda bilo v oboroženi akciji. Sredina ni verovala v slovensko partizanstvo, v njej ni bilo poguma, da bi sploh tvegala aktivni boj proti okupatorju.

Katoliška sredina ni bila popolnoma homogena. Eno je bil dr. Gosar, drugo J. Šolar, tretje dr. Kamušič itd. Vsem skupne poteze v letu 1941 so bile previdnost in čakanje, kaj bo, z okupatorjem se ne kompromitirati, do OF pa biti silno previden, češ da ima močne avanturistične elemente, od katerih ni pričakovati nič dobrega. Važna skupna poteza je bilo tudi načelno nezaupanje do komunistov.

Jeseni 1941 je katoliška sredina začela nastopati pod imenom »Združenih Slovencev«. Pod tem nazivom je izdala letak »Za združenje vseh Slovencev« in v njem pokazala svoje sredinsko manevriranje. V letaku je zavrnila tako levico kakor desnico in vsaki nekaj očitala.

slovenskem rokopisu, napisanem s svinčnikom in v italijanskem prevodu. Pri italijanskem prevodu je na koncu pripisano, da program nima nobenega datuma in nobenega podpisa. Glede datuma daje nekaj opore sama okrožnica, ki omenja žrive tržaškega procesa v decembru 1941, goriškemu kvestorju pa je po spremnem dopisu prišla v roke sredi septembra 1942. Po besedah okrožnice, da je »pred kratkim... bilo v Trstu obsojenih na smrt pet zvestih slovenskih sinov,« je mogoče reči, da je okrožnica nastala v zimskih mesecih 1942. leta (f. 1055/II. arhiv IZDG).

¹⁸⁶ SPor, opomba 168, str. 506.

¹⁸⁷ SPor 1. X. 1941.

¹⁸⁸ SPor, opomba 189, str. 511.

Levica je po njenem mnenju preveč poudarjala socialno revolucijo, ki bo v Sloveniji lahko izvršena s tem, da bo do kraja izvršena narodna revolucija in razlašeni tuji kapitalisti. Levici je tudi očitala, da se je preveč vezala na tuje ideologije in povzemala tuja gesla. Vodstvo levice je obtožila pomanjkanja preudarnosti, češ da skrajneži hočejo vse speljati v anarhistične in prevratne vode. »Tako si hočeš nočeš ustvarjamo rokovnjaštvo namesto narodne vojske, ki bi v usodnem trenutku morala biti na mah pripravljena«. V tem stavku je katoliška sredina pokazala sorodstvo z ideologijo Slovenske legije.

Desnici, ki se je po njenem mnenju zbirala okoli starejših desničarjev, je očitala, da je v novem času nastopila s prepleskanimi načrti, ker je njena politika nekaj mesecev prej doživela strašen poraz. Toda mladina ji kljub vsemu ni zaupala in šla na levo. Ljudje desnice so po mnenju katoliške sredine bili preveč obremenjeni s preteklostjo. V reševanju socialnih vprašanj so pokazali preveč nesposobnosti, preveč so se naslanjali na kapitalistični red, preočitno so ljubimkali s totalitarnimi in diktatorskimi režimi ter metodami. Katoliška sredina jim je svetovala, naj se umaknejo z voditeljskih položajev.

V precepu med levico in desnico je skupina »Združenih Slovencev« videla rešitev le v pametni sredini, v katero naj bi se strnili vsi, ki so tedaj pošteno slovensko mislili. »Zato ne hodite v Osvobodilno fronto, ne v desničarske organizacije, kamor vas vabijo ljudje, ki v času, ko gre za življenje in smrt vsega naroda, ne morejo pozabiti na svoje položaje in časti«. Tiste organizacije, ki so se že vključile v OF, je nagovarjala, naj bi se ne dale izrabljati za pripravo prevratnih elementov, temveč naj bi delale na to, da bi vodstvo prevzeli pametni in trezni ljudje, s katerimi bi bil mogoč iskren narodni sporazum.¹⁸⁹

Poleg osnovnega letaka »Za združenje vseh Slovencev« je katoliška sredina izdala še posebno prilogo z naslovom »Naš program«, v katerem je zagovarjala Zedinjeno Slovenijo kot enakopravni del nove Jugoslavije, neko omejeno socializacijo gospodarstva, sodelovanje delavstva pri vodstvu industrijskih podjetij, izvedbo agrarne reforme in nato dodala še svoje pojmovanje o prosveti, kulturi in vzgoji.¹⁹⁰

Ne glede na odnose do »desnice« so izjave katoliške sredine o potrebnih spremembah v OF pokazale tendenco, da bi minirale Osvobodilno fronto. V njih so bile korenine za vsa izmikanja vabilom in razgovorom za vstop v Osvobodilno fronto. Katoliška sredina je namreč po individualni fiziogonomiji njenih vodilnih ljudi bila mnogo bližja oficialni klerikalni politiki kakor Osvobodilni fronti. Njen razvoj je bil v veliki meri posledica trenj med dr. Natlačenom in dr. Gosarjem. Oficialni klerikalni politiki so dr. Gosarja večkrat vabili na svoje sestanke. In dr. Gosar ni bil proti njim oziroma sodeloval je na njih, le z dr. Natlačenom ni hotel nič imeti. To se je večkrat pokazalo.¹⁹¹

¹⁸⁹ Letak, F. Š.

¹⁹⁰ Letak, F. Š.

¹⁹¹ Konkretni primer prikazuje Saje, Belogardizem, str. 92.

Ozir na Natlačena je pri katoliški sredini igral posebno vlogo pri zadnjem neposrednem razgovoru zastopnikov Osvobodilne fronte z dr. Gosarjem in J. Šolarjem proti koncu 1941. Pri tem razgovoru je katoliška sredina bila že pod vtisom silne ofenzive, ki jo je predvsem klerikalni tabor v tistem času sprostil proti Osvobodilni fronti. Ta čas sicer ni predmet našega razpravljanja, toda razgovor moramo prikazati, ker zaključuje prvo dobo razvoja katoliške sredine.

Zastopniki izvršnega odbora OF so tedaj še enkrat poskusili, da bi katoliško sredino pridobili za OF. Pokazali so na polet narodnoosvobodilnega gibanja in na politiko bele garde, ki se je pripravljala na državljansko vojno na strani in v korist okupatorja. Katoliški sredini so pojasnili, da bo hkrati z vso sredino sokriva za državljansko vojno in njene posledice, če ne bo v poslednjem trenutku podprla enotnega narodnoosvobodilnega gibanja s svojim vstopom vanj in sodelovanjem v njem.¹⁹² Kajti pristop katoliške sredine bi zaradi njenega vpliva med katoliškimi krogi lahko bistveno zožil možnost bodočega nastopa bele garde. Kljub temu sta dr. Gosar in Šolar odklonila vstop v Osvobodilno fronto. Izjavila sta, da sicer predvidevata državljansko vojno v Sloveniji, da bodo iz nje kot zmagovavci izšli »rdeči«, toda v Osvobodilno fronto nista vstopila.¹⁹³ Eden od argumentov, da katoliška sredina ni vstopila v Osvobodilno fronto, je bil ravno izgovor, da bi se vstop ne tolmačil kot izraz nelojalnosti proti Natlačenu.¹⁹⁴ Tak izgovor je dokazoval, da v razmerju med Natlačenom in Gosarjem ni šlo toliko za principialne razlike, temveč prvenstveno za osebne razloge.

V tistem času je katoliška sredina namesto z Osvobodilno fronto iskala stikov s sorodnimi sredinskimi ljudmi, z desnim socialistom dr. Celestinom Jelencem, z nekdanjim masarykovcem dr. Lončarjem itd. ter mislila na nekako sredinsko fronto. Toda do te ni prišlo.¹⁹⁵ V času, ki tu ni predmet obravnavanja, se je sredina približala mihailovičevstvu, ki je medtem prodrlo tudi v Slovenijo. Odklanjanje takojšnjega oboroženega boja proti okupatorju in zagovarjanje pasivnega odpora oziroma čakanja na ugoden trenutek so bile postavke, ki so jo nujno povezale z mihailovičevstvom in posledicami tega. Vendar v času, ki ga tu obdelujemo, katoliška sredina še ni zašla v tabor kontrarevolucionarnih grupacij.

Temeljne značilnosti skupin klerikalnega tabora. Klerikalni tabor je z vsemi svojimi skupinami in frakcijami gradil svojo politiko na sklepih eksekutive SLS dne 30. marca 1941. V skladu z njimi pa politiki klerikalnega tabora niso niti mislili na kak odpor proti grozeči invaziji sovražnika. Pred sovražnikom so kapitulirali vnaprej. Zato so

¹⁹² Boris Kidrič, Poročilo na I. kongresu Osvobodilne fronte slovenskega naroda v Ljubljani 16. julija 1945, Ljubljana 1945, izd. IOOF, str. 411. Cet. Kidrič, Poročilo.

¹⁹³ Kidrič, Obris OF, str. 25.

¹⁹⁴ Kidrič, Poročilo, str. 11.

¹⁹⁵ Saje, Belogardizem, str. 195.

sklepe o taktiziranju z okupatorjem vzeli za glavno metodo pri uravnavanju svojih odnosov do okupatorjev. Zaradi posebnih okoliščin, ki so proti njihovi volji privedle do različnih zasedb slovenske zemlje, se je zgodilo, da je metoda postala aktualna samo v ljubljanski pokrajini, kjer so Italijani spočetka obljubili spoštovati narodne posebnosti nove pokrajine. Toda kapitulanti, ki so se pod režimom fašističnih okupatorjev hitro prelevili v kolaborante, so prav tako hitro spoznali, da jim tudi italijanski okupatorji niso dali tistega, kar so od njih pričakovali. Zato so na seji eksekutive SLS dne 26. maja ponovno pretresli ves problem taktiziranja z okupatorji, svoj padajoči ugled pri ljudstvu, zraven pa so začeli misliti tudi na možnosti večje aktivnosti »temnih elementov«.

Glede odnosov do okupatorja niso kapitulanti iznašli nič boljšega od kolaboracionizma. Dokaj skrbi jim je povzročalo spoznanje, da ljudske množice njihovih zvez z okupatorjem niso odobravale. Da bi teh množic ne izgubili, so za odklonilni odnos do okupatorjev našli nove delovne oblike, ki naj bi jih ljudskim množicam prikazale v drugačni luči, to je ustanovitev ilegalnih organizacij, ki naj bi ljudstvo pripravljale na obračun z okupatorjem. Ilegalno udejstvovanje, usmerjeno proti okupatorjem, naj bi ljudem povedalo, da je kolaboracija z okupatorji samo kulisa, pravo njihovo razpoloženje pa naj bi kazala le ilegala. Bistvena vsebina taktiziranja na novi stopnji razvoja naj bi bila: javno z Italijani, tajno proti njim. Ta dvojna linija ni bila neka posebnost klerikalnega vodstva, uporabljalo jo je tudi liberalno. Toda klerikalni politiki so jo prvi začeli uporabljati, čeprav ne vsi enako in ne vedno z istimi nameni.

Za vse klerikalne skupine in frakcije je značilno, da nemški napad na Sovjetsko zvezo v njihovi aktivnosti ni pomenil kake zareze. Njihovo življenje se je začelo vznemirjati, ko jih je Osvobodilna fronta prebudila iz iluzij, da se Slovenci ne bodo dvignili proti okupatorju:

Tedaj je nastopil položaj, da so klerikalni politiki v vseh skupinah morali slovenskim ljudem pojasniti svoje stališče do okupatorja in do Osvobodilne fronte. Prvo stališče ni zahtevalo veliko truda: ali so dali platonične izjave o boju z okupatorji, ki naj se začne, ko pride čas, ali pa so direktno zagovarjali lojalnost do okupatorja.

Drugače je bilo z drugim stališčem, ki je teoretično in praktično hitro postalo najvažnejše vprašanje vsega njihovega političnega življenja. Pojavilo se je najprej na straneh njihovega internega življenja, nato se je začelo kazati v vedno ostrejšem nasprotovanju Osvobodilni fronti, dokler ni nazadnje prešlo v različne oblike odkritega kontra-revolucionarnega boja.

Stališče do Osvobodilne fronte so klerikalne skupine izražale predvsem tako, da so odklanjale njeno takojšnjo oboroženo akcijo. Okrožnica »Združenih Slovencev« je partizanski način boja imenovala kar rokovnjaštvo.

Namesto splošnega osvobodilnega boja, ki so ga letaki klerikalnih skupin odklanjali ali vsaj omalovaževali, so skušali pozicije Osvobo-

dilne fronte oslabiti s tem, da so razvneli razredni boj, in to v okoliščinah sovražne okupacije, da si ga Osvobodilna fronta kot takega ni propagirala. Svoj namen so hoteli doseči na dva načina:

1. Izzvali so debato o družbenem redu. Pri tem so sami v svojih letakih mnogo govorili o tistem družbenem redu, ki naj bi slonel na sporazumu med delodajavci in delojemavci. Oboji naj bi se organizirali v skupnih samoupravnih strokovnih organizacijah — korporacijah. V letakih so propagirali v papeških okrožnicah nasvetovani stanovski sistem. O njem je najprej govoril letak z datumom 31. maja 1941. Za njim pa so idejo stanovskega sistema razpletali še drugi, tudi člani »Združenih Slovencev«. »Prebujena Slovenija« je poleti 1941 označila za narodno izdajstvo vsako slepo posnemanje tujih vzorcev družbenega sožitja in javnega uveljavljanja. Pri tem je naravno mislila na koncept komunistične partije, ki ga je potem v drugi okrožnici ostro grajala. Sama je videla cilj v tistem redu, v katerem bi delovni človek bil v vsem zavarovan pred samovoljo, koruptnostjo in oblastnostjo kapitalističnih samozvancev. Socialna ureditev naj bi bila v bodoče taka, da bi bila povsem pravična delovnim slojem. Novi družbeni red naj bi slehernemu človeku jamčil »pravični delež na skupnih dobrinah«.

2. Netili so »protikomunistično« akcijo. V letaku 31. maja 1941 še o njej ni bilo sledu, kar je seveda razumljivo. Aktualna je postala, ko se je narodnoosvobodilno gibanje začelo vedno bolj širiti in uveljavljati. Nasprotniki Osvobodilne fronte niso bili samo proti temu, da bi se komunisti kot enakopravni dejavnik borili za svobodo slovenskega naroda, temveč so napadali tudi vse tiste, ki so s komunisti sodelovali. Zato v tako imenovano protikomunistično akcijo niso vključevali samo komunistov, temveč tudi vse druge, ki so se s komunisti združili v Osvobodilni fronti. Protikomunistična akcija je pri njih pomenila boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju.

Za klerikalne skupine je bilo naravnost značilno, da so pri odklanjanju Osvobodilne fronte dalj časa malo ali nič govorili o družbeno socialnih razlogih, ki so jih gnali v nastop proti narodnoosvobodilnemu gibanju. V ospredje so postavili idelološke momente, to se pravi, da so odklanjanje Osvobodilne fronte utemeljevali na papeških okrožnicah, zlasti na okrožnici »Divini Redemptoris«, katere prevod je v Ljubljani izšel 1937 v posebni obliki, v kateri je bil ves komentar izdaje napisan tako, da je bil ostro naperjen proti boljševizmu. Na tem temelju so se ljudje, ki so po italijanski zasedbi sestavljali pristaše klerikalnega tabora, že pred vojno vključevali v mreže vatikanskega antikomunističnega koncepta. Po prihodu okupatorja in po prvem razmahu Osvobodilne fronte pod vodstvom komunistične partije so iste postavke papeških okrožnic porabili za boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Vendar v prvi dobi, ki je pri nekaterih skupinah segla v konec oktobra, pri drugih pa tudi dalj, celo v november in december, ideološkega momenta še niso preveč poudarjali, vsekakor pa manj silovito kakor na naslednji stopnji razvoja. Vendar so se prvi primeri že pojavili ob prehodu iz naše stopnje razvoja v naslednjo.

Za skupine klerikalnega tabora z izjemo Gosar-Šolarjeve sredine, ki je bila z Natlačenom vedno v napetih odnosih, je bilo značilno, da so kljub medsebojnim razlikam bile mnogo bolj orodje uradne klerikalne politike, kakor bi bilo mogoče sklepati po trenjih, ki so se od časa do časa pokazala v njihovem odnosu do uradnega vodstva stare SLS. Iz dnevnika stražarja Franca Casarja, ki ga je v odlomkih na več mestih navedel Franček Saje v svoji knjigi o belogardizmu, je videti, kako so se niti klerikalnega vodstva prepletale s posameznimi skupinami, kako so se njihovi predstavniki oziroma eksponenti sestajali in pomagali ustvarjati enotnost v kardinalnih vprašanjih klerikalne politike, zlasti v oblikovanju odnosov do OF. Klerikalno vodstvo je delo svojih frakcij vestno zasledovalo in ga ocenjevalo z vidika svojih ciljev. Če kaka skupina ni vselej ustrezala njenim zamišljenim postavkam, je v takem trenutku svoje simpatije poklonila drugi skupini in jo močnejše podprla. Tako je vsekakor treba razumeti Casarjev zapis v njegovem dnevniku dne 4. decembra 1941: »Ko je Smersu bil aretiran, je bil ban razočaran nad akcijo takozvane Slov. legije. Naslonil se je na Glavača sedaj in je nama z Žebotom povedal ban, da sedaj je nekako to stvar uredil in da bo bolje funkcionirala« (Saje, Belogardizem, str. 100). Zato moramo na enotnost tabora gledati kot na dejstvo, ki je sicer trpelo zaradi mnogih notranjih slabosti, zaradi razlik v političnih konceptih, zaradi osebnega rivalstva itd., toda je sočasno trdno slonelo na splošnem odklanjanju Osvobodilne fronte. To dejstvo je odklanjanje OF deloma utemeljevalo z razrednimi argumenti, deloma pa je uporabljalo tudi ideološke razloge.

TABOR LIBERALNIH SKUPIN

V liberalnem taboru so bili njegovi vrhovi, ki so pripadali JNS, v usodnih dneh zloma stare Jugoslavije najtesneje povezani s klerikalnimi politiki in skupaj z njimi v narodnem svetu odigrali kapitulantsko vlogo. Z njimi so sodelovali najprej v prizadevanju za nemško oblast, nato pa italijansko. Zagovornika italijanske teze sta med liberalnimi politiki bila posebno Avgust Praprotnik in dr. Marjan Zajc. Po svojih močeh sta se trudila da bi Italijani ne samo obdržali Ljubljano, temveč zasedli tudi čimveč slovenskega ozemlja.¹ Odločitve v smislu teh želja seveda niso bile v njihovih rokah, kakor tudi ne v rokah klerikalnega šefa dr. Natlačena, temveč so prvo in odločilno besedo imeli sami Nemci oziroma Hitler sam.² Liberalni vrhovi so diktat morali vzeti na znanje in se skušali v novem položaju znajti, kakor so vedeli in znali.

V razvoju liberalne politike po zlomu stare Jugoslavije moremo razlikovati nekako tri dobe. Prva je značilna po tem, da šef liberalne politike dr. Albert Kramer, ki je zaradi bolezni bival v tistih tednih

¹ Delo JNS.

² Natlačen, pri njem pa Ribbentropov stavek »Der Führer hat schon so entschieden«.

v Boki Kotorski, zaradi odsotnosti v njej ni sodeloval. Druga doba je obsegala čas od Kramerjeve vrnitve v Ljubljano do pojava Osvobodilne fronte, to je do takrat, ko so tudi liberalni politiki spoznali pomembnost razmaha Osvobodilne fronte. Tretja doba pa obsega čas po tem spoznanju dalje.

V prvi dobi, to je v prvih tednih po okupaciji, sta v liberalnem taboru imela veliko besedo A. Praprotnik in dr. M. Zajc. Izkoristila sta odsotnost dr. Kramerja in Brezigarja kot najmočnejših lastnikov »Jutrovega« konzorcija in odsotnost dr. Lipolda kot predsednika zadruge »Napredni tisk« ter si prilastila praktično politično vodstvo liberalnih Slovencev in vodstvo gospodarstva nad »Jutrom« ter drugimi liberalnimi listi.³ V tej funkciji sta podprla naslonitev Slovencev na italijanskega okupatorja.

Praprotnikov krog, kakor bi lahko imenovali to družčino, ni bil velik. V njem so bili Praprotnik sam, dr. Zajc, Urbas in ljudje iz tako imenovanega kroga gospodarskega sindikata v delniški družbi Kreditnega zavoda v Ljubljani, torej banke v banki, ki jo je vodil prav Praprotnik.⁴ Ljudje Praprotnikovega kroga niso imeli nikakega posebnega političnega programa. Za nje je bilo važno samo, kdo bo zmagal, drugega pa nič.⁵ Od tod pomanjkanje vseh pomislekov v navezovanju stikov z Italijani. Praprotnik sam je bil v zelo dobrih odnosih z Graziolijem. Toda stiki se niso spletli samo z najvišjimi italijanskimi oblastniki, temveč tudi z ljudmi italijanske obveščevalne službe. Praprotnik in dr. Zajc sta namreč navezala tesne stike z italijanskim vohunom Ruffinijem. Praprotnik se je kasneje pred samim dr. Kramerjem hvalil, kako je vse uredil z Graziolijem, da ga lahko ovije okoli mezinca, in da je Ruffini (Drufovka) postal najboljši zaveznik Slovencev.⁶ Dr. Zajc pa je bil kasneje v okupatorskem seznamu konfidentov zabeležen celo kot konfident št. 2.⁷ Lahko si mislimo, da je dr. Zajc položil temelj tem stikom že v prvih tednih po okupaciji.

Toda nepravilno bi bilo misliti, da so vsi vodilni ljudje liberalnega kroga odobravali italijanaško početje Praprotnika in dr. Zajca. Bili so tudi med njimi samimi ljudje, zlasti v novinarskih krogih »Jutra«, ki so Praprotnika in Zajca opozorili na značaj njunega početja z Graziolijem in Italijani sploh. Celó Rudolf Žitnik, kasneje eden od plavogardiističnih stebrov, je obsojal Praprotnikovo politiko sodelovanja z Italijani in se postavil na stališče, da je prostovoljno sodelovanje z Italijani veleizdaja.⁸

Razpori med liberalnimi ljudmi glede odnosov do italijanskega okupatorja niso bili takega značaja, da bi zato razbijali tedaj obstoječo strankarsko skupnost, temveč so ostali v mejah osebnih konfliktov.

³ Delo JNS.

⁴ Delo JNS.

⁵ France Lubej, ustni vir.

⁶ Delo JNS.

⁷ Proces proti Rupniku, str. 130.

⁸ Delo JNS.

Druga doba je nastopila s povratkom dr. A. Kramerja, ki ga je Jože Ravnikar hudo bolnega pripeljal 16. maja 1941 iz Boke Kotorske v Ljubljano. S tem dnem je imel liberalni krog politikov zopet svojega šefa v svoji sredi. Vprašanje je bilo le, koliko bo zaradi bolezni mogel odločneje posegati v tok razvoja, kako se bo znašel v sklopu medsebojnih obtožb med liberalnimi veljaki, npr. med Praprotnikovo linijo in tistimi, ki so jo grajali.

Posledice zloma stare Jugoslavije so se pokazale tudi v liberalnem taboru. Kakor za klerikalne politike je tudi za liberalne veljala Kidričeva sodba, da jih je zlom stare Jugoslavije vrgel ob tla organizacijsko, moralno in politično.⁹ Po tem, da so se posledice poznale dalj časa, moremo reči, da je bil zlom v liberalnih krogih še hujši kakor v klerikalnih. Z novimi pobudami so namreč prvi nastopili ljudje klerikalnega tabora, ljudje liberalnega so zaostajali po času in stopnji agilnosti. Ko so naposled stopili iz rezervne, se je videlo, da so najprej posnemali poteze klerikalnih politikov.

V drugo dobo pada iniciativa Slovenske legije, naj bi Marko Natlačen sprožil idejo vojaške organizacije tudi pri liberalcih, češ da računajo nanje kot na svoje naravne zaveznike v boju proti komunizmu. Po Smersuju je bila misel pri liberalcih ugodno sprejeta. Dr. Kramer sam je izjavil, da je bil navdušen nad zamisljo.¹⁰ In dejansko so liberalci nekaj časa sodelovali v Slovenski legiji.

Analiza Smersujevega prikaza liberalne priključitve k Slovenski legiji odkriva predvsem skupnost družbeno-političnih interesov kot temelj za klerikalno-liberalno sodelovanje v Slovenski legiji. Sovražnik, proti kateremu naj bi bila ta skupnost naperjena, ni bil okupator, temveč »komunizem«, torej druga od tistih nevarnosti, ki so jo organizatorji Slovenske legije predvidevali ob njeni ustanovitvi. Navedba tega sovražnika nam more pomagati približno določiti tudi čas, kdaj je Kramerjev liberalni krog pristopil k Slovenski legiji. Smersu kot vabo za sodelovanje liberalcev ni navedel okupatorja, čeprav bi se tudi na tej bazi mogla oba kroga zediniti za sodelovanje, temveč je izrecno navedel »komunizem«. Moremo si misliti, da je Smersu ob taki formulaciji imel pred očmi določene časovne okoliščine. Teh pred nemškim napadom na Sovjetsko zvezo še ni bilo, kasnejši razmah Osvobodilne fronte jih je pa zopet tako zaostрил, da je liberalni krog prisilil k ustanovitvi svoje lastne legije. Do pristopa liberalcev k Slovenski legiji je torej moglo priti nekje med obema terminoma, toda najpozneje v drugi polovici julija 1941, ko so se začeli kazati prvi vidnejši znaki slovenske vstaje pod vodstvom Osvobodilne fronte in Komunistične partije.

Sodelovanje liberalcev s klerikalci v Slovenski legiji je po Smersuevih besedah bilo kratko. Kakšno je praktično pravzaprav bilo, ni znano. Verjetno prek načelnega sporazuma niso daleč niti prišli. Morda je bistvo sodelovanja bilo le v večkratnih razgovorih med šefoma obeh taborov. Morda se ne motimo, če rečemo, da so si liberalni politiki v

⁹ Kidrič, Obris OF, str. 11.

¹⁰ Smersujev govor 8. VII. 1943.

času sodelovanja s Slovensko legijo ali v razgovorih z drugimi klerikalnimi politiki nabrali dragocena spoznanja o taktiziranju v dobi vojne, kako naj se vodilni politiki umaknejo globlje v ozadje, da bi se na zunaj ne omadeževali s sodelovanjem z okupatorji in se s tem še bolj ne diskreditirali v očeh pristašev, ki so okupatorja sovražili. V teh razgovorih so najbrž prišli do spoznanja, naj bi predvojna stranka s svojimi odbori bila eno, njihovo praktično delo v dobi vojne pa drugo, ki bi se v ničemer ne vezalo na ime predvojne stranke. Udejstvovanje vsakega posameznika v kateremkoli gibanju med vojno naj bi bilo zato izključno osebno, v nobenem primeru bi pa ne predstavljalo stranke JNS.¹¹

Tretja doba v razvoju liberalnih politikov Kramerjevega kroga se je začela, ko so kazinoti, kakor moremo po kraju nekdanjega zbiranja označiti Kramerjev krog, začeli razvijati večjo aktivnost na temelju dragocenih spoznanj iz razgovorov s klerikalnimi vrhovi in v skladu z lastnimi potrebami, ki jih je vsiljeval vedno hitrejši razmah Osvobodilne fronte in slovenskega partizanstva. Tudi kazinoti so spoznali nevarnost, ki je grozila s tem, da jim bo OF odtegnila njihove pristaše in jih vključila v narodnoosvobodilno gibanje oziroma v Osvobodilno fronto. Tudi pred nje sta se postavili dve nalogi: urediti so morali svojo zakulisno politiko in sočasno formirati svojo lastno vojaško organizacijo. Na tem mestu naj nas zanima najprej prva naloga, drugi pa bomo posvetili posebno poglavje.

Pri reševanju problema zakulisne politike so morali kazinoti upoštevati več momentov. Razen političnega delovanja v okupacijski dobi in v okoliščinah okupacije so morali računati še na Kramerjevo bolezen in na željo, da bi se uredili tudi odnosi z »mlado JNS«, ki je že pred vojno hodila svoja pota. Reševanja problemov so se lotili takoj avgusta 1941. Pri tem so upoštevali izkušnje klerikalnega vodstva, v katere pa so bistveno vnesli svoje potrebe.

Sredstvo za medsebojne sporazume in izhodišče za medvojno politiko naj bi postal organ, ki so ga imenovali direktorij. Vanj naj bi svoje delegate poslali stari in mladi JNS.¹² Stari so za svoje delegate imenovali ing. Mačkovska, dr. Pirkmajerja, dr. Kalana, dr. Vrhunca, M. Mravljeta in R. Žitnika. Toda z mladimi kljub pogajanjem ni prišlo do sporazuma. Zato mladi tudi zastopnikov za direktorij niso imenovali.¹³ Toda direktorij zato ni prenehal s svojim delom. Čeprav okrnjen, je ostal pri življenju in fungiral kot delovni odbor stranke JNS, s čimer je dokazal, da je bil njegov obstoj potreben, da je torej imel še posebne naloge, ki jih ni moglo izvrševati statutarno izvoljeno strankino predsedstvo iz predvojne dobe oziroma jih vidno ni hotelo.

Formalne naloge direktorija kot delovnega odbora so bile: a) skleniti sporazum z »Novo Jugoslavijo«, kakor se je 1941 začela imenovati

¹¹ Zaslýševanje dr. Ernesta Kalana, spis proti dr. Kalanu, okrožno sodišče v Ljubljani, Ko 139/46.

¹² Zaslýševanje ing. Bogdana Ferlinca, spis proti Kalanu, Ko 139/46.

¹³ Spis proti Kalanu, Ko 139/46.

) Zajca

»mlada JNS«; b) pripraviti sporazumne predloge struj za reorganizacijo in novi program stranke po vojni.

Prva naloga je propadla, ker mladi JNS v tistem trenutku niso hoteli imenovati svojih delegatov. Mladi niso bili samo konkurenti starih, temveč so v tistem trenutku nasprotovali starim tudi zaradi njihovega odnosa do okupatorjev in ker so sami bili v pogajanjih z vodstvom OF zaradi vstopa vanjo. Druga naloga pa je bila takega značaja, da je direktorij kljub razpravam ni mogel dokončati, ker se v vojnem času brez posvetovanja s člani ni hotel nihče vezati na kakršnekoli organizacijske ali programske sklepe.¹⁴

Delovne naloge direktorija so bile torej zelo široke, take, da so mu zagotavljale obstoj vso dobo vojne. Postal je strankino vodstvo v novih okoliščinah. In to je bil tudi glavni namen njegovih ustanoviteljev. Potrdilo za tako sodbo moremo najti v izjavah samih kazinotskih voditeljev. Dr. Köstl je sicer izjavil, da je bil direktorij postavljen tedaj, ko dr. Kramer zaradi bolezni ni mogel opravljati svojih poslov,¹⁵ toda ing. Bogdan Ferlinč je izpovedal, da je pri njegovi ustanovitvi šlo za premišljeno in zavestno odločitev: »Da olajšata delo direktoriju, sta gg. dr. Kramer in Pucelj izjavila, da se začasno umakneta iz vodstva stranke, seveda le tako dolgo, dokler se bosta mogla strinjati z delom 'direktorija' oziroma dokler stranka ne bi mogla izvoliti novega banovinskega odbora v smislu pravil.«¹⁶ Funkcijo direktorja kot strankinega vodnika je potrdil tudi dr. Pučnik: »Ko sta se povlekla Kramer in Pucelj kot voditelja JNS, je bil določen direktorij, ki naj bi vodil stranko.«¹⁷ Vsi avtorji tudi izpričujejo, da je bil direktorij ne glede na možnost sporazuma z »mlado JNS« praktično organ starih v JNS. Prav zato, ker do sporazuma z mladimi vsaj takrat ni prišlo, je bil značaj njegovega obstoja kot kulise za politiko starih vodnikov JNS izrazit. Ing. Bogdan Ferlinč je to kuliso odkril pri svoji izpovedi z naslednjimi besedami: »... vodstvo stranke (je) še vnaprej ostalo v rokah statutarno izvoljenega predsedstva, predvsem dr. Kramerja in Pucelja, katerima je pri delu pomagal ing. Mačkovšek.«¹⁸

Zakulisno politiko JNS je torej kljub direktoriju vodil med vojno dr. Kramer sam. Vodil jo je iz svojega stanovanja, ker zaradi bolezni ni mogel hoditi drugam. Liberalni veljaki so hodili k njemu na dom. Poleg članov direktorija so hodili k njemu še Stanko Virant, dr. Dinko Puc, Avgust Praprotnik in drugi.

Toda enega ni bilo, dr. Marjana Zajca. Po izjavi dr. Kalana je Žitnik predlagal, da bi dr. Zajca, ki je bil pred vojno banovinski tajnik JNS, pritegnili k direktoriju. Toda predloga niso sprejeli, češ da se je kompromitiral s svojimi vezmi z Italijani.¹⁹

¹⁴ ibid. zasliševanja ing. Ferlinca.

¹⁵ Izjava dr. Janka Köstla, spis proti ing. Ladu Khamu, okrožno sodišče, Ko 468/45.

¹⁶ Izjava ing. Ferlinca, spis proti Kalanu, Ko 159/46.

¹⁷ Zasliševanja dr. Pučnika, Ko 159/46.

¹⁸ Izjava ing. Ferlinca, spis Ko 159/46.

¹⁹ Spis proti Kalanu, Ko 159/46.

V resničnost izgovora smo upravičeni dvomiti. Memiti namreč smemo, da se dr. Zajc v tesne stike z italijanskimi okupatorji ni spustil brez nekih prejšnjih sporazumov z vodstvom JNS. Po izpovedi dr. Branka Alujeviča je dr. Zajc imel nalogo, da pri italijanskih oblasteh posreduje za člane JNS, ki bi bili aretirani ali internirani.²⁰ Alujevičeva izjava se sicer nanaša na daljši in predvsem na poznejši čas, toda Zajčevih zvez z Italijani si tudi za čas, ki ga zadeva naše obravnavanje, ne moremo zamisliti kot nekdaš, kar bi bilo odvisno samo od njega. Neznano je pravzaprav le to, kako daleč je pri sodelovanju z Italijani smel iti oziroma ali se je držal navodil ali ne. Po Alujevičevi izjavi je jasno le to, da so Zajčevi stiki z Italijani bili del sicer prikriti, toda vendarle uradne politike JNS.

Vrniti se moramo še enkrat k nalogam, ki bi naj jih rešil direktorij po želji starih politikov JNS. Mladi pobude niso sprejeli oziroma se s starimi niso sporazumeli. Po Ferlinčevi izjavi se pa stari in mladi niso bitno razlikovali v gledanju na same naloge direktorija. Bitne razlike med njimi so bile v gledanju na probleme, ki so se pojavili zunaj nalog, ki so jih naložili direktoriju, toda so praktično pomenile oviro za sporazum na direktoriju. Ti problemi so bili odnos do okupatorja in odnos do Osvobodilne fronte ter partizanstva. Mladi so bili takrat proti sodelovanju z okupatorji in za povezanost z Osvobodilno fronto, stari pa so se v obeh točkah bistveno razlikovali od mladih.

S kakim uspehom so mladi reševali svoje želje, bomo videli pozneje. Tu moramo globlje pogledati v politiko starih.

Res je, da so glede odnosov do italijanskih okupatorjev tudi med JNS bile v prvih tednih okupacije razlike. Toda zelo hitro se je pokazalo, da je tudi pri starih politikih JNS razmah Osvobodilne fronte zasenčil pomisleke do zvez z okupatorji. To se pravi, da se je tudi pri njih pojavila dilema dveh nevarnosti in da je tista druga nevarnost »komunizma«, ki jo je kasneje pojasnil Smersu, bila tudi zanje mnogo važnejša, tako da so ji posvetili vso svojo pozornost. Obsojali so politiko OF, češ da je komunistična in da je oboroženi odpor nesmiseln in pogubonosan za slovenski narod.²¹ Glede osvoboditve slovenskega naroda so se kakor klerikalni politiki zanašali na zmago zahodnih zaveznikov, češ da bo z njo avtomatično prišlo tudi do osvoboditve Slovencev.

Zaradi Osvobodilne fronte je v vrstah liberalnih politikov nastala v poznem poletju in jeseni 1941 prava kriza. Med podeželskimi pristaši je prevladovalo mišljenje, da bi se bilo treba priključiti Osvobodilni fronti. To tezo so podpirali tudi mladi v JNS. Toda stari JNS niso bili za to. Med njimi so bili posebno odločni ljudje Praprotnikovega kova, ki so se takoj spočetka izrekli proti vsakemu sodelovanju z OF. Postavili so se na stališče, da je Osvobodilna fronta s svojim komunističnim vodstvom nevarnejša sila, kakor kakršnakoli okupatorska oblast. Pridružil se jim je tudi R. Žitnik, ki je prvotno bil proti Praprotnikovemu sodelovanju z Italijani, po prodaji nekih svojih parcel pivovarni

²⁰ Izjava dr. Branka Alujeviča, spis proti dr. Janku Köstlu, Ko 526/45.

²¹ Izjava Marka Vrhunca o dr. Kalanu, spis proti Kalanu, Ko 139/46.

Union po Praprotnikovem posredovanju pa je postal navdušen pristaš Praprotnikove skupine, kasneje pa vnet zagovornik Draža Mihailovića. V drugi polovici 1941 je vpliv Praprotnikove skupine še naraščal. Stopila je v stik celo z ultraklerikalnimi elementi okrog dr. Ehrlicha ter s slovenskimi in srbskimi ljotičevci. Njenemu pritisku je tudi dr. Kramer vedno bolj popuščal.²² Glavni član te skupine, Praprotnik sam, je izdelal celo načrt za likvidacijo vodstva OF, ki pa ga je Kramer skupno z Natlačenom zavrzel.

Tretja doba v razvoju starih politikov JNS se je torej v celoti razvijala pod vtisom naraščajoče moči Osvobodilne fronte in v znamenju odklanjanja ter nasprotovanja narodnoosvobodilnemu gibanju. Zato je ta doba imela že kontrarevolucionarni značaj, ki je kulminiral v Praprotnikovem načrtu likvidacije vodstva OF. Toda v javnosti vidnih izrazov kontrarevolucionarne usmerjenosti ni bilo. Celó v organizacijah, ki so jih osnovali, se ta usmerjenost čudno dolgo vidno ni pokazala.

Sokolski vojni svet in Sokolska legija

Po Smersujevih besedah so liberalci Kramerjevega kroga sodelovali v Slovenski legiji le kratek čas. Kmalu so se odtrgali in ustanovili svojo Sokolsko legijo.²³

Zakaj so se liberalci odločili za svojo lastno vojaško organizacijo? Razlogov je moglo biti več. Dejstvo, da so se liberalci najprej priključili Slovenski legiji, je vsekakor kazalo ne samo željo, ustvariti enotni vojaški temelj za obrambo medsebojne interesne skupnosti, temveč sočasno tudi slabost liberalnega kroga. Toda staro nezaupanje do klerikalnega tabora je tedaj še vedno tlelo, čeprav bojov, kakor so nekdanj pred vojno divjali med njima, ni bilo več. Po Smersujevih besedah je prav nezaupanje bilo eden od razlogov za ustanovitev samostojne liberane vojaške organizacije.²⁴ Bili pa so še drugi, o katerih pa Smersu ni spregovoril. Moremo si jih pa misliti. Npr. strah pred Osvobodilno fronto in strah za svoje nekdanje pristaše. Prvi kakor drugi se je pojavil tedaj, ko so liberalci bili včlanjeni v Slovenski legiji. Julija in avgusta so se pa vedno bolj širili dogodki, ki so govorili o smotrno vođeni vstaji slovenskega naroda pod vodstvom OF in KP. Sočasno so nedvomno prihajali na ušesa vodstva liberalnih politikov tudi glasovi, da v tej akciji sodelujejo člani sokolskih vrst. Rešitev iz težav so mislili najti ravno v formiranju lastne vojaške organizacije. Ideja je soupadala z oživljanjem aktivnosti v liberalnih vrstah in je delno bila tudi njena posledica.

Debate o koristnosti sodelovanja liberalnega kroga v klerikalni Slovenski legiji in potrebi formiranja lastne vojaške organizacije so bile zelo verjetno ostre in dolge. V njih so morali biti zelo glasni tisti člani Sokola, ki so pribežali v Ljubljano s Štajerske. Ti so predvsem zahte-

²² Delo JNS.

²³ Smersujev govor 8. VII. 1943.

²⁴ R. Smersu, Ob 20-letnici Slovenske legije, Vestnik SPB XII/1961, št. 4, str. 69.

vali svojo legijo, ki naj bi bila enakopravna klerikalni.²⁵ Diskusijskih sestankov o potrebi take legije je moralo biti več. Eden takih je bil v gostilni pri »Ložarju« na Šentjakobskem trgu. Na njem se je zbralo več sokolskih funkcionarjev, ki se predvsem niso hoteli pridružiti Osvobodilni fronti. Med udeleženci so res bili tudi Mariborčani Karel Werk ter Dušan in Alfred Kralj poleg Ljubljancev in Gorenjcev. O potrebi legije, ki naj bi jo imenovali Sokolsko legijo, je govoril ravno Werk, češ da je v legijo treba povezati vse (podčrtal F. Š.) sokole, da bodo med okupacijo in ob koncu vojne izvršili svojo državljansko dolžnost.²⁶

Zahteve Mariborčanov so dejansko zmagale in liberalni krog je avgusta 1941 ustanovil Sokolsko legijo kot polvojaško organizacijo.²⁷

Sokolska legija je bila zamišljena kot ilegalna organizacija liberalnih pristašev pod okupacijo. Vanjo so se rekrutirali pristaši na temelju stare politične povezanosti, to se pravi pristaši JNS.²⁸ Ilegala je bila takrat mišljena resno, ne glede na namene, ki so jih liberalni politiki hoteli doseči z legijo. Kar se tiče namenov, je treba reči, da je tudi ustanoviteljem Sokolske legije bila pred očmi druga od dveh nevarnosti, ki so jih videli ustanovitelji Slovenske legije, čeprav so se liberalni politiki spočetka mislili boriti proti njej na milejši način. S Sokolsko legijo so pač hoteli preprečiti odhajanje svojih pristašev v Osvobodilno fronto in tiste, ki so že bili v njej, pritegniti nazaj. Zato je Werk govoril, da je treba v Sokolsko legijo povezati vse sokole.

Milejši način boja proti »komunizmu« je pri Sokolski legiji imel posebne vzroke. Sokolska legija je bila namreč številčno vedno precej slaba. Medtem ko je Slovenska legija vsaj na papirju v kratkem štela nekaj tisočev, je pa Sokolska zelo zaostajala. Število njenih članov je doseglo komaj nekaj sto, pa še ti so po večini bili organizirani v Ljubljani,²⁹ na podeželju ljubljanske pokrajine je bilo njihovo število znatno. Pobrala jim jih je Osvobodilna fronta.

²⁵ Na delež štajerskih Sokolov pri ustanovitvi Sokolske legije je s poučkom opozoril Fr. Juvan: »Pobudnik (Sokolske legije) nisem bil, ker je bila ta legija ustanovljena avgusta 1941 od štajerskih Sokolov-beguncev...« Spis proti Köstlu, Ko 526/45.

²⁶ Saje, Belogardizem, str. 215. — Izpoved Franca Juvana v spisu, Ko 526/45.

²⁷ Izjava Franca Juvana, spis proti Köstlu, Ko 526/45. Ustanovitev Sokolske legije Juvan na dveh mestih kategorično datira avgusta 1941. Fr. Saje je v svoji knjigi »Belogardizem« (str. 215) prikazal ustanovitev takó, kakor da bi do nje prišlo že julija 1941. V julij jo postavljajo tudi Bitenc, Kranjc, Križman, avtorji povojne razprave »Slovenci v borbi za svobodo v dobi okupacije« (spis proti Bitencu, K 1/48). Kljub vsemu pa sem mnenja, da je Juvanovo datiranje glede same ustanovitve pravilno. Pač pa so debate o njeni potrebi mogle biti daljše. Kajti dejstvo, da se je dr. Kramer odločil najprej za sodelovanje v Slovenski legiji, nato pa so prišli štajerski Sokoli z drugačnim predlogom, zahteva nujno neke razgovore med obema skupinama. Ti pa so se gotovo vršili večkrat. Ni namreč mogoče misliti, da bi se bil dr. Kramer, ki pri »Ložarju« ni sodeloval, kar uklonil nekemu gostilniškemu diktatu. Ugled njegove osebe je bil v JNS vsekakor prevelik, da bi bilo kaj takega mogoče.

²⁸ Izjava ing. Stanka Dimnika, spis proti Köstlu, Ko 526/45-69.

²⁹ Saje, Belogardizem, str. 216.

Organizacijska struktura Sokolske legije je bila, kolikor se tiče čisto vojaških enot, ista kakor pri Slovenski legiji. Razlike so bile le v praktični prilagoditvi terenu, kjer je vsaka legija skušala upoštevati organizacijsko omrežje svojih prejšnjih organizacij. Sokolska legija je upoštevala razdelitev na župe, ki naj bi vsaka dala po en sokolski odred.³⁰

Podobno kakor v Slovenski legiji so člani Sokolske legije reševali na svojih sestankih svoj teren in govorili o pristaših Osvobodilne fronte ter zbirali o njih podatke. To je bila ovaduška funkcija članov Sokolske legije, ki so jo opravljali po svoji liniji. Konkretni podatki govore o takih nalogah sicer za poznejši čas,³¹ toda ni razloga dvomiti, da bi se tak sistem ne bil spočel že v prvih tednih obstoja legije, čeprav usodnejših posledic ni takoj pokazal.

Sokolska legija je v mnogih točkah bila podobna Slovenski legiji. Že pri njeni ustanovitvi so odločali podobni notranjepolitični motivi. Po zamisli ustanoviteljev naj bi v odnosu do pristašev JNS igrala enako vlogo kakor Slovenska legija do SLS. Pa tudi do Osvobodilne fronte naj bi imela enake naloge kakor Slovenske legija, npr. v obveščevalni funkciji. Ustanovitelji so ji določili ilegalno življenje kakor ustanovitelji Slovenske legije. Prav tako je bila tesno povezana z zakulisnim vodstvom JNS kakor Slovenska legija s svojim. Na sestanke štaba Sokolske legije so hodili celo delegati JNS, kar je nedvomno izpričevalo najtesnejšo politično povezanost vodstva JNS z življenjem Sokolske legije oziroma njegovo skrb zanjo.³² Sokolska legija je bila instrument starih politikov JNS oziroma udarna pest liberalne buržoazije. Skratka, po zamisli ustanoviteljev je bila popoln pendant klerikalni Slovenski legiji.

Toda med Slovensko in Sokolsko legijo so bile tudi bitne razlike. Po Smersujevih besedah je Slovenska legija bila vojaška in politična organizacija. Zato vodstvo Slovenske legije ni usmerjalo samo vojaških zadev legije, temveč je bilo za legijaše tudi vidno politično vodstvo, čeprav so za njim stali klerikalni veljaki, ki so se umaknili v ozadje. Sokolska legija je nasprotno bila samo čisto vojaška terenska organizacija, čeprav ni jasno, ali je bila taka že od začetka, ali je prišlo do sprememb v kasnejših mesecih po ustanovitvi.

V štabu Sokolske legije je leta 1941 bil komandant kapetan bivše jugoslovanske vojske Etbín Bežek, namestnik Rudolf Marinčič in adjutant Dušan Kralj.³³ Toda ta trojica je imela samo vojaško vodstvo, za politično vodstvo so politiki JNS ustanovili poseben organ, ki se je imenoval Sokolski vojni svet. Ta je med okupacijo vodil ilegalno delo sokolskih organizacij in odločal zlasti v vseh nevojaških vprašanjih, to je v idejnih, političnih, propagandnih itd. Nadziral in usmerjal je pa tudi delovanje Sokolske legije. Njegovi člani so bili po-

³⁰ *ibid.*

³¹ Saje, *Belogardizem*, str. 215–217.

³² Izjava ing. Ferlinca, spis. Ko 139/46

³³ Saje, *Belogardizem*, str. 216.

leg pravih vojaških zastopnikov iz Sokolske legije (Etbina Bežka; kap. Pavla Vošnjarja-Vidmarja) predvsem politični ljudje: ing. Ladislav Bevc, Rudolf Žitnik, dr. Boris Mihelič, Karol Werk in drugi, skupaj 12 ljudi, za vsako župo po dva. Predsenik je bil najprej ing. Bevc, nato pa ga je zamenjal direktorij ing. Bevc, dr. Mihelič in Bežek.³⁴

Vloga Sokolskega vojnega sveta je v sklopu sokolske politike starih politikov JNS bila prav posebnega pomena. Na njegovih sejah so člani poročali in govorili o trenutnem političnem položaju ter sklepali o njem. Toda odločilno besedo je v njem imel direktorij in prek njega zakrito vodstvo JNS.³⁵ Sokolski vojni svet je bil dejansko le prevodnik političnih navodil in odločitev zakulisnih vodnikov. V primeri z vodstvom pri Slovenski legiji je Sokolski vojni svet imel prilično isto funkcijo kakor vodstvo Slovenske legije v klerikalnem taboru. Sokolska legija pa je v tem sklopu bila ponižana v čisto tehnični instrument politikov v Sokolskem vojnem svetu in prek njih politikov, ki so stali za njimi.

Sokolski vojni svet je moral pri članih Sokolske legije negovati sokolsko tradicijo; to je, posredovati jim duha predvojnih sokolskih organizacij in njihove discipline. V posebni okrožnici jim je priporočil vsestransko požrtvovalnost v osvobodilni akciji SVS in vestno izvrševanje vseh zapovedi in dolžnosti. Nasproti predpostavljenim naj bi se vsak obnašal sokolski. Med seboj naj bi se ogovarjali z »brat« ali »sestra«. Njihove vrste naj bi prevečala sokolska disciplina. Za konec vojne jim je okrožnica obljubljala razne beneficije in odlikovanja.³⁶

Jamstvo za izvrševanje nalog, ki jih je dajal sokolski vojni svet, je bila prisega, ki so jo člani polagali na naslov Sokolskega vojnega sveta, ne pa svoje legije, kakor se je to dogajalo pri članih Slovenske legije. Kajti osvobodilno akcijo liberalnih pristašev je formalno vodil Sokolski vojni svet in nihče drugi. Zato so člani prisegali zvestobo njegovi osvobodilni akciji:

»Jaz (N. N.) prisegam pred vsem, kar mi je najsvetejše, da bom sodeloval v osvobodilni akciji SVS, da se bom za osvoboditev vseh slovenskih krajev in vstajenje velike Jugoslavije hrabro in neustrašno boril, da bom molčal o vsem, kar mi bo o organizaciji znano, in nikoli nikomur ničesar izdal ter da bom zapovedi vseh mojih vojno sokolskih predpostavljenih brez prigovora točno in vestno izvrševal. Tako mi Bog pomaga. Zdravo.«³⁷

Analiza sokolske prisega in njena primerjava s prisego Slovenske legije odkriva, da sta si bili obe prisegi dokaj podobni, čeprav sta bili prikriti vsaka svojemu okolju. Bitna razlika med njima je bila v navedbi končnega cilja. V sokolski prisegi je bil nakazan cilj Zedinjene Slovenije v besedah »osvoboditev vseh slovenskih krajev«, vključevala pa je tudi besede o vstajenju Jugoslavije, o kateri v prisegi Slovenske legije ni bilo sledu.

³⁴ Saje, Belogardizem, str. 215—217.

³⁵ Ibid.

³⁶ Okrožnica F. Š.

³⁷ Okrožnica F. Š.

Kakšno je bilo praktično delovanje Sokolske legije leta 1941, zlasti njen organizacijski razvoj, ni znano, ker o takem delu ni doslej znan noben tak vir, kakor je za Slovensko legijo. Nedvomno je tudi po intenzivnosti zaostajalo za Slovensko legijo. Nekoliko bolj poznamo propagandno delo Sokolskega vojnega sveta, v katerega kompetenco je spadalo, in z njim njegove poglede na tedanje dogodke in bodoči razvoj na slovenski zemlji. Ker je sam bil instrument zakulisnih vodnikov, je s svojimi listi izražal pač njihove nazore in njihovo gledanje na položaj in razvoj ter njihove namene.

Sokolski vojni svet je začel s samostojno propagando že oktobra 1941, kar je bilo pravzaprav kmalu po ustanovitvi Sokolske legije, saj je minilo od nje komaj dva meseca. V oktobru je namreč začel izhajati list »Naprej zastava slave«.³⁸ Po zapiskih Zorana Poliča sta ga pravzaprav izdajala ing. Lado Bevc in dr. Pavel Pestotnik, ki sta spadala med vodilne politike stare JNS,³⁹ čeprav sicer nista bila člana direktorija.

List »Naprej zastava Slave« je takoj v prvi številki močno poudaril sokolsko misel in tudi program načrtal na temelju sokolske ideologije. Za cilj si je vzel skupnost vseh Slovanov, vstajenje Jugoslavije v vseh njenih zgodovinskih in etničnih mejah ter socialno blagostanje vseh narodnih pripadnikov. Objekoval je smrt kralja Aleksandra in zaslužnjenje Jugoslavije v aprilu 1941. Preklinjal je izdajavce, ne da bi povedal, koga je pri tem mislil.

Domače osvobodilne akcije pod vodstvom Osvobodilne fronte list ni odobral. Slovenskim ljudem je svetoval izpolnjevati geslo: molči — čakaj — pomni, dokler ne »odjekne odločilna ura«. Do tiste velike naloge naj se Slovenci združijo v malih, prožnih enotah, bratstvih, ki naj jih ustanavljajo četniki, bojovníki, rezervni oficirji, sokoli, slovenski fantje itd. Osvobodilni fronti je v prikriti obliki očital nezrelost in da hoče ribariti v kalnem, toda »naše skromne slovenske razmere nam ne dopuščajo političnega luksuza raznih Napoleonov... naj si slovenski politikujoči ljudje ne mislijo, da bodo oni odločali o evropski politični ureditvi. Slovenska zemlja bo morala biti urejena v skladu s splošno politično ureditvijo, ... ta (pa) ... bo odraz volje zmagovalca«.⁴⁰ Neprijetno mu je bilo tudi tolmačenje OF principa samoodločbe, vključno s pravico do odcepitev. To tolmačenje je list odklonil, češ da je naša samoodločba bila izrečena že 1918, sedaj pa sta za nas edina legitimna predstavnika kralj in jugoslovanska vlada.⁴¹

Iz pretresa gornjih stališč moremo zaključiti, da so kazinoti zagovarjali kontinuiteto kraljevske Jugoslavije, kar je sočasno pomenilo obnovo tistega reda, ki je v aprilski vojni doživel totalen zlom. Odkla-

³⁸ NUK, B 2338.

³⁹ Zapiski Zorana Poliča o Sokolstvu pred vojno. Rokopis v arhivu IZDG. Fr. Saje je izdajateljstvo lista pripisal Sokolski legiji (Belogardizem, str. 216), toda ne glede na medsebojno razmerje med SVS in Sokolsko legijo je »lastništvo« izpričano po kraticah SVS, ki so napisane na glavi lista.

⁴⁰ Naprej zastava Slave, št. 1, vinotok 1941, NUK, B 2338.

⁴¹ Naprej zastava Slave, št. 2, listopad 1941.

njali so razplamtevanje boja z okupatorjem in bili za čakanje, ko bodo okoliščine godne za uspeh osvobodilne akcije. Zagovarjali so legitimnost kralja in jugoslovanske begunske vlade v Londonu. Zagovarjali in širili so nazore, ki jih je zagovarjal in širil tudi Draža Mihailović. Toda v prvih dveh številkah lista »Naprej zastava Slave« ni bilo Dražino ime še nikjer omenjeno. Razlogi so mogli biti različni. Verjetno je, da kazinoti v tistem času še niso docela poznali Mihailovićeve vloge v tedanjem političnem in vojaškem kompleksu in zato tudi njegovega imena še niso izkoristili. Verjetno pa je tudi, da so mislili, da bodo s samim poudarjanjem sokolske ideologije mogli zadržati pomemben del sokolskih članov pred vplivi sokolskih »odpadnikov«, ki so kot del Osvobodilne fronte propagirali vključitev sokolov v Osvobodilno fronto. V tem primeru so bile njihove izjave samo taktične poteze, ki naj bi prikrile njihovo kontrarevolucionarno usmerjenost.

Tako so izdajatelji in pisci lista »Naprej zastava Slave« v prvih številkah kritizirali Osvobodilno fronto v precej zakriti obliki, ki se je zelo razlikovala od one v letakih klerikalnega tabora.⁴² Še važnejša pa je bila izjava, ki so jo izdajatelji objavili na čelu druge številke lista: »Ne nameravamo se boriti proti nobeni protiosno usmerjeni osvobodilni akciji. V vsaki taki akciji, ki se danes še samostojno razvija, vidimo zdrav pojav in enega sestavnih delov bodoče skupne akcije. Zato cenimo vsakogar, ki iskreno stremi za skupnim ciljem: osvoboditvijo. Z isto pravico terjamo od vseh, da ocenjujejo iskrenost našega delovanja.«⁴³

Po gornjih besedah sodeč bi mogel marsikdo oceniti izdajatelje lista »Naprej zastava Slave« kot sredinsko usmerjene ljudi. Toda to je bil samo videz. Izdajatelji lista so mimo značke SVS, ki je bila pod naslovom lista, spadali med vrhove JNS. Med njimi je okoli tistega časa krepil svoj vpliv Avgust Praprotnik. Ta pa je prav takrat izdelal načrt za likvidacijo vodstva OF. Ob takem načrtu pa na kako resnično sredinstvo izdajateljev lista, torej Kramerjevega kroga, ni bilo niti misliti.

Dvoje dejstev je povzročilo, da se je videz sredinstva razblinil. V Slovenskem poročevalcu 9. in 25. decembra 1941 je Osvobodilna fronta razkrinkala Draža Mihailovića kot človeka, ki je sodeloval z okupatorji, partizanom pa padal v hrbet.⁴⁴ Že to dejstvo je bilo zadostno, da je bilo kazinotskega skrivanja konec. Toda pojavilo se je še drugo dejstvo, ki je bilo delno tudi posledica prvega. Pričakovanja glede sokolov se namreč niso izpolnila. Ne samo da niso nikogar odtegnili od Osvobodilne fronte, so še sami svoje ljudi izgubljali vedno bolj, ker so se pridruževali Osvobodilni fronti v spoznanju, da so stari vrhovi JNS vodili neborbeno in kolaborantsko politiko.

Ko se je videz sredinstva razblinil, so se kazinoti odkrito in jasno opredelili za Draža Mihailovića. Sokolski vojni svet se je po svojih

⁴² NUK, B 2538.

⁴³ Naprej zastava Slave, št. 2, listopad 1941.

⁴⁴ SPor 9. XII. in 25. XII. 1941.

predstavniki s posebno poslanico priključil gibanju Draža Mihailovića.⁴⁵ Bilo je to ob koncu 1941 ali v začetku 1942. Priključitev je po svoje odmevala tudi v listu »Naprej zastava Slave«, kjer so izdajatelji svoj spremenjeni odnos do OF izrazili z naslednjimi besedami: »Smatramo, da je narodu naravnost škodljivo početje onih skupin, ki pod krinko pozitivnih narodnih gesel širijo in propagirajo svojo ideologijo, razdirajoč pri tem vero v vse, kar je bilo, pri tem pa si lastijo nimbus izključnih predstavnikov slovenskega naroda.«⁴⁶

Kazinóti so vidno postali tisto, za kar so se odločili že takrat, ko so ustanovili samostojno vojaško organizacijo — Sokolsko legijo, namreč odkriti kontrarevolucionarni borci.

Mlada JNS — Nova Jugoslavija

V vrstah JNS je že nekaj let pred vojno prišlo do hudih notranjih sporov, ki so po mnenju mladih v stranki nastali zaradi zavožene politike starih. Že 1936 so se mladi odcepili od starih in ustanovili »omladinsko JNS«, od tod njihova oznaka OJNS, ki naj bi ozdravila politiko starih. Februarja 1941 so se spori nekako poravnali in sloga zopet zakrpala. Toda le za kratek čas. Neposredno pred nemškim napadom na Jugoslavijo se je »mlada JNS« zopet odcepila od starih in stopila zopet na samostojno pot.⁴⁷ Leta 1941 je nastopala kot samostojna politična skupina, ki je nekaj časa celo nihala med Osvobodilno fronto in staro JNS.

»Mlado JNS« so med vojno vodili isti ljudje, ki so jo pred vojno ustanovili: ing. Jože Rus, Andrej Uršič, urednik Jutra, Franc Juvan, uradnik OUZD, dr. Branko Verčon, Dušan Verbič, dr. Branko Drnovšek, Rudolf Marinčič, ing. Boris Sancin, dr. Stojan Bajić in še nekateri drugi. Glavni odbor OJNS je vso dobo pred vojno in med vojno ostal skoraj isti. V njem je bilo le malo sprememb. V vojni dobi je kot predsednik fungiral ing. Jože Rus, kot tajnik pa Andrej Uršič.⁴⁸

V dneh zloma stare Jugoslavije se »mlada JNS« ni udeleževala kapitulantske politike starih politikov iz JNS, prav tako ne njihovih poklonov okupatorjem v znak zahvale za priključitev k Rimu. Do prvih razgovorov med starimi in mladimi je med okupacijo prišlo na skupnem sestanku v Kramerjevem stanovanju junija 1941. Sestanek je sklical dr. Kramer. Razen njega so bili navzoči še: I. Pucelj, dr. Vrhunc, dr. Bajić, dr. Kalan in še nekateri drugi. Na sestanku so stari prišli na dan z odločitvijo, da se JNS med okupacijo ne udeležuje v političnem življenju, toda mladi so bili proti. Hudo so se udarili tudi zaradi vodstva JNS, na katerega so mladi gledali sovražno. Dr. Kramer je že tedaj prišel na dan z idejo direktorija, toda do takega sporazuma med starimi in mladimi ni prišlo.⁴⁹

⁴⁵ Sajce, Belogardizem, str. 215.

⁴⁶ Naprej zastava Slave, št. 5/1942.

⁴⁷ Zaslišanje Dušana Verbiča, spis proti Köstlu, Ko 526/45.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Zaslišanje Fr. Juvana, spis proti ing. Khamu, Ko 468/45.

Iz odpora do politike starih je »mlada JNS«, potem ko se je z njimi ponovno razšla, svojo skupino izraziteje oblikovala kot samostojno politično formacijo. Izhajajoč iz trenutnih okupacijskih razmer in v skladu s svojimi političnimi in socialno gospodarskimi nazori o bodočem razvoju, je skupino imenovala »Novo Jugoslavijo«. Po junijskih razgovorih je v posebnem letaku svoj program tudi objavila. V njem je zahtevala: osvoboditev vseh Slovencev in vsega ozemlja, ki smo ga Slovenci posedovali ob začetku nasilnega potujčevanja našega naroda na severni in zahodni meji z nujnimi dopolnitvami gospodarske, prometne in obrambne narave; obnovo Jugoslavije v nerazdružno usodo povezanih Slovencev, Srbov in Hrvatov, v kateri bodo vsi njeni sestavni deli imeli čim širšo zakonodajno, upravno in finančno samostojnost; zmago nepotvorjenega demokratičnega načela, da mora izvirati vsa oblast od delovnega naroda, izključujoč vsako ustrahovanje in pritisk; uveljavljanje resnične enakopravnosti državljanov, organizacijo ljudske države; podružbljenje vseh proizvodnih sredstev ter gospodarskih ustanov občega narodnega pomena, omejitev zasebne lastnine in dednih pravic, delo za vse, popolno agrarno reformo, načrtno gospodarstvo, obvezno socialno zavarovanje za vse primere, preosnovno vzgoje, tesno sodelovanje balkanskih narodov in naslonitev na druge slovanske države z Rusijo na čelu itd.⁵⁰

Program »Nove Jugoslavije« je bil formuliran močno v obliki temeljnih principov, ne da bi bili do kraja izdelani. Če ga primerjamo s programom »Združenih Slovencev«, moremo v njem odkriti mnogo podobnosti, zlasti v narodnem in socialno gospodarskem delu.

Avgusta 1941 je prišlo do novih stikov med mladimi in starimi iz JNS. Predstavniki »Nove Jugoslavije« so zahtevali, da se dr. Kramer in Iv. Pucelj umakneta iz vodstvenih položajev. Ta dva sta se res odločila, da se začasno umakneta iz vodstva stranke, skupno vodstvo mladih in starih naj bi pa prevzel direktorij.⁵¹ Toda mladi so se zopet skujali. Dokončnega sporazuma ni bilo. Medtem ko so stari imenovali svoje zastopnike v direktorij, jih mladi niso. Očividno stari niso zapuili oziroma so videli, da na tak način starih ne bodo definitivno odrinili od vodstva stranke. Zato so raje ostali samostojni, direktorij pa je postal tisto, za kar ga je dr. Kramer določil, strankino vodstvo med okupacijo.⁵²

Ob razbitju razgovorov s starimi so mladi že bili v stiku s predstavniki Osvobodilne fronte in se začeli pogajati za vstop v OF. Z njimi so posamezni zastopniki OF mnogo razpravljali, ker se je nekaj časa zdelo, da bo »mlada JNS« oziroma »Nova Jugoslavija« zares vstopila v OF. Jedro problemov je bilo stališče »mlade JNS« do propada Jugoslavije. Zagovarjala je namreč princip njene kontinuitete. Osvobo-

⁵⁰ Letak F. Š.

⁵¹ Zashiševanje ing. Ferlinca, spis Ko 139/46.

⁵² Dokaz, da so razgovori med starimi in mladimi v JNS bili avgusta 1941, nudi tudi Nagodetov dnevnik, ki pod 28. VIII. 1941 piše: »Na obisku Stojan in Plajh, ki poročata o odcepu mlade JNS od starih.« Spis proti Nagodetu K 1/47.

dilni fronti je očitala, da ni jugoslovanska, ker je razglasila pravico slovenskega in drugih jugoslovanskih narodov do samoodločbe, kakor da je samo tako mogoče skovati resnično bratstvo in enotnost jugoslovanskih narodov.⁵³ Razgovorov in debat z »mlado JNS« je bilo mnogo. Bili so v poznem poletju in zgodnji jeseni 1941. Odločilni sestanek je bil naposled na stanovanju Fr. Juvana v Rudniku št. 121. Osvobodilno fronto so zastopali B. Kidrič, dr. Marušič in Jože Rus, »mlado JNS« oziroma »Novo Jugoslavijo« pa ing. Rus, Andrej Uršič in Fr. Juvan. Razgovori so uspeli glede boja proti okupatorju in vstopa »mlade JNS« v OF, razhajali pa so se v nazorih o mednarodni kontinuiteti Jugoslavije, o vprašanju kralja oziroma monarhije in priznanja jugoslovanske begunske vlade v Londonu. Uršiču je uspelo, da v teh točkah ni prišlo do soglasja in sodelovanja z Osvobodilno fronto.⁵⁴ Razlogi, ki jih je »mlada JNS« navajala, so pokazali, da se ni mogla ločiti od koncepta stare Jugoslavije. V ozadju njene logike je bilo seveda njeno razredno gledanje. V priznanju svojega stališča s strani OF je videla vsaj možnost restavracije starega aparata v Jugoslaviji po zmagi zaveznikov, v svojem priznanju Frontnih tez v celoti pa je videla možnost revolucionarnih konsekvenc, ki se jih je bala in zato konec koncev odklonila vstop v Osvobodilno fronto.⁵⁵

Na sodelovanje z OF je »mlada JNS« gledala tudi z ozko strankarskega vidika. Koketirala je namreč z mislijo, da bo s sodelovanjem v OF mogla v vodstvu »naprednih« ljudi odstraniti stare politike in sama prevzeti njihova politična in gospodarska mesta. Pri tem je špekulirala tudi z mišljenjem podeželskih pristašev, ki so v precejšnji meri mislili, da se je treba vključiti v Osvobodilno fronto in sprejeti njen osvobodilni program.⁵⁶ Toda »mlada JNS« ni prišla do svojih ciljev ne po levi ne po desni strani.

Boris Kidrič je pri izrekanju sodbe nad »mlado JNS« na prvem kongresu po vojni rekel: »Bilo je jasno, da so mislili samo na ohranitev protiljudskih postojank, protiljudskih oblastnikov... zato raje s hudičem, raje z najhujšimi sovražniki naših narodov in jugoslovanske svobode, raje z okupatorjem kakor pa v osvobodilno borbo, ki naj Jugoslavijo osvobodi in zgradi na boljših, na novih temeljih.«⁵⁷

»Mlada JNS« se je odrekla sodelovanju v Osvobodilni fronti, zato pa je prešla na tako imenovane sredinske pozicije, ki se jim ni hotela odreči, čeprav je pri njej intervenirala tudi tako imenovana ministrska skupina v OF prek dr. Marušiča in ministra Novaka.⁵⁸ Odklonili so vstop v Osvobodilno fronto, kakor so sočasno odklanjali tudi dr. Zajca in njegove italijanaše.⁵⁹ Vendar »Nova Jugoslavija« ni bila sama v

⁵³ SPor, opomba 206, str. 316.

⁵⁴ Zasliševanje Fr. Juvana, spis proti Köstlu, Ko 526/45.

⁵⁵ SPor, opomba 206, str. 316.

⁵⁶ Delo JNS.

⁵⁷ Kidrič, Poročilo, str. 9–11.

⁵⁸ Kidrič, Obris, str. 24.

⁵⁹ Ivan Tonja je na zaslišanju izjavil, da so odnosi med JNS in Novo Jugoslavijo bili vse prej kakor pristrani. Fr. Juvan pa je še izjavil, da so

sebi popolnoma enotna. Imela je svojo levico in svojo desnico, kar se je v kasnejših letih izražalo tudi v odnosu do Sokolske legije. Levo krilo sta vodila dr. B. Verčon in ing. Jože Rus, desno pa A. Uršič in dr. Drnovšek.⁶⁰

Ne glede na notranje inačice je liberalna sredina kot celota gojila značilno sredinsko filozofijo, ki jo je najjasneje obrazložil dr. B. Verčon: skrajna levica in skrajna desnica se bosta v borbi iztrošili, sredina pa bo v ugodnem trenutku zagospodarila med obema ekstremoma. Podrobneje je tudi prekalkulirala, kakšne bi bile posledice, če bi zmagala desnica in kakšne, če bi zmagala levica, in kakšno stališče bi v prvem ali drugem primeru morala zavzeti sredina.⁶¹

Odpoved sodelovanja v Osvobodilni fronti je »Novo Jugoslavijo« morala v kratkem privedi v tabor nasprotnikov Osvobodilne fronte. Točke, ki so njeno stališče oddaljile od OF, so bile izhodišče za približevanje taboru nasprotnikov OF, predvsem pa Dražu Mihailoviću. V času preloma z OF pa »Nova Jugoslavija« nedvomno še ni poznala »mihailovićevstva« v Srbiji, toda v naslednjih tednih ga je kmalu začela spoznavati in se mu približevati vedno bolj. Našla je skupno bazo z njim in postala v Sloveniji tudi njegov propagator. S 1. decembrom 1941 je začela izdajati svoj list »Zarja svobode«, ki je v kratkem razkril njeno mihailovićevsko fiziognomijo. Že v prvi številki je list predstavil Draža Mihailovića kot človeka, ki je na Balkanu vzpostavil novo fronto. Kot nacionalno vrednega in zaslužnega človeka ga je pa priznala druga številka. List je s tem dokazal, da so njegovi izdajatelji prešli na mihailovićevske pozicije in s tem v vse tisto, kar je bilo zvezano z Mihailovićem. Protimihailovićevska kampanija OF je zato tudi »Novi Jugoslaviji« prizadela hude udarce.

Samostojna demokratska stranka

Znaki nihanja med vstopom v Osvobodilno fronto in procesom zunaj nje so se pokazali tudi v Samostojni demokratski stranki. Pravzaprav SDS še niti ni bila stranka, temveč le zametek zanj, to je skupina nekaj izobražencev, ki so hoteli obnoviti stranko, ki jo je razbil dr. Kramer, ko je pred desetimi leti stopil v diktatorsko vlado generala P. Živkovića in nato v JNS. V trenutku zloma Jugoslavije je imela v Sloveniji šele samo dva odbora, v Ljubljani in Mariboru, ter politično ni ničesar pomenila. Pomembna je bila le po razboritih ljudeh, ki so se pripravljali na politično akcijo.⁶² Med njimi so bili dr. V. Šuklje kot predsednik, dr. Ivo Potokar, bivši hodžerovec, dr. Krsto Čačafura, lekarnar Ciril Maver, dr. Darko Černež, dr. F. Kovič, dr. M. Snuderl

mladi proti Žitniku in dr. Zajcu bili vsi in vso dobo. Spis proti Köstlu, Ko 526/45.

⁶⁰ Zagovor Ivana Tonja, spis Ko 526/45.

⁶¹ Spis proti Oktaviju Ceku, okrožno sodišče v Ljubljani, Ko 692/46.

⁶² Dr. Makso Snuderl, Poročilo delegata, štajerske skupine V. Pl. izvršnemu odboru 7. XI. 1943, arhiv IOOF, št. 211/1943, arhiv IZDG.

in drugi.⁶³ Spočetka so pristaši vstopa v Osvobodilno fronto dobili večino, toda dr. Potokar je predlagal, naj se pristop odloži, češ da se je treba pogajati še z dr. Kramerjem, dr. Gosarjem in dr. Natlačenom. Dr. Potokar je bil pravi zli duh v tej skupini. Njegove teze so bile: škoda za žrtve, treba še počakati, s komunisti se ni vezati. Zaradi Potokarja se je vse razbilo. Zaradi njega in njegovega predloga so se člani SDS zapletli v nove debate. Pristaši odklonitve so na nepopolno zasedeni seji dobili premoč in vstop v OF sploh odklonili. Zaradi tega so se nekateri od njih, med njimi dr. Darko Černež, ločili in se sami vključili v Osvobodilno fronto. Manjšina z dr. Šukljatom na čelu se je odrekla Osvobodilni fronti in se pridružila taboru nasprotnikov OF.⁶⁴

Nagodetova »Stara pravda«

Pod nazivom »Stara pravda« se je zbirala skupina ljudi, ki se že pred vojno niso skladali s politiko vodilnih buržoaznih vrhov. Vlogo vodnika je med njimi že pred vojno imel ing. Črtomir Nagode. V času nastajajočega Društva prijateljev Sovjetske zveze je bil Nagode vključen v društvo in v njem celo fungiral kot njegov tajnik. Zlom Jugoslavije v aprilski vojni 1941 so »nagodetovci«, kakor bi mogli že v tej dobi na kratko označiti Nagodetove prijatelje in pristaše, občutili kot nesrečo in so z notranjim odporom gledali na klerikalne in liberalne veljake, ki so klečeplazili pred okupatorji oziroma se z njimi povezovali na različne načine. Obsojali so politične vodnike, češ da niso pokazali nobene hrbenice, prav tako pa tudi poslovni svet, ki se je povezal s fašisti.⁶⁵

Po aprilskem zlomu so Nagodetovi prijatelji mnogo razpravljali o katastrofi Jugoslavije in o tem, kaj bi bilo treba storiti. Med temi razgovori je Nagode dal pobudo za ustanovitev ilegalne organizacije kot obče vsenarodne organizacije odpora. Spočetka ni imela kekega posebnega imena. Prav zato so skupino, ki je imela sestanke pri Nagodetu, začeli imenovati »Nagodetova skupina«. Po izjavi Nagodeta on sam ni bil formalno nikoli izvoljen za predsednika, temveč je predsedniško funkcijo opravljal avtomatično kot »domačin«. Šele kasneje so pri iskanju naziva, ki naj bi bil vsakomur razumljiv in imel hkrati izrazito socialno noto, prišli na ime »Stara pravda« in ga sprejeli.⁶⁶

Nagodetova Stara pravda je bila v organizacijskem smislu nekaj svojega. Kdaj, kako in zakaj je nastala, so pri njej vprašanja, na katera ni lahko odgovoriti. Da se je razvila iz Nagodetove predvojne družčine, ki so se ji po okupaciji priključili še nekateri drugi, je dejstvo, ki bolj pojasnjuje njeno sestavo kakor pa bistvo te organizacije. Vsekakor je pa že takoj od začetka imela ilegalni značaj in njenemu delu je ves čas dajal odločilni pečat ing. Nagode.

⁶³ Dr. Makso Šnuderl, ustni vir.

⁶⁴ *ibid.*

⁶⁵ Po članku: Nekaj zgodovine in izkušenj, P, Ljubljana, sredi marca 1944, fotokopija v spisu proti Nagodetu, K 1/47.

⁶⁶ Spis proti Nagodetu, K 1/47.

Glede začetkov Stare pravde si Nagode sam ni bil na jasnem. Na enem mestu svojih izjav pravi, da je nastala aprila—maja 1941, na drugem pa — približno 14 dni pred ustanovitvijo osvobodilne fronte, pri čemer je vsekakor treba misliti na čas preimenovanja Protiimperialistične fronte v Osvobodilno fronto, to je na čas okoli nemškega napada na Sovjetsko zvezo.⁶⁷ Nejasnost začetnega termina izhaja pač iz značaja zbiranja ljudi pri Nagodetu. Pri njem so se shajali že dolgo, niso pa mislili na kake organizirane oblike. Po izpovedi udeležencev se je skupina osnovala iz desetih ljudi. Med njimi so bili razen ing. Nagodeta še ing. Fr. Boltežar, učitelj Metod Kumelj, prof. Ivan Kolar, Ljubo Sirc, Bogdan Zupan, ing. Vendelin Stare, Božo Borštnik in še nekateri.⁶⁸ Po sestavi so bili predvsem skupina izobražencev liberalne usmerjenosti, toda niso hoteli nadaljevati stare »liberalne« politike, to je politike JNS, temveč so želeli ubirati nova pota s tem, da so po Nagodetovi zamisli prenesli težišče programa v reševanje socialnih in gospodarskih vprašanj.⁶⁹ Številčno skupina ni bila velika niti potem, ko se je kot politična skupina formirala. Zaradi številnih stikov in povezav, ki jih je Nagode imel in gojil oziroma so ljudje zahajali k njemu, je morebiti na mestu dvom, če je bila meja med organiziranimi in neorganiziranimi sploh jasna.

Značaj Stare pravde kot skupine izobražencev se je zlasti pokazal v oblikovanju programskih točk in na njihovem temelju potem v izdelovanju vseh mogočih podrobnih načrtov, na katerih naj bi po končani vojni organizirali državno upravo.

Temelj vseh političnih zahtev je za Staro pravdo bila obnova Jugoslavije. Pojem kontinuitete je Nagode postavil kot točko, o kateri sploh ni bilo mogoče diskutirati. Toda pojem kontinuitete je razlagal tako, da se nanaša samo na državo kot teritorij, ne pa na obliko vladavine v njej. Načelo samoodločbe slovenskega naroda vključno s pravico do odcepitve, kakor ga je postavila Komunistična partija, je poznal, toda ga je zaradi drugega dela, to je načelne možnosti odcepitve, odklanjal. Ne glede na to točko je za bodočo zunanjo in gospodarsko politiko države zagovarjal naslonitev na Sovjetsko zvezo, na znotraj pa »globoke socialne reforme«. Po izpovedi Dušana Kompareja je njegova ideologija bila socialni reformizem.⁷⁰

V času okupacije oziroma njenih prvih mesecev je bilo važno, kakšno stališče so imeli nagodetovci do okupatorja in osvobodilne akcije, to se pravi do boja proti okupatorjem. Spočetka je Nagode bil proti stikom z okupatorji in za oboroženo akcijo proti njim. Na tej osnovi so nagodetovci že poleti 1941 zasnovali neko vojaško organizacijo, ki ji je načeloval upokojeni kapetan Per na terenu okoli Krima, v skupini sami pa je bil vojaški referent dr. Benedik. Praktično vojaška organi-

⁶⁷ Zanimivo je, da je Bogdan Stare, eden od »nagodetovcev«, ustanovitev Stare pravde datiral v prve mesece po razpadu stare Jugoslavije (1/47).

⁶⁸ Zasliševanje Bogdana Stareta in ing. Nagodeta, spis proti Nagodetu, K 1/47.

⁶⁹ Spis proti Nagodetu K 1/47.

⁷⁰ Zasliševanje Dušana Kompareja, spis proti Nagodetu K 1/47.

zacija ni igrala nobene vloge, ker je bila preskromna in ostala le zamelek. Per pa je kasneje stopil v OF.⁷¹

Na stališče nagodetovcev do okupatorjev in oborožene akcije je vplivala Osvobodilna fronta. Toda samo deloma. Še preden je namreč Nagode s svojo skupino vstopil v Osvobodilno fronto, je dobil posreden stik z Dražo Mihailovićem. Po njegovem dnevniku ga je namreč že 29. julija 1941 prvič obiskal Mihailovićev odposlanec Slovenec Prekoršek, ki je prav tedaj prišel v Slovenijo.⁷² Ta ga je informiral o položaju na jugu in tamkajšnjih stremljenjih. Moremo si misliti, da so Prekorškove informacije vzbudile v Nagodetu nekatere pomisleke do Osvobodilne fronte. Le dejstvu, da meseca julija 1941 razmere na jugu še niso bile zaostrene, da Mihailovićevi četniki še niso nastopili proti partizanom, je bilo pripisati, da Nagode v svojih pomislekih še ni mogel predalet. Mislim pa, da je treba v vsem Nagodetovem razmerju do Osvobodilne fronte leta 1941 upoštevati ta prvi stik z jugom. Ta mu je preprečil, da bi se bil povezal z Osvobodilno fronto tako, kakor so se povezale skupine, pri katerih pa teze, ki jih je zagovarjal Mihailović, niso igrale nobene vloge.

Problem vstopa Stare pravde v Osvobodilno fronto je bil resnično problem.

Nagodetovci so se sestajali, kakor vemo, na stanovanju svojega »domačina«. Enkrat tedensko sta ga obiskovala tudi B. Kidrič in dr. A. Bebler, ki jima je razkrival svoje misli in ju informiral o svojem delu.⁷³ Seveda sta tudi Kidrič in Bebler informirala Nagodeta o organizaciji, ki jo je snovala Komunistična partija oziroma o njenih sporazumih s skupinami, ki so ustvarile Osvobodilno fronto. Razumljivo je, da se je na takih razgovorih pojavila tudi misel, da bi Stara pravda stopila v Osvobodilno fronto. Razgovori med njo in zastopniki OF so trajali precej časa. Začeli so se konec julija 1941 in končali malo pred koncem avgusta.⁷⁴ Po Nagodetovem mnenju se je vstop v OF zavlekel, ker so imeli funkcionarji Komunistične partije v tistih tednih po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo preveč dela. Toda pravi razlog je bil Nagode sam oziroma njegovo stališče do Osvobodilne fronte. Nagode je namreč dvomil v princip samoodločbe vsakega naroda, govoril o neizrazitosti programa OF, češ da nima nič o socialnih načrtih, zlasti pa ne o Jugoslaviji, katere kontinuiteto je Stara pravda nenehno poudarjala⁷⁵ in zahtevala njeno absolutno obnovo, pa čeprav na novih temeljih.⁷⁶

Naposled je Nagodetova skupina definitivno sklepala o pristopu k Osvobodilni fronti 25. avgusta 1941. Sklenila je pristopiti pod pismenimi pogoji.⁷⁷ Pristopno izjavo so podpisali naslednji dan 26. avgusta.

⁷¹ Spis proti Nagodetu K 1/47.

⁷² *ibid.*

⁷³ *ibid.*

⁷⁴ *ibid.*, zasliševanje Metoda Kumlja.

⁷⁵ *ibid.*, pismo Ljuba Sirca.

⁷⁶ *ibid.*, zasliševanje ing. Nagodeta.

⁷⁷ *ibid.*, Nagodetov dnevnik.

Osvobodilno fronto sta zastopala B. Kidrič in J. Rus.⁷⁸ Za Staro pravdo je podpisal ing. Nagode, za OF pa Kidrič.⁷⁹ Stara pravda je s podpisom sprejela princip samoodločbe vključno z odcepitvijo in odobrila takojšnjo oboroženo akcijo proti okupatorju, s svoje strani pa je obljubila Osvobodilni fronti svoj socialni in gospodarski program, proti kateremu prisotna Kidrič in Rus — naravnó — tedaj ništa ugovarjala.⁸⁰

Pismena pristopna izjava naj bi bila pomirila predvsem Staro pravdo. Po kasnejšem priznanju samega Nagodeta je namreč ravno Stara pravda zaradi »razlik v pogledih ter raznih drugih bolj simptomatičnih kot konkretnih pojavih... z neko previdnostjo in le na podlagi pismenega protokola, sestavljenega pred pričami, pristopila k OF«.⁸¹

Na temelju pristopa Stare pravde k Osvobodilni fronti so nagodetovci dobili svoje mesto v vrhovnem plenumu OF, v katerem so bili zastopniki tudi drugih v OF včlanjenih skupin. Zastopnik Stare pravde je postal prof. Rudolf Kobilica in ostal v njem do izključitve skupine iz Osvobodilne fronte.⁸²

Razmerje Stare pravde do Osvobodilne fronte je bilo rahlejšje kakor ostalih skupin. Sicer so takrat tudi ostale skupine bile povezane v Osvobodilni fronti v obliki koalicije, toda med njimi so bile združujoče sile že takrat močnejše, kakor je bil to primer pri Stari pravdi. Druge skupine so gledale v Osvobodilni fronti predvsem na skupne cilje, ki so jih v medsebojnem razmerju vedno bolj utrjevale, Stara pravda je pa v Osvobodilni fronti bolj zasledovala svoje ožje skupinske cilje, kar je kmalu pripeljalo do notranjih trenj.

Dokler so bili nagodetovci včlanjeni v Osvobodilni fronti, moremo pri njih razlikovati dve dobi, ki se med seboj ne dasta natančneje razmejiti, vendar kažeta na začetni čas mirnega sožitja, nato pa na čas trenj, ki je konec koncev pripeljal do izključitve skupine iz OF.

V prvi dobi je Stara pravda podpirala namene Osvobodilne fronte in predvsem ni nasprotovala načelu oboroženega boja z okupatorjem. V listu »Slovenski akademik in srednješolec« je 14. septembra 1941 to načelo odkrito zagovarjala: »Osnovati hočemo akademske in srednješolske partizanske čete, s katerimi bomo lahko vodili neizprosno borbo proti barbarским fašističnim teroristom. Skupno z ostalimi hočemo tvoriti zaledje vzhodni fronti in podpirati veliko borbo ruskega naroda.« Toda tej izpovedi ni ostala dolgo zvesta. Vplivi stare Jugoslavije na njo so bili premočni. Zato se je z Osvobodilno fronto kmalu začela razhajati, čeprav se ni tudi takoj razšla.

Dela pri okupatorju si Nagode ni zamišljal samo v obliki borbenih akcij, temveč je hotel ustvariti protiokupatorsko organizacijo tudi v najrazličnejših uradih, kjer je želel okupatorsko upravo duplicirati,

⁷⁸ ibid, zasliševanje ing. Nagodeta.

⁷⁹ ibid, pismo Ljuba Sirca in njegovo zasliševanje.

⁸⁰ ibid, zasliševanje ing. Nagodeta.

⁸¹ ibid, Nekaj iz zgodovine in izkušenj 'P', fotokopija v spisu K 1/47.

⁸² Zasliševanje Metoda Kumlja K 1/47.

kakor se je sam izrazil, s svojimi zakonspiriranimi zaupniki, ki naj bi med vojno izigrali okupatorsko oblast, ob osvoboditvi pa omogočili lahek in gladek prehod k novi upravi. Izdelal je celo shemo takih zaupniških mest in jih z ljudmi svoje Stare pravde tudi začel zasedati. O sistemu takega omrežja je mnogo razpravljal s Kidričem, kateremu je predočeval, da se more taka organizacija po uradih in po ustanovah razvijati paralelno s frontno teritorialno razvrstitvijo.⁸³ Toda Kidrič se z Nagodetovo zamisljijo ni strinjal, ker v njej trenutno ni videl nikakih borbenih možnosti. Kasneje je pa fronta organizacijsko bistvo takih povezav povzela, toda jim je dala drugačen značaj.

Značilno za samosvojo pot Nagodetove skupine v tem času, ko se je že priključila Osvobodilni fronti, je bilo, da je vzdrževala tesne stike ne samo med seboj, temveč so se njeni člani pri Nagodetu srečavali tudi z najrazličnejšimi ljudmi, ki so odklonili vstop v Osvobodilno fronto, ali pa ji bili a priori sovražni. Včasih je ing. Nagode vzdrževal take stike šele po kaki posredni zvezi. V njegovo stanovanje so prihajali člani Samostojne demokratske stranke, »mlade JNS«, oficirji in celo pristaši Fanouša Emmra.⁸⁴ Poleg dr. Potokarja in dr. Šukljeta so prihajali dr. Bajić, A. Uršič, dr. Drnovšek, pa tudi Prekoršek, Cotič in razni drugi.⁸⁵ Tako različni ljudje mu niso prinašali samo OF naklonjenih misli in nazorov, temveč tudi obratno, nazore in misli, ki so vzbujali dvom v Osvobodilno fronto. Nagode sam Osvobodilne fronte ni obveščal o nazorih in naklepih teh ljudi, pač pa je sam zapadel njihovim vplivom. Kolikor ne upoštevamo dejstva, ki sledi iz Nagodetovih razgovorov s Prekorškom in dolgih pogajanj za vstop v OF, je njegova skupina itak postala član OF s pridržki, predvsem seveda neizrečenimi. Ti pridržki so morali prej ali slej pripeljati do napetosti z Osvobodilno fronto. Začela se je kazati že v septembru in oktobru 1941. Izražala se je v različnih oblikah.

O septembru in oktobru 1941 je kasneje Nagode sam izjavil, da je Komunistična partija v tem času vodila proti Stari pravdi ostro obrekovalno kampanjo »v šepetu in tisku«, češ da so nagodetovci anglofili, jugoslovenarji, peta kolona v OF, kazinoti itd.⁸⁶ Po ugotovitvah obveščevalne službe OF so pa nagodetovci sami dali povod takim ostem. Vzbujala jih pa ni toliko družba, s katero so imeli stike in ki je utrjevala skupino v antipartijski usmerjenosti, temveč obrekovanja, da so člani slovenske komunistične partije trockisti, da je moskovska linija drugačna, da bodo zato oni (t.j. nagodetovci!) dvignili zastavo komunizma, če jo bo partija zavrgla.⁸⁷ Nagode sam je često smešil Kidriča in Beblerja.⁸⁸ Prav tako se je negativno izražal o Osvobodilni

⁸³ Spis K 1/47, zasliševanje ing. Nagodeta.

⁸⁴ *ibid.*, zasliševanje Ljuba Sirca.

⁸⁵ *ibid.*

⁸⁶ *ibid.*, zasliševanje ing. Nagodeta in Nekaj iz zgodovine in izkušenj P.

⁸⁷ Tone Fajfar, Osvobodilna fronta slovenskega naroda. Spis je osnutek Zgodovine OF v prvih dveh letih razvoja. Rokopis v arhivu IZDG. Cit. Fajfar OFS. — Zasliševanje Dušana Kompareja, spis proti Nagodetu K 1/47.

⁸⁸ Spis K 1/47, zasliševanje Staneta Lenardiča.

fronti in kritiziral njeno taktiko upora, češ da izziva italijanski teror in s tem nepotrebne žrtve.⁸⁹ S tako kritiko je posnemal sodbe nasprotnikov Osvobodilne fronte. V skladu s takim izražanjem je svoje ciklostirane liste, ki jih je začel izdajati v pozni jeseni 1941, povsem demagoško imenoval po sovjetskih listih »Pravda« in »Izvestija«.⁹⁰

Trenje med nagodetovci in Osvobodilno fronto se je pokazalo na območju organizacijskih povezav na terenu. Povezovanja namreč niso uspevala, ker člani Stare pravde niso mogli zvedeti, s kom naj se povežejo,⁹¹ če pa so to zvezo našli, so jih pa drugi zastopniki OF, kakor so se nagodetovci pritoževali, gledali postrani.⁹²

Predmet medsebojne napetosti je v kratkem postalo tudi nagodetovsko izdelovanje »načrtov«. Namen takega načrtovanja je precej kasneje pojasnila četrta številka »Pravde«, češ da je Pravda zbrala v svojem študijskem odseku delavce, ki skušajo kljub neznosnim pogojem pripraviti orientacijski material, da bomo v času odločitve znali pokazati narodu v svobodi pot k ustvarjajočemu in uspešnemu delu prek vseh frazerskih zavajanj. Tako predstavljeni orientacijski material Stare pravde se je nanašal na vsa mogoča vprašanja, na ustavo, na gospodarske smernice, na narodne meje, na spremembe v družbenem redu itd.⁹³

Nagodetovci so za izdelovanje orientacijskega materiala porabili mnogo časa. Trošiti so ga začeli že veliko prej, preden je »Pravda« pojasnila njegov namen. Zato je bilo »načrtovanje« že zgodaj znano in so v Ljubljani o njem tudi govorili že mnogo prej, preden je o njem spregovorila »Pravda«. Še ko so vprašanja bila predmet kavarniških razgovorov, je nanje opozoril Slovenski poročevalec in že avgusta 1941 svetoval pripadnikom OF, naj »tiste, ki pripravljajo 'načrte' za čas po osvoboditvi, vmes pa se akcije nočejo udeleževati«, smatrajo in razkrinkujejo »kot parazite, ki bi radi, da bi jih osvobodila kri drugih«.⁹⁴

Prav istega problema se je lotilo »Delo« v septembru 1941 in v članku pod naslovom »Nekaj nalog naše organizacije in propagande« ostro obsodilo teorijo načrtov in priprav kot oportunistično in škodljivo, češ da se je okupatorji morejo veseliti, ker je izmišljena nalašč v njihovo korist in za mirnost njihovih živcev. Prava stran teorije načrtov je, da so akcije proti okupatorju škodljive, ali vsaj manj pomembne. V logični konsekvenci teh misli je zato članek »Za pravilno izvajanje linije Osvobodilne fronte« v isti številki »Dela« zahteval, da se morajo diskusije o načrtih za dobo po osvoboditvi izločiti, ker morejo aktivnost ovirati, dajati pa potuho oportunistični teoriji čakanja, češ da je še 'prezgodaj'.⁹⁵

⁸⁹ ibid, izjava Vide Lapajne.

⁹⁰ Pravda je začela izhajati oktobra 1941, Izvestija pa 10. decembra 1941.

⁹¹ Spis K 1/47, zasliševanje Ljuba Sirca.

⁹² ibid, zasliševanje Metoda Kumlja.

⁹³ Pravda oktobra in novembra 1941. — Fajfar OFSN.

⁹⁴ SPor 9, VIII, 1941.

⁹⁵ Delo 1941, št. 3.

S takimi stališči sta Slovenski poročevalec in Delo ostro udarila po mihailovičevskih tezah prej, preden je o Mihailoviću javno sploh kdo spregovoril v Sloveniji.

V okviru »načrtovanja« so se nagodetovci še posebej bavili z vprašanjem meja.⁹⁶ V zvezi z njimi je Nagode sam imel sestanke z različnimi ljudmi. Večji sestanek je bil v decembru 1941; na njem so poleg Nagode sodelovali še Prežihov Voranc, prof. dr. Melik in prof. dr. Zwitter. Nagode je predložil karto bodočih meja na Koroškem, ki so presegale slovensko narodnostno ozemlje.⁹⁷ Zaradi takih knceptov so nadaljnji sestanki sodelujočih odpadli.

Napetosti med nagodetovci in Osvobodilno fronto so bile dolgotrajne. Začele so se tako rekoč že ob vstopu Stare pravde v Osvobodilno fronto. Pravzaprav če upoštevamo Poročevalčevo kritiko »načrtovanja«, segajo celo v čas pred vstopom. Vsekakor so trenutki tihega sožitja bili kratki. Za Nagodetovo skupino je bilo značilno, da se je akcija, ki je bila v skladu z nameni OF, prepletala z akcijo, ki je izražala simpatije za Dražo Mihailovića. Stara pravda je s svoje strani že v času akutnih napetosti pozivala na oboroženi boj proti okupatorju, ki naj bi prinesel narodno in socialno svobodo, nasprotovala je fašističnemu pozdravu v šoli, vpisu v mladinsko fašistično organizacijo (GILL) in pouku italijanščine v slovenskih šolah. Toda sočasno je pokazala tudi svojo naklonjenost Draži oziroma nacionalističnim tendencam. Njen študentski list »Slovenski akademik in srednješolec« je npr. sredi oktobra 1941 sočasno agitiral za partizane in četnike: »Zbirajte prispevke za slovenske partizane. Tovariši, naše mesto je v četnikih, ki se borijo ramo ob rami z Rdečo vojsko za našo svobodo.«⁹⁸

Analiza Nagodetove aktivnosti, v kateri je sodeloval z Osvobodilno fronto in sočasno izražal simpatije za Mihailovića z navduševanjem za četnike, pokaže, da je Nagode s svojimi pristaši vred živel v dvojnem protislovju. Kolikor je agitiral za OF, zraven pa izrekal simpatije za četnike, je živel v protislovju z Osvobodilno fronto, kolikor se je navduševal za Draža, sočasno pa podpiral tendence Osvobodilne fronte, je živel v protislovju s politiko Draže Mihailovića. Prej ali slej je moral najti pot iz teh protislovij. Pomagali so mu jo najti tako imenovani abstinenčni večeri, ki jih je propagirala Osvobodilna fronta v letu 1941. Propaganda Stare pravde za abstinenčne večere je namreč pokazala njeno 'jugoslovenarsko', to je nacionalistično fizionomijo.

Prvo idejo za demonstrativno absistenco od predstav v gledališčih in v kinematografskih dvorana ter s cest ob določeni uri, to je od 7. do 8. ure zvečer so namreč dali ravno »jugoslovenarji«. Toda kaj so z njo hoteli doseči, so pokazali z izbiro dni, ob katerih naj bi bile take manifestacije. Prvič je Stara pravda objavila gesto o absistenci za proslavo 6. septembra, ki je bil rojstni dan kralja Petra II. Drugič ga je ponovila v spomin 9. oktobra 1934, ko je kralj Aleksander padel v

⁹⁶ Pravda oktobra 1941.

⁹⁷ Spis K 1/47, pismo Ljuba Sreca.

⁹⁸ Slovenski akademik in srednješolec 19. X. 1941.

Marseillu.⁹⁹ Uspehov ni bilo oziroma jih ni bilo opaziti. Povsem drugače je bilo ob odredbi Osvobodilne fronte, po kateri naj bi se abstinenčni večer izvedel za 29. oktober, za dan obletnice slovenske osvoboditve izpod habsburškega jarma leta 1918. Manifestacije so potekle s polnim uspehom. Stara pravda je sodelovala v skladu z nameni Osvobodilne fronte.

Krizo v Stari pravdi je povzročila naslednja abstinenčna manifestacija, ki je bila 1. decembra v spomin na zedinjenje SHS v letu 1918. Po Nagodetovem mnenju Osvobodilna fronta prvotno tega dne ni mislila praznovati. Stara pravda pa ga je želela, češ da je razpoloženje za manifestacijo bilo ugodno. Po svojem zastopniku je sporočila Osvobodilni fronti, da bo ona sama na svojo roko izvedla proslavo in je v ta namen tudi pripravila primerne letake.¹⁰⁰

Izvršni odbor OF je sklenil proslaviti 1. december. Po Kidričevih besedah je OF s proslavo hotela paralizirati 'jugoslovenarje'.¹⁰¹ Izvršni odbor OF je v objavi razložil, kaj vidi Osvobodilna fronta v proslavljanju 1. decembra kot državnega praznika Jugoslavije. Sklep o proslavi je izvršni odbor objavil v Slovenskem poročevalcu že 22. novembra 1941 in nato še enkrat 29. novembra 1941.¹⁰²

Stara pravda je v proslavljanju 1. decembra dejansko šla svojo pot; čeprav je bila članica Osvobodilne fronte. Za proslavo se je povezala z »mlado JNS« in skupno z njo izdala letak, v katerem je med drugim napisala: »... Naša srca in naše oči so obrnjene proti Londonu, kjer je naš kralj, kjer je naša vlada, kjer so naši slovenski zastopniki. Tam so naši voditelji, nikjer drugje.« Spodaj je stavila podpis: Slovenski četniki.¹⁰³

Odnos do kralja in begunske vlade v Londonu, kakor ga je izrazila Stara pravda v letaku za proslavo 1. decembra, je v primeri s prejšnjimi izpovedmi odkril drugačno stališče do kontinuitete Jugoslavije. Po tej izjavi Nagode ni več kontinuitete Jugoslavije tolmačil samo v smislu obnove teritorija, temveč tudi v obliki vladavine. Zato lahko rečemo, da je samostojen nastop Stare pravde v proslavljanju 1. decembra s postavkami, kakršne je navajal njen letak, pomenil, da je očitno prestopila na mihailovičevske pozicije. Momenti, ki so napovedovali možnost take usmerjenosti, so se pojavljali že prej. Ne glede na izpoved nagodetovca Ljuba Sirca, da se je Stara pravda sploh nagibala k Mihailoviću, čeprav položaja v Srbiji ni natančneje poznala,¹⁰⁴ moramo opozoriti na Nagodetov stik z Mihailovičevim odposlancem Prekorškom, ki

⁹⁹ Spis K 1/47, pismo Ljuba Sirca.

¹⁰⁰ ibid, Nekaj zgodovine in izkušenj „P“.

¹⁰¹ Dva dokumenta, Ljubljana v ilegali II, 1961, str. 10.

¹⁰² SPor 22. XI. in 29. XI. 1941. — OF je v razglasu izjavila, da bi se nikoli več ne ponovilo stanje, ki je delovnim slojem preprečevalo z vso iskrenostjo sodelovati pri proslavah 1. decembra, stanje, ki je upropastilo samo Jugoslavijo, da bo OF zajamčila slovenskemu narodu vse pravice, ki jih terja slovenska narodna individualnost itd.

¹⁰³ NUK, B 2327.

¹⁰⁴ Spis K 1/47, zasliševanje Ljuba Sirca.

se je oglasil pri Nagodetu že 29. julija 1941, ko Stara pravda še niti ni vstopila v OF. Preden je konec septembra 1941 odšel iz Ljubljane, je bil zopet pri Nagodetu. Tedaj sta se dogovorila o šifrah, ki jih bosta uporabljala v medsebojni korespondenci. Nagode je tedaj dal Prekoršku celo pooblastilo, da bi mogel v jugoslovanskem odboru zastopati Staro pravdo.¹⁰⁵ Za nagodetovo politiko je značilno, da je Prekoršku dal to pooblastilo takrat, ko je njegova skupina že bila članica Osvobodilne fronte. V nadaljnjem razvoju je bilo važno poročilo predsednika begunske vlade v Londonu, generala Simovića, po londonskem radiu sredi novembra 1941, s katerim je Mihailovića postavil za edinega komandanta nad vsemi silami v domovini.¹⁰⁶ Vse to je Nagodeta vedno močnejše in hitreje gnalo na mihailovićeve pozicije. Postavke v letaku za proslavo 1. decembra zato niso bile nekaj nepričakovanega. Bile so logična konsekvence Nagodetovega osebnega razvoja in tistih, ki so bili z njim najtesneje povezani.

Formalno odločitev v odnosih Nagodetove skupine do Osvobodilne fronte je sprožil Slovenski poročevalec, ko je 9. decembra 1941 objavil dopis vrhovnega štaba in v njem razkril Mihailovića kot izdajavca in kolaboranta z Nemci.

Dopis vrhovnega štaba je Nagodeta prizadel v jedru njegovih konceptov. Takoj 10. decembra je sklical sejo svoje skupine.¹⁰⁷ Odločno se je postavil na stališče, da Draža ni izdajavec. Istega mnenja so bili tudi prisotni odborniki.¹⁰⁸ Iz Mihailovićevega problema so sklenili odločno napraviti problem svojega sodelovanja v Osvobodilni fronti.¹⁰⁹ Zato so sklenili zahtevati od Osvobodilne fronte, da tudi ona gre na te pozicije in preneha z gonjo proti Mihailoviću, v nasprotnem primeru bodo šli pa oni ven iz nje.¹¹⁰ Kobilici kot zastopniku Stare pravde v vrhovnem plenumu so naročili, naj pri Osvobodilni fronti razčisti vprašanje Draže.¹¹¹

Dva dni nato je Sirc prinesel Nagodetu novico, da je Osvobodilna fronta obsodila Draža na smrt kot izdajavca. Nagode je naročil Sircu, naj gre takoj h Kobilici, ki naj intervenira. Toda Kobilica je odklonil, o čemer je Sirc takoj obvestil Nagodeta, češ da Kobilica ne bo nič napravil. Zato je Nagode za prihodnjo nedeljo, to je dne 14. decembra 1941, sklical izredno sejo skupine, ki naj bi sklepala o morebitnem izstopu iz Osvobodilne fronte.¹¹² Na izredni seji so člani sklenili, da Nagode napiše za »Politično informativna izvestija« posebno poročilo o Mihailovićevem primeru. Izvestija so bila poleg študentovskega lista in »Pravde« tretji list Nagodetove skupine. Izhajati je začel z datumom

¹⁰⁵ ibid, Nagodetov dnevnik od 21. IX. 1941.

¹⁰⁶ ibid, zasliševanje Ljuba Sirca.

¹⁰⁷ ibid, Nagodetov dnevnik.

¹⁰⁸ ibid, zasliševanje Staneta Lenardića.

¹⁰⁹ ibid, Nagodetov dnevnik.

¹¹⁰ ibid, zasliševanje Staneta Lenardića.

¹¹¹ ibid, Nagodetov dnevnik od 10. XII. 1941.

¹¹² ibid, Nagodetov dnevnik od 10. in 14. XII. 1941.

10. decembra 1941.¹¹³ Že v prvi številki je Nagode odločno odgovoril v obrambo Mihailovića. Hvalil ga je kot velikega rodoljuba, ki je obsojal čaršijo in njene izrastke, odklanjal velesrbski šovinizem, zagovarjal zvezo Jugoslavije s Sovjetsko zvezo, organiziral odpor proti okupatorju že maja 1941, partizani pa da so ga šele po 22. juniju! Po Nagodetovem mnenju je Mihailović vodil uspešno in požrtvovalno akcijo.¹¹⁴

Z gornjim poročilom se je Nagode s svojo skupino odločno postavil na stran Draže Mihailovića, čeprav je skupina še vedno bila članica Osvobodilne fronte. Njena pot v kontrarevolucionarni tabor pa je bila na znotraj že zaključena. V naslednjih tednih se je ločitev od Osvobodilne fronte dovršila še formalno. V toliko moramo še spremljati njen razvoj, da bo njena podoba, za čas, ki ga obravnavamo, zaključena.

Na račun Nagodetove skupine je Slovenski poročevalec v zadnji številki leta 1941 napisal: »... Ne uganjaj skupinskega separatizma, temveč postopaj po načelu: vsi za enega, eden za vse; lojalnost za lojalnost.«¹¹⁵ Toda Stara pravda ni hotela besed razumeti. Ko je OF kot rezultat uspešno zaključene protimihailovićevske kampanje v decembru formulirala zadnji dve točki svojega programa, to je osmo in deveto od Temeljnih točk Osvobodilne fronte,¹¹⁶ se je zaradi njih čutila Nagodetova skupina močno prizadeta. Šlo je za priznanje principa samoodločbe in za priznanje partizanov ter narodne zaščite kot edine slovenske vojske v Sloveniji. Ko je skupina dobila točke na vpogled, je potrditev odklonila. Kobilica je imel tako geslo za znak nezaupanja, zato je kot zastopnik Stare pravde v vrhovnem plenumu OF odstopil. Stara pravda je namesto njega hotela imenovati Metoda Kumelja, toda Osvobodilna fronta ga ni hotela sprejeti.¹¹⁷

Odnosi med nagodetovci in Osvobodilno fronto so se do skrajnosti zaostriili. Stara pravda je sklenila, da ves kompleks sporov in nesporazumov obrazloži v posebni spomenici¹¹⁸ in jo predloži Osvobodilni fronti. Izročil naj bi jo Kobilica, toda ta je malo prej odstopil. Zato jo je izročil dr. Benedik v roke Jožeta Rusa, člana izvršnega odbora OF.¹¹⁹ Predal jo je 13. januarja 1942, naslovljena pa je bila na vse skupine, včlanjene v OF, da bi po Nagodetovih namenih sprožila diskusijo v vrhovnem plenumu OF.¹²⁰

Stara pravda je v spomenici postavila naslednje zahteve:

1. Vodstvo OF naj bo odgovorno plenumu. Razjasni naj se vprašanje, ali je OF skupnost grup ali enotna organizacija. Pravda je pred-

¹¹³ Dejansko je prva številka izšla kasneje, čeprav s starejšim datumom 10. XII. 1941. Zato je mogla prinesiti Nagodetovo poročilo, ki je bilo sklenjeno šele na seji 14. XII. 1941.

¹¹⁴ Izvestija 10. XII. 1941.

¹¹⁵ SPor 30. XII. 1941.

¹¹⁶ Fr. Škerl, Politični tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja, Zgodovinski časopis 1951, str. 68.

¹¹⁷ Spis K 1/47, zasliševanje Ljuba Sirca.

¹¹⁸ ibid, zasliševanje Metoda Kumlja.

¹¹⁹ ibid, pismo in zasliševanje Ljuba Sirca.

¹²⁰ ibid, Nekaj zgodovine in izkušenj 'P'.

ložila osnutek za reorganizacijo in zahtevala mesto v izvršnem odboru OF.

2. Vodstvo OF naj odgovori, ali je za Jugoslavijo in za legitimnost vlade v Londonu oziroma kakšno stališče zastopa nasproti londonski vladi.

3. Vodstvo OF naj se izjavi, ali se bo borilo za narodne meje na Primorskem in Koroškem, ali ne. V zvezi s to točko je Stara pravda očitala vodstvu OF, da je prepovedala propagando za pravične meje, češ da je taka propaganda izraz imperialističnih tendenc, sklicevala pa se je na medsebojni sporazum KP Slovenije, Italije in Avstrije iz leta 1934.¹²¹

Izvršni odbor OF nagodetovske spomenice ni sprejel, temveč jo je Stari pravdi vrnil.¹²² Prav tako ni hotel na njo odgovoriti, ker je v njej videl sredstvo oziroma željo nagodetovcev, da načno tako imenovano papirnato diskusijo, ki v času, ko je prvenstveno bila potrebna akcija, ni mogla doseči drugega, kakor da prav to akcijo oslabi, če že ne onemogoči.

Spomenica nagodetovcev je dokazovala, da so bile njihove razkrojevalne tendence vedno jasnejše. Ko je Boris Kidrič analiziral razvoj Nagodetove skupine, je strnil spoznanja v naslednje besede: »Skupina je poskušala z vsemi mogočimi sredstvi ovirati zbiranje narodnih sil v enotno narodnoosvobodilno gibanje, blatila na vseh koncih Komunistično partijo, širila intrige, zagovarjala velikosrbsko smer stare Jugoslavije, hkrati pa uporabljala ultra leva socialna gesla. Glede partizanstva je ob vsaki priliki širila defetistične in panične vesti o njegovih porazih, kasneje pa, ko je stopilo jeseni 1941 v ospredje vprašanje Mihailovića, razglašala Draža za narodnega junaka.«¹²³

IO OF pa ni spoznal samo razkrojevalnih tendenc Nagodetove skupine, temveč je po Kidričevih besedah tudi zaslutil, da so v Nagodetovi skupini imeli veliko besedo agenti Intelligence Servicea in da je tudi Nagode sam bil tak agent.¹²⁴ Kakšne konkretne opore za tako slutnjo je tedaj dognala obveščevalna služba OF, Kidrič seveda ni povedal. Toda z vidika današnjega poznavanja razvoja Nagodetove skupine moremo v pomoč obveščevalnih dognanj navesti nekaj dejstev. Zbiranje najrazličnejših konfuznih elementov okoli Nagodeta je gotovo dajalo možnost za ribarjenje v kalnem. Stiki s Prekorškom gotovo niso bili brez obveščevalnih namenov. Stiki z Emmrom, ki mu M. Škerbec kar direktno pripisuje obveščevalne tendence, so nujno spadali v kompleks določenih informativnih nalog. Važno je vsekakor tudi dejstvo, da Nagode o teh stikih, še manj pa seveda o njihovih rezultatih, ni obveščal Osvobodilne fronte. In naposled ima v tej zvezi svoj poseben pomen priznanje Ljuba Sirca, da je Nagode že 1941 prek Švice našel zvezo z Lon-

¹²¹ *ibid.*, zasliševanje in pismo Ljuba Sirca.

¹²² *ibid.*

¹²³ Kidrič, Obris OF, str. 14.

¹²⁴ *ibid.*

donom in da mu je pri tem pomagal tudi ing. Mačkovšek, član direktorija JNS.¹²⁵

Na temelju tistega, kar so tedaj vodilni organi narodnoosvobodilnega gibanja vedeli o ravnanju Nagodetove skupine, sta Osvobodilna fronta in komunistična partija spoznali za potrebno, da Staro pravdo »zaradi nepoboljšljivega razkrojevalnega dela« razbijeta.¹²⁶ Stara pravda zato na spomenico ni dobila odgovora, kakršnega si je zamišljala. Pač pa je Slovenski poročevalec namesto pričakovanega odgovora objavil 31. januarja 1942 njeno izključitev iz Osvobodilne fronte, ko je pod naslovom »Ugotovitev« napisal: »Izvršni odbor OF ugotavlja, da pripadniki OF pod nazivom 'Stara in nova pravda' nimajo skupnega organizacijskega reda, zato niso skupina in jim zato ne gre značaj samostojne skupine«.¹²⁷

Po izključitvi iz Osvobodilne fronte se je Nagodetova skupina razbila. Mlajši člani so po večini posamič našli pot v Osvobodilno fronto, ker so si sodelovanje z OF zamišljali iskreno, starejši pa so ostali v Nagodetovi družini, ker so si že prej zamišljali sodelovanje z OF kot sredstvo za dosego svojih ožjih političnih namenov. Tisti del skupine, ki je ostal v Nagodetovi družini, je z Nagodetom vred našel pot v tisti družbeni krog, iz katerega je v glavnem izšel — v sklop liberalnih političnih voditeljev. Nagodetova skupina je že januarja 1942 postala del liberalne kontrarevolucionarne skupnosti, ki so jo imenovali »Napredna delavna skupnost«.

Temeljne značilnosti skupin liberalnega tabora. Vrhovi liberalnega tabora so ob zlomu Jugoslavije sodelovali s klerikalnimi vrhovi v kapitalistični in kolaborantski politiki. Zlasti Praprotnikov krog je skušal svojim interesom zadostiti z neposrednim sodelovanjem z italijanskimi okupatorji, pri čemer mu je šlo najprej in predvsem za gospodarske profite.

Zlom Jugoslavije je liberalne politike zadel huje kakor klerikalne in jih bolj oslabil, zato je njihova rezerviranost oziroma neinicativnost bila večja in je trajala dalj časa. Bila je tolika, da se je Kramerjev krog zaradi varstva skupnih družbenih interesov pridružil celo klerikalni Slovenski legiji, kasneje pa z ustanovitvijo samostojne ilegalne vojaške organizacije in umikom starejšega vodstva globlje v ozadje posnemal metode klerikalnega vodstva v oblikovanju politične aktivnosti. V splošnem je aktivnost liberalnega tabora zaostajala za aktivnostjo klerikalnega. Na zunanje politične nastope so močnejše vplivala tudi notranja trenja, ki so bila močnejša in konkretno bolj utemeljena, dasi zraven ne brez osebnih spekulacij, zlasti na strani »mlade JNS«.

Pojav in hitri razmah Osvobodilne fronte je izzval tudi politike liberalnega tabora k večji aktivnosti iz enakih razlogov kakor politike klerikalnega tabora. Vendar ti politiki niso na enak način nastopili

¹²⁵ Spis K 1/47, zaščivanje Ljuba Sirca.

¹²⁶ Kidrič, Obris OF, str. 14.

¹²⁷ SPor 31. I. 1942.

proti Osvobodilni fronti. Izogibali so se zlasti vidnega frontalnega nastopa, dasi jim akcijsko geslo Osvobodilne fronte očitno ni bilo simpatično, saj so borbene rezultate slovenskega partizanstva omalovaževali in širili nevero in dvom vanje. Oboroženo akcijo slovenskih partizanov so nekako dopuščali v tistem pričakovanju, da jo bo čas diskreditiral, namesto nje pa pokazal pravilnost njihovega gesla o pripravljenosti za odločilni trenutek, ker so tudi liberalni politiki pričakovali odločilne osvobodilne akcije od zunaj, zlasti od zahodnih zaveznikov.

Čim je liberalni tabor začel razvijati večjo lastno aktivnost, je bilo jasno, da je v njej igralo pomembno vlogo staro, tradicionalno nezapiranje do klerikalnih politikov. Toda ko se je pojavila Osvobodilna fronta, so mnogo večjo pozornost posvetili njej in komunistični partiji, ker so ju imeli za mnogo nevarnejšega nasprotnika kakor okupatorja, tako nevarnega, da so v boju proti njima računali tudi na klerikalne tekmece.

Toda v boju proti narodnoosvobodilnemu gibanju je liberalni tabor pokazal drugačne načine kakor klerikalni. Razlike so bile delno posledica konkurenčnih želja, delno pa posledica mnogo manjše moči, kakor je bila moč klerikalnega tabora. V obliki Nagodetove skupine so liberalni politiki skušali Osvobodilno fronto nadlicitrirati z nekakimi ultra levimi socialnimi programi, v obliki drugih skupin pa bolj s sredinskimi koncepti. Za liberalni tabor leta 1941 je bilo splohi značilno, da se je v primeri s klerikalnim na zunaj bolj umaknil na sredinske pozicije, da bi z njih laže paraliziral revolucionarno pot slovenskega ljudstva. Kontrarevolucionarne tendence je skušal čim bolj prikriti. Še stari JNS, ki so proti vodstvu OF kovali likvidatorske načrte, so na zunaj operirali s sredinskimi stališči. Taka linija je bolj ustrezala njihovim spekulacijam. Zato se na videz niso radi zaletavali v Osvobodilno fronto. Držali so se raje v primerni razdalji in kot »kritični sodniki« opazovali dejanja Osvobodilne fronte. Videli smo, da je »Zarja svobode« zagovarjala načelo popolne solidarnosti z vsakim, ki bi se boril za svobodo, češ da nam svoboda ne sme in nam ne bo padla kot zrelo jabolko v naročje. Propagirala je praznovanje 1. decembra, hvalila upornost našega »naroda« na Balkanu in fantazirala o slovanstvu: Leningrad, Moskva, Kragujevac, Lož, Begunje in tisoči drugih slovenskih krajev kličejo, da se povsod, kjer živi slovenski človek, sproža plaz, ki bo pokopal pod seboj barbarski narod tako imenovanih 'gospodov'... Na Jesenicah, v Laščah, v Savinjski in Dravski dolini, na Pohorju in na Gorjancih se pripravljajo borci, da uveljavijo v svetu slovansko socialno pravičnost.«

Sredinstvo pri skupinah liberalnega tabora ni bilo enakega značaja. Pri starih politikih JNS je bilo samo videz, s katerim so zasledovali določene cilje. Ko jih niso dosegli, so videz opustili. Druge skupine so jim sledile druga za drugo.

Prehod iz ene razvojne stopnje v drugo pri skupinah liberalnega tabora ni bil enak prehodu pri skupinah klerikalnega tabora. Mejnik v razvoju liberalnih skupin namreč ni bil kak vehementni napad odkrito kontrarevolucionarnega značaja v klerikalni obliki, temveč le kolikor

mogoče odkrit prehod na mihailovičevske pozicije, ki je sočasno pomenil, da so uradni liberalni politiki tudi na zunaj prestopili v tabor nasprotnikov Osvobodilne fronte in s tem v tabor kontrarevolucije. Značilno za vse skupine je bilo, da so se s tistim trenutkom šele utrdile svoje skupne točke. Obsegale so kontinuiteto Jugoslavije, priznanje begunske vlade v Londonu in priznanje Mihailoviča kot vrhovnega poveljnika vseh oboroženih sil v domovini. Sočasno so vse odklanjale Osvobodilno fronto. V ozadju vseh teh postavk je seveda bilo razredno gledanje, to je obramba družbenih pozicij pred revolucionarnimi konsekvencami, ki bi sledile iz dejavnosti in priznanja Osvobodilne fronte.

SKUPINA AKTIVNIH OFICIRJEV

Povsem samosvoje mesto v okviru političnih skupin leta 1941 so imeli aktivni oficirji, ki so se v mesecih po zlomu Jugoslavije zbrali v Ljubljani. Prišli so iz vseh koncev Jugoslavije, kjer so pač bili trenutno po službeni dolžnosti, ali jih je tam zatekla kapitulacija Jugoslavije. Med njimi so bili višji in nižji oficirji (ter podoficirji); pripadali so vsem zvrstem vojske. V Ljubljani so se vsi morali javiti italijanskim vojnim oblastem in policiji. Evidenco nad njimi je imel urad, ki ga je vodil italijanski major, pozneje podpolkovnik Giuseppe Bramo na Erjavčevi cesti. Tam so morali dati vse podatke. V smislu mednarodnih določil o vojnih ujetnikih, za kar so imele italijanske oblasti vse prijavljene oficirje, so prijemali tudi nekaj malega mesečne plače.¹ Toda cilj italijanskega urada ni bil samo nuditi skromno preskrbo oficirjem, temveč jih držati tudi v evidenci, jih politično kontrolirati, to je dobiti podatke o njihovem razpoloženju in jih postopno podrejati novi oblasti.²

Značilno za skupino aktivnih oficirjev je v prvih mesecih po zlomu Jugoslavije bilo, da se niso znašli. Razbiti so bili v številne majhne grupice, ki so se sestajale v kavarnah in gostilnah, debatirale o katastrofi države in fantazirale o zlomu fašizma in nacizma, kaj pa bi bilo treba konkretno ukreniti, niso vedeli.

Med vrnivšimi se slovenskimi oficirji je bil tudi divizijski general Leon Rupnik, ki je že 1938 imel v Kragujevcu pred takojšnjimi oficirji garnizije predavanje fašistične vsebine, za katero mu je literaturo preskrbel nemški ovaduh König.³ Tik pred vojno je vodil obmejna utrjevalna dela, ki so stala poldrugo milijardo dinarjev,⁴ ne da bi v odločilnem trenutku kaj koristila, ker so se poleg političnih kapitulantov tudi kapitulanti med generali odpovedali obrambi. Med njimi je tudi general Rupnik pomagal odpreti vrata sovražniku, s tem da je v noči 7./8. aprila 1941 kot načelnik štaba I. grupe armij v Zagre-

¹ Franc Potočnik, *Žice, morje in gozdovi*, Ljubljana 1951, izd. SKZ, str. 21. Cit. Potočnik.

² Jaka Avšič, *Iz spominov na 1941. leto*, Ljubljana v ilegali, II, *Država v državi*, izd. DZS, Ljubljana 1961, str. 412. Cit. Avšič, *Iz spominov na 1941.*

³ Proces proti Rupniku, str. 88.

⁴ *ibid.*, str. 87.

bu izdal povelje za umik čet s frontnih položajev, kar je v kratkem povzročilo zlom jugoslovanske vojske.⁵ Iz Zagreba, kjer so mu Nemci takoj dovolili popolno svobodo, je odšel v Celje k nacistoma Westnu in Skobernetu zaradi nove namestitve. Z nemškim dovoljenjem je odšel v Ljubljano in se 16. maja javil na poveljstvu karabinjerjev XI. korpusa.⁶ V Ljubljani je kmalu navezal tesne stike z italijanskimi oblastniki, zlasti z Graziolijem, generalom Robottijem, poveljnikom XI. korpusa in Ginom Tornarijem, kapetanom italijanske obveščevalne službe.⁷ Že od prej je pa imel dobre zveze z vodilnimi slovenskimi politikmi in zastopniki slovenske buržoazije. Npr. z bivšim banom M. Natlačenom.

Prikaz Rupnikovega ravnanja v dneh zloma kraljevske Jugoslavije in njegovih povezav z določenimi političnimi ljudmi v dneh zloma in po zlomu je na tem mestu potreben, ker moremo samo na ta način razumeti Rupnikovo vlogo v dobi okupacije. Njegove osebne povezave namreč izpričujejo, da je bil člen kapitulantskih in nato še kolaborantskih politikov. Ti so ga po potrebi postavljali še posebej v ospredje, če so mislili, da je tako ravnanje ustrezalo njihovim interesom. In politični liniji kapitulantom je ustrezalo, da je general Rupnik kmalu po vrnitvi v Ljubljano navezal stike z oficirji, ki so se zbirali v Ljubljani. Pravzaprav so bili stiki z oficirji njegovo prvo delovno področje v novih okoliščinah sovražne okupacije. V smislu politične linije kapitulantov je bila njegova naloga, pridobiti oficirje, da bi se pomirili s stanjem, ki ga je prinesla okupacija.

Temelj za uveljavljanje pomiritvene linije med oficirji je general Rupnik želel ustvariti na sestanku, ki ga je sklical junija 1941 v sejno dvorano mestnega magistrata v Ljubljani. Na razgovoru je prišel na dan s predlogom, da bi oficirji podpisali in poslali rimski vladi nekako pismo, ki bi ji v njem izrazili svojo lojalnost. Svoj predlog je podprl z obljubo nekih bonitet, ki bi jih bili oficirji zato deležni. Toda do takega pisma ni prišlo, ker večina navzočih s tako politiko ni soglašala.^{7a} Rupnik zato ni obupal. Nekoliko pozneje je sklical še en sestanek. Na njem so razpravljali o organizaciji samopomoči. Toda Rupniku ni prinesel uspehov.⁸

Nujna, čeprav morda nehotna posledica Rupnikovih sugestij je bila, da se je med oficirji pokazala nekakšna diferenciacija, ki je obstajala v tem, da je večina sicer bila proti Rupnikovim sugestijam, manjšina pa se je z njim strinjala. Na Rupnikovi strani so bili predvsem starejši oficirji, to je visoki čini, mlajši pa so v glavnem bili proti. Od mlajših so bili na Rupnikovi strani predvsem oba sinova in zet, ki so vsi bili oficirji, in še nekateri drugi. Od starejših so bili na Rupnikovi strani podpolkovnika Peterlin in Krener, majorja Vizjak in Glušič in še nekateri. V splošnem je mogoče kar govoriti o Rupnikovem

⁵ *ibid.* str. 87.

⁶ Dnevnik Gabriela Pianeseja, komandanta karabinjerjev pri XI. korpusu v Ljubljani pod 16. VI. 1941, fasc. 205 v arhivu IZDG.

⁷ Proces proti Rupniku, str. 77–78.

^{7a} Avšič, Iz spominov na 1941, str. 411.

⁸ *ibid.* str. 412.

krogu med oficirji. Njihova vloga se je v pravem pomenu pokazala šele pozneje, ko se je na Slovenskem razvila oborožena kontrarevolucija.

Na Rupnikovo pobudo je bil naposled, najverjetneje julija 1941, ustanovljen »odbor za zastopanje interesov aktivnih oficirjev in podoficirjev«. Štel je sedem članov.⁹ Rupnik ga je očitvidno imel za potrebne- ga, da bi lahko urejal probleme, ki bi se pojavili ob izvrševanju italijanske obljube, da bodo v skladu z mednarodnimi določili dajali oficirjem in podoficirjem mesečne plače.

Navedeni sedemčlanski odbor je začel funkcionirati, kakor mu je bilo namenjeno. Njegov pomen se je pa v nekaj mesecih močno povečal, ker je presegel okvir, ki mu ga je določal sam naslov. Toda spočetka je delovanje aktivnih oficirjev bilo neznatno. Temu je bilo največ krivo njegovo skromno število. Po zlomu Jugoslavije se je v Ljubljano namreč vrnil le manjši del oficirjev, večji je padel v ujetništvo. Šele v poznem poletju so začeli italijanski okupatorji izpuščati iz ujetništva aktivne oficirje bivše jugoslovanske vojske in jim, kakor že tistim, ki so pred njimi prišli v Ljubljano, na častno besedo o lojalnosti do okupacijskih oblasti dali tudi pokojnino.¹⁰ Večina novodošlih oficirjev je v Ljubljani živela tako kakor tisti, ki so prišli pred njimi. Posedala je po kavarnah in kovala načrte o »osvoboditvi«.

Problem aktivnih oficirjev se je poleti 1941 pojavil tudi pred Osvobodilno fronto in komunistično partijo. Po Kidričevi analizi politično ta problem ni bil brez pomena. Aktivni oficirji so imeli nekaj vpliva na malomeščanstvo in druge sredinske plasti, posedovali pa so tudi vojaško strokovno znanje, ki bi bilo dobrodošlo oboroženemu partizanskemu gibanju, če bi bili seveda pripravljeni prej ali slej oditi v partizane. Toda komunistična partija in Osvobodilna fronta sta videli v oficirjih tudi možnost objektivne rezerve za eventualne Mihajlovičeve oddelke v Sloveniji. Kasneje, proti koncu leta 1941, ko je londonski radio začel širiti legendo o junaštvu Mihajlovičeve vojske in so aktivni oficirji to legendo ponavljali za njim, so voditelji osvobodilnega gibanja spoznali, da morejo oficirji predstavljati tudi določeno nevarnost za Osvobodilno fronto. Zato se je na pobudo komunistične partije lotila političnega dela med njimi.¹¹ Lotila se ga je pa prej, preden so bile aktualne vse točke Kidričeve analize o važnosti oficirskega problema.

O tem, kako je potekalo praktično delo za pridobitev oficirjev za namene Osvobodilne fronte, se moremo najboljše poučiti iz spominov Jaka Avšiča¹² in Franca Potočnika.¹³ Tako kakor med drugimi ljudmi

⁹ Potočnik, str. 23–24. Fr. Potočnik misli, da je bil ustanovljen v začetku junija 1941. Mislim pa, da se je formiral precej kasneje, saj en mesec kasneje, ali pa še več. Potočnik namreč pravi, da je v »odboru« že sredi junija obstajala celica OF s štirimi člani. Ker pa sredi junija OF še ni bilo, bila je le Protiimperialistična fronta, je pač sklepati, da ni bilo tudi tistega odbora za zastopanje interesov aktivnih oficirjev, da je torej nastal pozneje, ko je že eksistirala organizacija z imenom OF.

¹⁰ Kidrič, Obrisi OF, str. 19.

¹¹ ibid., str. 19–20.

¹² Avšič, Iz spominov na 1941.

¹³ Potočnik.

se je tudi med aktivnimi oficirji namreč začela širiti Osvobodilna fronta po osebnih poznanstvih. Avšič je npr. na raznih sestankih z Rupnikom spoznaval, kako je zaradi Rupnikovih stališč in predlogov prišlo do nesoglasij, ki so sicer koreninila v različnih notranjih razpoloženjih, v različnih političnih usmeritvah, skratka v različnem ocenjevanju dejanskega stanja.¹⁴ Njemu samemu je poznanstvo z dr. ing. D. Sernecem pomagalo, da se je seznanil z Osvobodilno fronto. Pri njem se je seznanil z dr. Marušičem in dr. Fr. Novakom, ki sta z ing. Sernecem tvorila tako imenovano »ministrsko« skupino v Osvobodilni fronti. Ing. Sernec ga je seznanil z Borisom Kidričem, kar je bilo potem odločilno za Avšičevo delovanje med aktivnimi oficirji za namene Osvobodilne fronte.¹⁵

Prek ministrske skupine je našel zvezo z Osvobodilno fronto tudi major Karel Novak. Dr. Marušič ga je seznanil s polkovnikom Jakom Avšičem. Oba oficirja sta ponudila svoje sodelovanje partizanskemu poveljstvu. Na sestankih, ki so jih z njima imeli predstavniki osvobodilnega gibanja, se je pokazalo, da sta se oba oficirja po mišljenju precej razlikovala. Avšič je po Kidriču bil patriotično nastrojen oficir, ki ga je bolela aprilska katastrofa, imel pa spčetka še nekaj starih iluzij in predsodkov,¹⁶ toda bil je za oboroženo akcijo, medtem ko je major Novak postavljaj ultra leve zahteve, po katerih naj bi se v Sloveniji ne organizirala narodnoosvobodilna vojska, temveč kar takoj rdeča vojska. Bil je tudi proti takojšnji oboroženi akciji. Take nazore je major Novak razvijal na razgovorih z Alešem Beblerjem. Na drugem od teh sestankov, ki je bil v Šiški avgusta 1941, je prisostvoval tudi Jaka Avšič in na njem podprl Beblerjevo razlago, medtem ko je Novak vztrajal pri svojem.¹⁷ Posledica razgovorov je bila, da je Novak šel na pot, ki je peljala stran od OF, Avšič pa je ostal v Osvobodilni fronti in deloval po njenih namenih, kakor se je sporazumel s Kidričem.

Pridobivanje bivših aktivnih oficirjev za Osvobodilno fronto se je začelo po navodilih Borisa Kidriča. Po sporazumu z njim je Avšič začel navezovati stike s svojimi stanovskimi tovariši. »Naše zbiranje se je začelo s slučajnimi srečanji na ljubljanskih ulicah, cestah, lokalih, sprehajališčih in igriščih. Posebno kavarne so bile naša zbirališča, dogovorjena in neodgovorjena, pa tudi gostilne. Časa smo imeli dosti,« je zapisal Jaka Avšič.¹⁸

Celica Osvobodilne fronte je nastala tudi v »odboru za zastopanje interesov aktivnih oficirjev in podoficirjev«, čim je OF začela z intenzivnejšim delom. Vanjo so se vključili 4 od 7 članov. Med temi štirimi sta bila Jaka Avšič in Danilo Trampuž.¹⁹

¹⁴ Avšič, Iz spominov na 1941, str. 412.

¹⁵ ibid, str. 412—414.

¹⁶ Kidrič, Obris OF, str. 20.

¹⁷ Avšič, Iz spominov na 1941, str. 414. — Kidrič, Obris OF, str. 20—21. — Metod Mikuš, Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, I, CZ, Ljubljana 1960, str. 152.

¹⁸ Avšič, Iz spominov na 1941, str. 414.

¹⁹ Potočnik, str. 23—24.

Za skupino oficirjev, ki je delala za OF, je zvedel tudi general Rupnik. Seveda z njo ni simpatiziral. Prepričeval je oficirje, da narodno-osvobodilno gibanje ne more uspeti.²⁰ V tistem času, to je poleti 1941, ga je močno slepilo nemško prodiranje na vzhod, pa je za lojalno stališče do okupatorja iskal argumentov tudi v poteku bojev na fronti, saj je računal, da bo vojna trajala pet do šest let.²¹ Toda pridobivanje oficirjev za OF Rupnik ni mogel preprečiti. Akcija se je nadaljevala in uspevala mimo njega.

Praktično delo za cilje OF se je med aktivnimi oficirji vedno bolj razraščalo. Naraščale so grupe, ki so jih vodili posamezni oficirji. Močan delež med oficirskimi pristaši OF so imeli zlasti mornariški oficirji. Med njimi je od začetka septembra dalje deloval Franc Potočnik, ki ga je z Osvobodilno fronto povezal Vladimir Svetina. Potočnik je prevzel nalogo, da bo organiziral tiste mornariške oficirje, ki so bili po njegovem poštenjaki in je bilo od njih pričakovati, da bodo vstopili v partizanske vrste. Dela se je lotil takoj in s svojima sodelavcema Kandaretom in Poljancem organiziral mornariško skupino po trojkah. Postopoma se je pridružilo 35 članov. Po medsebojnem sporazumu so organizirali samo nižje mornariške oficirje, ker višjih niso imeli za zanesljive.²²

Sistem organiziranja mornariških oficirjev je bil podoben organiziranju drugih oficirjev. Nekateri so se povezali z Osvobodilno fronto tudi individualno na terenu, kjer so stanovali.

Neke nedelje v septembru 1941 je imela oficirska organizacija OF širši plenum v bivšem vojaškem uradu na Ambroževem trgu. Na njem je bil potrjen odbor, ki naj bi vodil delo celotne oficirske organizacije: Jaka Avšič, predsednik; Jernej Pavlič, namestnik; Stanislav Jelačin, načelnik štaba; Franc Avsenek, blagajnik. Članarina je bila določena na 20 lir mesečno. Na plenumu so razvrstili oficirje v manjše skupine, govorili pa tudi o tistih, ki so bili med njimi nevarni ali dvomljivi. V glavnem so bili vsi za oboroženo akcijo in večje število jih je bilo tudi pripravljenih za takojšen odhod v partizane.²³

Praktično delo oficirske organizacije OF je potekalo po grupah. Na čelu posameznih skupin so oktobra 1941 bili: Stanislav Jelačin, artilerijski major; Ivan Oblak, pehotni podpolkovnik; Danilo Trampuž, artilerijski podpolkovnik; Jernej Pavlič, pehotni podpolkovnik; Rado Ulepič, pehotni major; Rudolf Ravnik, pehotni poročnik; Stane Pišlar, pehotni kapetan; Franc Avsenek, intendantski podporočnik. Zunaj skupin so razna propagandna in tehnična dela opravljali še nekateri, kakor npr. Anton Razinger, poročnik bojnega broda; Miha Avšič, pehotni major; Ivan Svetlin, zrakoplovni major; Ludvik Medvešek, podpolkovnik in magister farmacije. V splošnem je bila oficirska organizacija OF jeseni 1941 že precej močna in štela celo preko 80 članov, po

²⁰ ibid, str. 23.

²¹ Proces proti Rupniku, str. 89.

²² Potočnik, str. 23.

²³ Avšič, Iz spominov na 1941, str. 415.

Avšiču natančno 84.²⁴ Osvobodilna fronta je upoštevala njihovo organizacijo in ji dala tudi zastopnika v svojem vrhovnem plenumu. Leta 1941 je bil to kapetan Božič, ki pa se je kmalu pasiviziral, vendar ni odpadel od Osvobodilne fronte.²⁵

Akcija za pridobitev bivših aktivnih oficirjev je imela pomembne posledice. Predvsem je zdiferencirala oficirske vrste. Velik del oficirjev se je odločil in vključil v delo za namene Osvobodilne fronte. En del je ostal indiferenten, manjši del pa se je postavil proti Osvobodilni fronti in v skladu z vzgojo iz predvojne Jugoslavije podprl tiste, ki so bili za vsestransko kontinuiteto stare Jugoslavije. Med zadnjimi so bili predvsem oficirji Rupnikovega kroga, med mlajšimi pa še posebej tisti, ki so sestavljali krog Fanouša Emmra. Med tistimi, ki so sodelovali z Osvobodilno fronto, so se pa našli tudi taki, ki niso bili iskreni pristaši OF. Na eni strani so vzdrževali zveze z OF, na drugi strani pa so podpirali oficirje, ki so nasproti OF zavzeli odklonilno stališče. Šele kasneje so se razkrili kot zavestni Mihailovičevi agenti. Kidrič je v svojem »Obrisu razvoja Osvobodilne fronte...« zapisal, da se je kasneje šele izvedelo, da je Mihailović dal svojim agentom v Sloveniji direktivo, naj sploščka ne razbijajo Osvobodilne fronte, ker bi bilo kaj takega spričo njene vsenarodnosti nemogoče, pač pa naj se skušajo vtihotapiti na njene politične, organizacijske, obveščevalne in vojaške položaje.²⁶

Vprašati se seveda moramo, kdaj in po kom je mogla biti dana taka Mihailovičeva direktiva. Na temelju poznavanja Nagodetovih stikov z različnimi ljudmi in Rantovega poročila o poti Milana Kranjca na Sušak zaradi iskanja zvez s četniki, bi mogli reči, da je tako direktivo mogel posredovati Prekošek ali pa Kranjc. Direktiva pa ni žela uspehov. Verjetno se ne motimo, če rečemo, da je ravno likvidacija Emmra vplivala nanjo negativno. Pavle Rant je namreč po vojni napisal, da je kapetan Albert Ilovar, ki je 1941 sodeloval pri OF, zaradi Emmrove likvidacije zapustil OF in od takrat naprej delal v »narodnem taboru«.²⁷ Ilovar je bil namreč v bivši jugoslovanski vojski obveščevavec in je bilo povsem naravno misliti, da je ta posel opravljal tudi takrat, ko je sodeloval z OF. Za koga ga je opravljal, je pa povedal s tem, da je OF zapustil in šel v »narodni tabor«.

Problem diferenciacije ni bil vedno jasen, še manj pa enostaven. Pridobivanje oficirjev za OF je potekalo po osebnih poznanstvih. Zato je bil proces hitrejši in manj problematičen tam, kjer so direktno sodelovali zastopniki OF, kjer pa je šlo za vpliv iz druge ali tretje roke, so bili pomisleki proti OF večji in tudi bolj trdovratni oziroma so protivplivi bili močnejši.

Značilni primer za mešanico vplivov je pokazala družba, ki se je zbirala pri šolskem upravitelju na Šmartinski cesti, pri Petru Hornu.

²⁴ *ibid.*, str. 415.

²⁵ Kidrič, *Obris OF*, str. 49–20. Namesto Božiča je 1942 postal v vrhovnem plenumu OF zastopnik oficirske skupine Jaka Avšič. Glej Fr. Škerl, *Politični tokovi OF*, str. 64.

²⁶ Kidrič, *Obris OF*, str. 20.

²⁷ Rant: *Emmer*, SNG.

Pri njem so se zbirali predvsem rezervni oficirji, to se pravi civilisti na temelju legitimacij rezervnih oficirjev. Društvo rezervnih oficirjev, katerega predsednik je bil ing. Lado Bevc, je namreč po zlomu Jugoslavije priskočilo aktivnim oficirjem na pomoč s podporami.²⁸ Kolikor so se aktivni oficirji po izbruhu vojne med Sovjetsko zvezo in Nemčijo predajali iluzijam, da bo fašizem kmalu zlomljen, in kovali operativne načrte za primer »zmage«, so jim pri tem poslu pomagali tudi nekateri rezervni oficirji. Več sej s takimi temami je bilo ravno pri Petru Hornu. Ščasoma so postale pomembnejše, ker so na njih prekoračili vojaške teme, in so se pojavile politične debate in z njimi stremljenja, kam naj bi se oficirji naslonili oziroma komu bo uspelo, da jih bo pridobil zase.

Prve dni septembra 1941 se je na sestanku v Hornovi šoli pojavil Ivo Peršuh,²⁹ organizator »Prebujene Slovenije«. Po pripovedovanju nagodetovca Stanka Dimnika, ki se je tudi udeležil sestanka, je med navzočimi vzbudila prvenstveno pozornost Osvobodilna fronta, o kateri so razpravljali na temelju Slovenskega poročevalca, ki so ga imeli pred seboj. Govorili so o Osvobodilni fronti, toda do kakih sklepov niso prišli. Na ponovnem sestanku ob koncu septembra 1941 so znova razpravljali o Osvobodilni fronti in nekateri zagovarjali misel, da bi se bilo treba z njo povezati. Motili sta jih le dve stvari. Program OF se jim je zdel samo slovenski, ne pa jugoslovanski. Všeč jim tudi ni bila beseda partizan, ki so jo želeli spremeniti v četnik.

Kateri vplivi so v pisani Hornovi družčini bili močnejši, ali klerikalni ali nagodetovski, ni važno ugotavljati. S priključitvijo k Osvobodilni fronti itak ni bilo nič. Na seji sta namreč bila navzoča tudi Glavač in Emmer, organizatorja nam že znane posebne klerikalne frakcije »Slovenskega narodnega gibanja«. Proti priključitvi je posebno vneto govoril Glavač, Emmer pa ga je podprl. Udeleženci so se razšli v popolni disharmoniji, ki je tudi kasnejše seje niso več odpravile. Zaradi preveč različnih medsebojnih stališč so se zbirajoči se elementi razšli. En del se je potem priključil Slovenski legiji, drugi Sokolski, tretji pa OF.³⁰

Kritični trenutki za razvoj oficirske skupine so nastopili v novembru 1941. Razlogov je bilo več.

Do srede novembra v Sloveniji sploh še ni bilo dosti znanega o Draži Mihailoviću. Londonski radio je sicer omenil boje v Srbiji proti okupatorju in pri tem pel slavo Mihailoviću, toda o njegovem konkretnem odnosu do partizanov v Srbiji in Nemcev še ni bilo znanega nič. Osvobodilna fronta je po Kidričevih besedah gledala na londonsko propagando z nezaupanjem, jo po svoje izpodbijala, toda ni imela dejstev, na osnovi katerih bi lahko začela odkrito in ostro kampanjo proti Mihailoviću.³¹

²⁸ Ing. Dimnik, spis proti Nagodetu, K 1/47.

²⁹ *ibid.*

³⁰ *ibid.*

³¹ Kidrič, Obris OF, str. 20.

Nov moment je nastopil, ko je 14. novembra 1941 javil londonski radio, da je jugoslovanska vlada v begunstvu postavila Draža Mihailovića za edinega legalnega zastopnika kralja in emigrantske vlade, ki se mu morajo podrediti vse oborožene sile v Jugoslaviji.³² Naslednjega dne je general Simović kot predsednik vlade še sporočil domovini: Ni še bila ura za borbo, zato varujte kri našega naroda!³³

Nasprotniki Osvobodilne fronte so začeli izkoriščati Mihailovićevo »slavo« za svoje interese. V njeni senci se je pa tudi problem bivših aktivnih oficirjev, ker so mogli predstavljati objektivno rezervo za Mihailovićeve oddelke v Sloveniji, pokazal v zelo ostri luči. Želja po poznanju konkretnih dejstev se je pojavila pri predstavnikih Osvobodilne fronte, zlasti pa še pri perifernih skupinah OF, kakor je to zapisal Boris Kidrič. CK KPS je odločil, da se vprašanja Draže Mihailovića sploh ne bo dotikal, dokler ne bo dobil jasnih direktiv od CK KP J.³⁴ Drugače je gornja želja vplivala na člane tako imenovane ministrske skupine, ki je bila vključena v OF. Zdi se, da je bila aktualna že dalj časa, Simovićeve izjave so le pospešile konkretne predloge. Dr. Marušič, ki je bil član ministrske skupine, je poiskal predstavnika CK KPS in predlagal, naj bi Osvobodilna fronta poslala polkovnika J. Avšiča in majorja Karla Novaka neposredno k Draži Mihailoviću. Izvršni odbor OF predloga ni sprejel, pač pa je izjavil, da nima ničesar proti, če oni sami pošljejo oba oficirja k Mihailoviću z nalogo poizvedb in informacij, toda brez obveznosti za Osvobodilno fronto.³⁵ Izvršni odbor je v tej zvezi poudaril, da se je OF v smislu sklepa SNOO podredila vrhovnemu štabu, da se mora Draža zato sporazumeti z njim, če hoče kaj imeti z OF. Za OF bo važna samo pogodba, ki jo bo Draža sklenil z vrhovnim štabom. Delegata ne smeta nastopati v imenu OF, pač pa samo v imenu svoje skupine, ki v ostalem sodeluje z OF.³⁶

Tako se je zgodilo. Polkovnik Jaka Avšič in major Karel Novak sta z dokumenti, ki jih je preskrbela OF, kot delegata ministrske skupine odšla nekako sredi novembra 1941 prek Beograda v štab Draže Mihailovića na Ravno goro. Po Avšičevem opazovanju položaja je bilo v Mihailovićevem štabu razporeženje antikomunistično in antipartizan-

³² Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom, Beograd 1946, izdanje Saveza udruženja novinara FNRJ, str. 410. — Saje, Belogardizem, str. 189.

³³ Svobodna Slovenija 22. XI. 1941, št. 1. Pravzaprav je general Simović kot predsednik vlade že 28. oktobra 1941 poslal Draži Mihailoviću sporočilo, v katerem je bilo med drugim tudi rečeno: »...savetujte svima stipljenje i uzdržavanje od prenatljene akcije, kako biste izbegli gubitke i održali se preko zime. Sad se ne izlagati, već sačekati odavde nalog za akciju... Do datog znaka za zajednički rad, bez krajnje potrebe ne izazivati neprijatelja.« (Jovan Marjanović: Prilozi istoriji sukoba narodnooslobodilačkog pokreta i četnika Draže Mihailovića u Srbiji 1941. godine. Istorija XX veka. Zbornik radova, Beograd 1959, izd. Institut društvenih nauka, str. 153—230, zlasti str. 210).

³⁴ Dokumenti ljudske vstaje v Sloveniji 1941, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1961, št. 1—2, dokument št. 8, str. 27.

³⁵ Kidrič, Obrisi OF, str. 20.

³⁶ Kidrič, Obrisi OF, str. 20 in op. št. 34.

sko ter zraven tudi fašistično nacionalistično. O lojalnosti obeh delegatov niso dvomili, saj sta se vendar sama javila štabu. Jaka Avšiča je Mihailović pismeno postavil za poveljnika svoje vojske v Sloveniji, Novaka pa za načelnika Avšičevega štaba. Sprejet je bil tudi Avšičev predlog, da bo imel pravico do popolnoma svobodne in samostojne akcije v Sloveniji, kakor bo pač zahteval položaj. O kakih odnosih in stikih s partizani ju niso obvestili. Z dobljenimi pooblastili sta se nato ob koncu novembra oba napotila domov po isti poti, po kateri sta prišla.³⁷

Preden sta se Avšič in Novak vrnila, se je v Sloveniji med njuno odsotnostjo zgodilo marsikaj, kar mihailovićevstvu v Sloveniji ni obljubljalo ugodnih perspektiv.

Predvsem je okoli tistega časa obveščevalna služba OF zaplenila dokumente, ki so izpričevali, da je Mihailović dal direktivo, naj njegovi ljudje v Sloveniji formalno ne nastopajo proti OF, temveč naj si v njej skušajo ustvariti vodilne položaje, tako da bi se vtihotapili na njene politične, organizacijske, obveščevalne in vojaške položaje.³⁸ Negativno na te tendence in posebej pozitivno na razčiščevanje pojmov o mihailovićevstvu je vplivalo pismo, ki ga je dobil izvršni odbor OF od vrhovnega štaba in v katerem je bila opisana celotna Mihailovićeva afeta na Ravni gori v Srbiji, da je namreč Mihailović kljub dogovoru o lojalnem sodelovanju in kljub partizanski lojalnosti napadel partizane,³⁹ da je sočasno, ko je o svojih akcijah obveščal begunsko vlado v Londonu, bil povezan še z Nedićem in Nemci.⁴⁰ Za Mihailovićevo ravnanje je bilo pa značilno tudi to, da je tudi begunsko vlado napačno informiral o vojaškem položaju doma. Toda to dejstvo je bilo odkrito šele po vojni.⁴¹

Pismo vrhovnega štaba je dalo centralnemu komiteju KPS in izvršnemu odboru Osvobodilne fronte vse, kar sta v tistih trenutkih potrebovala. Na temelju dobljenih poročil je izvršni odbor organiziral množično politično kampanjo proti Mihailoviću. Trajala je dalj časa, do začetka januarja 1942, toda je v celoti uspela.⁴² »Mihailovićevi pristaši so sicer trdili,« kakor je pozneje zapisal B. Kidrič, »da pismo vrhovnega štaba laže, ostali pa so ves čas v defenzivi in je omenjena kampanja predstavljala za Mihailovića v Sloveniji naravnost katastrofalen politični poraz.«⁴³

Vprašanje je bilo, kako se bosta nasproti dejstvu, ki jih je Slovenecem razkril Slovenski poročevalec 9. decembra 1941, opredelila oba delegata k Draži, to je polkovnik Avšič in major Novak, ki sta se konec novembra ali pa v začetku decembra vrnila z Ravne gore v Ljubljano.

³⁷ Avšič, Iz spominov na 1941, str. 417–419.

³⁸ Podatki VOS. — Kidrič, Obris OF, str. 20.

³⁹ Kidrič, Obris OF, str. 20.

⁴⁰ SPor 9. XII. 1941.

⁴¹ Jovan Marjanović, Prilozi istoriji sukoba NOB i četnika Draže Mihailovića u Srbiji 1941. godine, Istorija XX veka, Zbornik radova I, Beograd 1959, str. 153–230, zlasti na straneh 210–230.

⁴² Zbornik VI/2, dokument št. 3, str. 12.

⁴³ Kidrič, Obris OF, str. 20.

S polkovnikom Avšičem je po vrnitvi našel stik celo Marko Natlačen, ko je zvedel, da ga je Mihailović imenoval za komandanta vseh sil v Sloveniji. Natlačen in njegovi somišljeniki so Avšiču po majorju Novaku sporočili, da ima pri njih na razpolago neomejene vsote denarja za nabavo orožja in vse drugo, kar potrebuje redna vojska.⁴⁴ Toda polkovnik Avšič je v dneh razkrinkovanja zakulisnega izdajstva Draže Mihailovića, njegovih zvez z Nemci, Nedićem, jugoslovansko begunsko vlado v Londonu in zraven še s partizani,⁴⁵ veliko diskutiral z B. Kidričem in se naposled s svojimi prijatelji iz ministrske skupine, ki so že tudi prej odklanjali sodelovanje z okupatorji in bili za brezkompromisni boj proti njim, ponovno odločil za smer Osvobodilne fronte.⁴⁶

Drugače je bilo z majorjem Novakom. Po njegovi lastni izjavi je imel po vrnitvi z Ravne gore v Ljubljano v spremstvu V. Bučarja z B. Kidričem dva sestanka. Na obeh se je Kidrič najodločneje postavil proti kakršnemukoli organiziranju »jugoslovanske vojske« v Sloveniji. Novak je ponovno tudi zahteval, da bi »komunisti« prenehali z lažno propagando proti Draži Mihailoviću. Ker propaganda ni prenehala, je Novak januarja 1942 »prekinil vse zveze s komunisti ter o tem obvestil generala Dražo Mihailovića, ki je polkovnika Avšiča razrešil dolžnosti (to je dolžnosti komandanta v Sloveniji, op. F. Š.) ter poveril meni nadaljnje organiziranje naše vojske v Sloveniji.«⁴⁷ Novak je postal potem Mihailovićev agent v Sloveniji.

Problem mihailovićevstva seveda ni zadeval v Sloveniji samo Avšiča in Novaka. Z njuno odločitvijo je bila predvsem povezana usoda oficirske skupine, ki je sodelovala v Osvobodilni fronti. Razcep med njima ni huje vplival na enotnost skupine. Med kampanjo proti Mihailoviću je izstopilo kakih deset oficirjev in se priključilo Novaku oziroma Mihailovićevemu gibanju v Sloveniji. Večina oficirjev, organiziranih v oficirski skupini OF, je ostala v Osvobodilni fronti. Ta skupina je z vodstvom Osvobodilne fronte sklenila poseben sporazum,⁴⁸ po katerem je bilo določeno, da narodna vojska na slovenskem ozemlju sestoji izključno iz partizanskih čet in narodne zaščite, kar je itak že bilo pod političnim in vojaškim vodstvom OF, Osvobodilna fronta sprejme ali odkloni oficirje po zanesljivosti, sprejeti oficirji pa so dolžni opraviti kurz po narodnopolitičnih vidikih, ki naj jih določi Osvobodilna fronta.⁴⁹ Sporazum je bil slovesno podpisan v Streliški ulici v Ljubljani. Sestanku so prisostvovali B. Kidrič, E. Kocbek, dr. A. Stanovnik, dr. D. Marušič, dr. ing. D. Sernec in še nekateri. Za oficirsko skupino je podpisal polkovnik Jaka Avšič.⁵⁰

⁴⁴ Avšič, Iz spominov na 1941, str. 419.

⁴⁵ SPor 9. XII. in 23. XII. 1941.

⁴⁶ Podatki VOS. — Kidrič, Obris OF, str. 21.

⁴⁷ Karel Novak, Klofuta v obraz pravici, Vestnik SPB XII/1964, št. 7, str. 173—178.

⁴⁸ Kidrič, Obris OF, str. 21.

⁴⁹ Zbornik VI/2, dokument št. 3, str. 12—13.

⁵⁰ Avšič, Iz spominov na 1941, str. 420.

Pri mihailovičevcih je Avšičev sporazum z vodstvom OF, pri katerem je sodelovala tudi ministrska skupina, povzročil razočaranje in ogorčenje. Avšiča so obsodili na smrt. Umaknil se je v ilegalo, kasneje pa je odšel na partizanski teren in postal član glavnega poveljstva za Slovenijo in namestnik komandanta.⁵¹

Za oficirje, ki so ostali v Osvobodilni fronti, se je takoj začel kurz, kakor ga je predvidel sporazum. Na njem so obravnavali vojaške in politične vzroke aprilske katastrofe ter vojaške nesposobnosti bivše jugoslovanske vojske. Za vojaškega inštruktorja med oficirji je vodstvo OF določilo Borisa Ziherla, ki je potem po manjših skupinah imel predavanja oficirjem in jih zraven nagovarjal, naj odidejo k partizanom. Zvezo z oficirji je B. Ziherl vzdrževal, dokler ni odšel na teren.⁵²

Značilno za oficirsko skupino je bilo v primeru z drugimi skupinami predvsem to, da se je doba iskanja, ali se bodo nagnili na levo ali na desno, zelo zavlekla. Trajala je pravzaprav do konca 1941. Šele uspešna politična kampanja izvršnega odbora OF proti Draži Mihailoviću je definitivno potegnila črto med tistimi, ki so bili za OF, in tistimi, ki so bili proti njej, medtem ko tretji del, ki je vključeval indifereentne, takrat ni igral nobene vloge. Pozitivno za OF je bilo, da je z delom med bivšimi aktivnimi oficirji začela zgodaj. Kajti le temu je bilo pripisati, da se je v času protimihailovičevske kampanje oddaljil od Osvobodilne fronte le manjši del organiziranih bivših aktivnih oficirjev in se priključil taboru kontrarevolucionarno usmerjenih skupin. Ta del se je združil s tistimi, ki so že od vsega začetka odklanjali kakršnekoli zveze z Osvobodilno fronto, npr. Rupnikov krog. Iz tega dela je potem major Novak kot novi komandant Draža Mihailovića v Sloveniji namesto polkovnika Avšiča organiziral »kraljevo jugoslovansko vojsko«.

Toda oficirji mihailovičevske smeri so bili maloštevilni, predvsem pa brez množične osnove, brez pravega političnega zaledja. Pri iskanju množične politične baze so morali dobiti stike s tistimi civilnimi politikami, ki so izhajali iz enakih družbenih osnov, ki so jih sami hoteli braniti in jim zagotoviti bodočnost. Take somišljenike so našli med tistimi politikami, ki so odklanjali akcijska gesla Osvobodilne fronte, pač pa propagirali čakanje, naglašali princip kontinuitete Jugoslavije v smislu oblik vladavine, priznavali kralja in begunsko vlado v Londonu ter od decembrske protimihailovičevske kampanje dalje ravno Dražo kot edinega komandanta vseh vojnih sil v Jugoslaviji. Prvo oporo so kontrarevolucionarni oficirji našli pri kazinotih, ki so tudi s svoje strani želeli opore v širšem jugoslovanskem konceptu. Za kazinoti so stike z Novakovimi oficirji našli tudi klerikalni voditelji. Toda vse te mreže so se pletle v času, ki ni več predmet našega obravnavanja.

⁵¹ Kidrič, Obris OF, str. 21.

⁵² Potočnik, str. 23–24. — Avšič, ustni vir in Iz spominov na 1941, str. 415.

OBLIKOVANJE ENOTNOSTI MED NASPROTNIKI OSVOBODILNE FRONTE

Problem enotnosti med političnimi skupinami in frakcijami, ki so leta 1941 zavzele odklonilno stališče do Osvobodilne fronte in njenega partizanstva, je bil dosti bolj zapleten, kakor bi bilo pričakovati spričo enotnih ali podobnih družbeno-političnih temeljev, na katerih so razvijali svojo aktivnost. Res je sicer, da so meščanske politične skupine v dneh aprilske vojne, kolikor so tedaj eksistirale, izoblikovale v narodnem svetu strankarsko koncentracijo, toda ko je burja minila in je Grazioli po prevzemu oblasti izoblikoval svoj sistem, pri katerem se je formalno opiral tudi na sosvet, sestavljen iz predstavnikov slovenskih meščanskih strank, je narodni svet tudi kot politični organ v nekaj tednih zamrl. To je bila posledica strahote aprilskega zloma, ki je stare uradne stranke politično, moralno in organizacijsko vrgel ob tla, kakor je zapisal Boris Kidrič.

Zatišje politične apatičnosti je trajalo dalj časa. Edina izjema je bila ustanovitev Slovenske legije 29. maja 1941 in morda še slovenskega narodnega gibanja kot posledica spoznanja, da so predvsem klerikalni politiki zabredli najdalj in da so se z okupatorji kompromitirali najbolj. Iz želje, da bi v slovenskih množicah obdržali stari ugled, so se zatekli k ilegalni organizaciji Slovenske legije. Toda kaj dalj od ustanovitve pa takrat še niso prišli, tako da tudi ta dogodek ni motil splošne pasivnosti.

Nov moment, ki je pokazal na potrebo medsebojnih povezav, je nastopil, ko je Osvobodilna fronta začela razvijati svojo borbena akcijo proti okupatorju. Napredovanje Osvobodilne fronte je ne glede na trenutni položaj na vzhodni fronti začelo odpirati oči buržoaznim vrhom. Rastoči vsenarodni odpor je vplival pri buržoaznih politikih v dveh smereh. Na eni strani jim je razbijal iluzijo, ki so jo oni kakor tisti, ki so odšli v tujino, gojili, da bo namreč doma ostalo vse mirno, ali vsaj tako mirno, kakor bi oni hoteli, na drugi strani jim je pa narodni odpor odkril tudi doma drugačno razmerje sil, kakor so si ga zamišljali in želeli. No in takrat, ko je po Smersujevih besedah začelo slovensko ljudstvo »drveti« za Osvobodilno fronto, je Marko Natlačen povabil Alberta Kramerja in njegove pristaše kot svoje naravne zaveznike v skupni boj »proti komunizmu«. Predlog je Kramer ugodno sprejel, čeprav samo za kratko dobo, ker so se Kramerjevi pristaši po krajšem sodelovanju odtrgali od Slovenske legije in ustanovili sami svojo Sokolsko legijo.¹ Toda osebna zveza med predstavnikoma tradicionalnih strankarskih taborov je ostala. To pa je bilo za kovanje buržoazne enotnosti v bližnji bodočnosti najvažnejše, čeprav do rezultatov še ni prišlo takoj.

Na obotavljanje medsebojnega zblizanja je vplivalo več razlogov, čeprav je težko reči, kateri je bil močnejši.

¹ Poročilo Slovenske zaveze.

1. Med klerikalnimi in liberalnimi vrhovi je bilo še vedno dovolj živo medsebojno politično nezaupanje. Ker je bil klerikalni tabor močnejši od liberalnega, so verjetno liberalci v tem nezaupanju bili bolj občutljivi. Za tako občutljivo nezaupanje vsekakor govori ločitev od klerikalne legije in ustanovitev lastne.

2. Svetovni položaj po mnenju vejakov v obeh tradicionalnih taborih ni bil ugoden za kake »brezglave« akcije. Na vzhodni fronti so Nemci v poletnih mesecih 1941 prodirali kar naprej in ni prav nič kazalo, da bi se ustavili. Ne glede na ideološko nasprotovanje komunistom so jim operacije na vzhodni fronti vzbujale malodušje, ki ga niso ohranili zase, temveč izražali tudi drugim, predvsem z namenom, da bi oslabili Osvobodilno fronto. Na razmere v sovražnem zaledju je tako malodušje seveda vplivalo demoralizujoče.²

3. Vrhovi obeh taborov so dolgo podcenjevali moč Osvobodilne fronte in slovenskega partizanstva, čeprav so hitro spoznali, da je bila Osvobodilna fronta akcijsko najmočnejša skupina. Računali so, da bo njena aktivnost zaradi hudega položaja na vzhodu kmalu zamrla. Kljub temu pa svojega strahu pred morebitnim partizanskim uspehom niso mogli skriti in so zato po ustnih govoricah širili pomisleke proti obo-roženemu boju.³ Po prvih uspehih sabotažnih akcijah in partizanskih bojih so pa začeli tarnati in godrnjati nad žrtvami, ki so jih spopadi povzročili, češ da za take nastope še ni prišel čas.⁴

4. Težave so povzročala tudi načelna vprašanja gospodarsko socialnega značaja. Liberalni vrhovi niso bili za kake posebne omejitve gospodarske svobode, klerikalci pa so operirali z načeli korporativizma v smislu papeških enciklik.

Toda vedno večja aktivizacija slovenskih množic je vrhove obeh taborov silila iz pasivnosti v akcijo; seveda ne na strani Osvobodilne fronte proti okupatorju, temveč proti Osvobodilni fronti. Zaradi borbene akcije Osvobodilne fronte se je namreč vedno več njihovih pristašev vključevalo v Osvobodilno fronto, ker niso bili za čakanje, kakor so ga propagirali vrhovi obeh tradicionalnih taborov. Toda ljudske množice niso bile za Osvobodilno fronto samo zato, ker nobene druge organizacije niso videle aktivne, temveč po priznanju klerikalnega veljaka samega tudi zato, ker so v OF videli resno moč, ki bi mogla in hotela družbo postaviti na nove temelje, to se pravi edino moč, ki bo preprečila, da bi se znova vzpostavil red, ki je aprila 1941 doživel tak polom.⁵ Zaradi takega spoznanja v ljudskih množicah so vrhovi obeh taborov izgubljali vedno bolj svoje pristaše na eni strani, na drugi pa so prav zaradi tega tudi zapadali v vedno večjo brezpomembnost. Prav izguba stare veljave se je v vsem procesu vedno nazorneje očitovala. Skušali so jo seveda tudi braniti, kakor sta pokazala Marko Natlačen in Ivan Pucelj sredi septembra 1941, ko sta protestirala proti italijan-

² SPor 4. VII. 1941.

³ SPor 25. VII. 1941.

⁴ SPor 16. VIII. in 23. VIII. 1941.

⁵ Poročilo Slovenske zaveze.

skim represalijam na partizanske napade pri Radohovi vasi ponoči od 1. na 2. september 1941 in pri Gribljah 6. septembra 1941.⁶ Represalij s strani okupatorja so se sploh bali, ker okupator ni vedno ločil, kdo je proti njemu, kdo pa je eventualno vsaj lojalen.

Razmah Osvobodilne fronte, izgubljanje pristašev, padec stare veljave so bili argumenti, ki so vrhove obeh tradicionalnih taborov silili k akciji. Ob teh argumentih so tudi uvideli, da je moč enega samega premajhna za odpor proti Osvobodilni fronti, da bo treba združiti moči obeh. Zaradi zgoraj omenjenih razlogov je pa medsebojno približevanje bilo dokaj počasno, toda postopoma je napredovalo. Natlačen in Kramer sta o medsebojnih odnosih razpravljala na številnih medsebojnih sestankih.⁷

Uspeh medsebojne soglasnosti je vsekakor bil sklep, da bosta Marko Natlačen in Ivan Pucelj dala ostavke na članstvo v Graziolijski konzultu in se tako rešila očitkov, da sodelujeta z italijanskim okupatorjem. Oba politika sta v ta namen složno porabila italijanske množične aretacije na Dolenjskem in v Beli krajini. V protestih, ki sta jih ob tej priliki poslala Grazioliju, sta ostavko opravičila s tem, da bi v očeh javnosti odklonila od sebe tudi videz kake odgovornosti za zgrešeno italijansko postopanje.⁸

Oba politika sta težišče kritike usmerila v poostrene italijanske upravno-policijske metode, ki so iz dneva v dan slabšale položaj v ljubljanski pokrajini. Pucelj je navedel, da so se v zadnjem času upravno-policijski postopki tako pomnožili, da so tirali ljudstvo v obup. Pravnemu čutu in pravnemu pojmovanju, kakor živita v slovenskem narodu, je po njegovem bilo nerazumljivo, kako je bilo mogoče nedolžne ljudi brez kakršnekoli krivde in vzroka vlačiti po zaporih in ječah ter po koncentracijskih taboriščih. Za ta čut je bilo tudi nerazumljivo, kako je bilo mogoče brez obtožbe, pa celo brez ovadbe in zaslišanja, držati ljudi na takih krajih mesece in mesece. Pucelj je posebej še opozoril na italijansko ravnanje s prof. dr. Kidričem, prof. Kolarjem in J. Kozakom.⁹ Natlačen je prav tako opozoril na nezakonitost italijanskega postopanja, toda zraven je dodal, da Italijani na tak način sami ustvarjajo partizanstvo, češ da mirni in pošteni ljudje v strahu za svojo svobodo in življenje beže v gore in gozdove. »Tako nastaja in raste komunistična fronta,« je napisal v svojem pismu Marko Natlačen.

Kasnejši dogodki, ki tu niso predmet naše obravnave, so pokazali, da je bil umik obeh vodilnih politikov meščanskih strank iz konzulte predvsem dejanje taktičnega značaja. Zlasti Natlačen je v protestu dokaj jasno nakazal, da ga je pri ostavki spremljal strah pred rastočim narodnoosvobodilnim gibanjem. Njegovo prizadevanje za ustvaritev buržoazne enotnosti se je zato v tem času nedvomno okrepilo, kolikor

⁶ Natlačen.

⁷ Delo JNS.

⁸ Natlačen.

⁹ Natlačen, Pismo Ivana Pucelja 17. IX. 1941.

ni bila buržoazna enotnost v času ostavk, to je 10. septembra, in »protestov«, to je 17. in 18. septembra, že sklenjena stvar.

Potrebe po enotnosti Osvobodilni fronti nasprotnih skupin niso čutili samo vrhovi liberalnega in klerikalnega tabora, temveč so jo v tem času izrazili tudi »stražarji«. Značilno je, da so »stražarji« razlagali partizanske akcije pri Radohovi vasi in Gribljah kot začetek večje partizanske ofenzivnosti,¹⁰ proti kateri bi moral odločneje nastopiti tudi nasprotni tabor. Dr. Ehrlich je po pobudi »stražarjev« Natlačen v septembru večkrat predlagal, naj bi vse meščanske stranke in skupine ustvarile svojo tajno narodno vlado, ki bi dajala gesla za vse Slovence, ob prevratu pa bi prevzela oblast in vzpostavila red. Toda Natlačen sugestije ni sprejel. Zato je dr. Ciril Žebot v naslednjih dneh sporočil misel na sestavo vlade dr. Hohnjecu, ki je pa tudi ni upal realizirati.¹¹

Natlačen stražarske sugestije ni sprejel. Na eni strani se je itak že sam dalj časa trudil za uresničenje podobne ideje, na drugi strani pa je poznal dobro temeljne črte stražarskega koncepta o bodočnosti Slovenije. Dasi je sam nekoč v času zloma stare Jugoslavije bil za koncept samostojne Slovenije, je pa v času konferiranja s Kramerjem moral ta koncept opustiti, ker so liberalci močneje vztrajali na kontinuiteti Jugoslavije in ker je, kakor se je kmalu nato pokazalo, tudi linija begunske vlade v Londonu oziroma slovenskih zastopnikov v njej bila Jugoslavija.

Natlačen je s Kramerjem imel mnogo konferenc poleti 1941. Po daljših razgovorih je naposled, kakor pravi vir iz liberalnih krogov, »prinesel načrt za koalicijo klerikalnih in liberalnih ljudi tako za čas vojne, kakor za povojno dobo. Nova koalicija naj bi potisnila v stran svetovno nazorski boj med obema tradicionalnima toboroma in ustvarila nekak blok desničarsko organiziranih Slovencev, to je blok vseh slovenskih desničarskih strank, ki naj bi bil protiutež vedno močnejšemu ljudskemu gibanju v okviru Osvobodilne fronte«.¹²

Natlačenov sporazum s Kramerjem je torej slonel na skupnosti družbenih interesov. Nastal je v septembru 1941, kakor je 20. maja 1942 povedal pisec poročila Slovenske zaveze o položaju v Sloveniji z besedami: Septembra so stvari že toliko dozorele, da so se tradicionalne stranke sporazumele v znanih ... točkah ... Te točke so sprejeli vodilni politiki obeh taborov, čeprav ne brez rezerve, ki je koreninila v starih medsebojnih nasprotstvih. — Obema interesentoma so se pridružili tudi desničarski socialisti po svojem zastopniku dr. Celestinu Jelencu.¹³ Toda pomoč, ki so jo nudili buržoazni koaliciji nekateri pristaši socialno-demokratske stranke, je bila neznatna. Stara meščanska tabora sta jo cenila le toliko, kolikor sta jo mogla uporabiti za razbijanje delavskega razreda (Vrankar, Ogrin, Stanko). Jedro in stvarni tvorci desničarske

¹⁰ Spis proti Stanku Junežu, K 782/47.

¹¹ Casarjev dnevnik; Saje, Belogardizem, str. 131—132 in 194.

¹² Delo JNS.

¹³ Saje, Belogardizem, str. 192.

koalicije so bili vrhovi obeh tradicionalnih meščanskih strank, SLS in JNS.

Ustvaritev buržoazne enotnosti je znova poklicala v življenje narodni svet, toda to ni bil več organ iz časov aprilskega zloma Jugoslavije, temveč le ožji odbor, le nekak koordinacijski organ vrhov slovenskih meščanskih političnih strank. Zato so tako okrnjeni narodni svet preimenovali v narodni odbor¹⁴.

Vir iz liberalnega tabora je napisal, da je med Natlačenom in Kramerjem bilo mnogo konferenc, preden je prišlo do sporazuma. Taki dolgotrajni razgovori nedvomno dokazujejo, da sporazum ni bil lahek. Pri tem nekako ni šlo samo za stara nasprotstva, ki so ovirala zbližanje, temveč so težave povzročali tudi različni pogledi na skupni program.¹⁵ Pri teh vprašanjih je Natlačen kot zastopnik klerikalnega tabora nedvomno želel kako uveljaviti socialno gospodarske teze papeških okrožnic, do katerih pa liberalci gotovo niso kazali nobenih simpatij. Od jasnosti v teh točkah pa je bila odvisna trdnost medsebojnih povezav. Naposled sta se Natlačen in Kramer zedinila na naslednjih točkah:

1. Obnovljena in razširjena kraljevina Jugoslavija.
2. Samostojen in ravnopraven sestavni del Jugoslavije bode Svobodna Slovenija z vsem njej na podlagi narodnostnega načela pripadajočim gospodarsko in prometno zaokroženim ozemljem.
3. Notranja ureditev obnovljene Jugoslavije se mora izvršiti v soglasju vseh njenih sestavnih delov na podlagi enakih pravic in dolžnosti na federativni podlagi.
4. Naloga skupne države bo: urejevanje mednarodnih odnosov, obramba državne samostojnosti in ozemeljske nedotakljivosti ter določanje splošnih smernic za skladno sožitje vseh njenih sestavnih delov. Vse drugo naj urejajo v svoji pristojnosti federativni državni deli.
5. Jugoslavija tvori enotno področje. Njen gospodarsko socialni sistem mora podrediti sebične težnje posameznikov narodni in javni koristi. Njena in vseh njenih sestavnih edinic politična ureditev mora sloneti na načelih demokracije.
6. V duhu ravnopravnosti naj se v sporazumu z bolgarskim narodom izvrši združitev Jugoslavije in Bolgarije.
7. Kot važen pogoj bodočega miru in blagostanja v Evropi smatramo ustanovitev Balkanske unije, ki naj ji bo Jugoslavija hrbtenica.¹⁶

Gornji program je nazorno odseval kompromis združenih slovenskih desničarskih politikov. Toda bolj kakor z napisanimi točkami je govoril z nenapisanimi, to je z zamolčanimi stališči. V programu namreč avtorji niso povedali, kako so si zamislili urešničenje formuliranih točk, kako so želeli pregnati okupatorja, kako so se hoteli z njim boriti, kako naj bi s svojim deležem pomagali zaveznikom itd. O vsem tem v programu ni bilo besede, čeprav je zaradi okupacije bil odgovor na taka vprašanja kategorično nujen. Odgovor na ta vprašanja more-

¹⁴ Saje, Belogardizem, str. 192 in 193.

¹⁵ Politično poročilo 14. marca 1942, Poročila SLS o položaju v Ljubljanski pokrajini zastopnikom v London, DAS.

¹⁶ Martinc, Prvo leto KRS, str. 209. — Svobodna Slovenija 1941, št. 2, 6, XII, 1941. — Slovenska pot IV/1956, str. 49–51, članek Slovenski program in NO.

mo najti v že prikazanih izpovedih posameznih grup in frakcij, ki so zavzele Osvobodilni fronti nasprotno stališče ter se postavile proti njeni oboroženi akciji proti okupatorju, zraven pa naravnost ali posredno bile zaledje desničarskega koordinacijskega organa, dasi se v podrobnostih niso vse strinjale s formuliranimi točkami.

Taki so bili npr. »stražarji«, ki so malo pred sestavo gornjega programa sugerirali Natlačenju, naj sestavi tajno narodno vlado. Ko pa so zvedeli za sporazum med Natlačenom in Kramerjem, so nasprotovali njegovemu programu, ker je bil za obnovitev Jugoslavije in ker voditelji SLS niso upoštevali Ehrlichovih »daljnovidnih«¹⁷ pogledov.

Bistvena slabost sporazuma med Natlačenom in Kramerjem je bila popolno pomanjkanje akcijskega programa. Predstavnika obeh tradicionalnih taborov sta se sporazumela o temeljnih političnih točkah; o akcijski združitvi pa nista govorila, ker je pač nista imela za potrebno. Z okupatorjem se desničarji niso nameravali boriti, ker so osvoboditve pričakovali od zmage združenih zaveznikov, moč Osvobodilne fronte, proti kateri je sporazum sicer bil naperjen, je pa po njunem mnenju bila še preneznatna, da bi že takrat zahtevala kakih posebnih sporazumov in ukrepov. Tako sta oba tabora živela naprej vsak s svojimi skupinami in frakcijami kakor dotlej. Enotnost se je izražala predvsem potem, kako so uravnavali svoje odnose do Osvobodilne fronte, ki so jo vse odklanjale, čeprav kontrarevolucionarna usmerjenost v kompromisu Natlačen—Kramer ni bila manifestirana, kolikor je ni prva točka sporazuma izražala že sama po sebi.

Splošni načini boja in nameni nasprotnikov Osvobodilne fronte

Uravnavanje odnosov do Osvobodilne fronte je bilo pri vseh političnih grupacijah, ki so stale zunaj Osvobodilne fronte, glavno vprašanje v letu 1941. Tega problema se niso izognile niti sredinske skupine, ki številčno sicer niso bile pomembne in proti Osvobodilni fronti niso nastopale ostreje. Pri drugih je pa odklanjanje Osvobodilne fronte pokazalo določene skupne poteze, ki nam kažejo, kako in s kakimi elementi ter s kakšnimi cilji je operirala slovenska reakcija proti Osvobodilni fronti. Skupne poteze nam odkrivajo, da v izražanju stališč do OF med reakcionarji obeh taborov ni bilo niti posebnih razlik. Značilno za leto 1941 je bilo, da so se ta stališča širila predvsem po ustnih kanalih, šele proti koncu dobe, ki je predmet našega obdelovanja, so nasprotniki OF začeli uporabljati letake in ilegalne liste, ker so svojim nazorom hoteli vtisniti pečat množičnosti ali pa množice pridobiti za svoje nazore. To je bil čas, ko se je »začelo ostro napadanje«¹⁸ vse dejavnosti Osvobodilne fronte, kakor je zapisal klerikalni veljak spomladi 1942.

Skupne poteze v propagandni vojni proti Osvobodilni fronti so na videz bile stihijskega značaja. Toda pozabiti ne smemo, da so ustrezale

¹⁷ Saje, Belogardizem, str. 194.

¹⁸ Poročilo Slovenske zveze.

skupnim družbenim temeljem njihovih avtorjev. Poleg tega pa so med politiki obeh taborov bili vedno živi kontakti, ki jih je npr. vir iz liberalnega tabora posebej priznal za Natlačena in Kramerja. Taki kontakti so tudi nehoti pomagali ustvarjati neko skladnost v izražanju odklonilnih stališč do Osvobodilne fronte.

V prvi dobi nasprotovanja Osvobodilni fronti so se odklonilna stališča slovenske reakcije širila predvsem po ustnih kanalih. Toda Osvobodilna fronta se je morala proti podtalnemu rovarjenju boriti. Zato si iz Slovenskega poročevalca moremo nabrati precej dejstev, da spoznamo, s kakimi očitki so slovenski reakcionarji nastopali proti OF. Vodstvo Osvobodilne fronte je namreč njihove mahinacije vseskozi vestno zasledovalo, jih sproti raziskovalo in ocenjevalo. Po spoznanjih Slovenskega poročevalca so se nasprotniki spočetka prepustili pasivnosti, ker bi bili »radi križem rok pričakali osvoboditve«. Nato so širili dvome o partizanskem načinu bojevanja. Iz dvomov so zrasle skrbi zaradi usphov OF. Iz skrbi pa je začel rasti odpor, ki se je zopet kazal v različnih oblikah besednega značaja.

Propagandna akcija slovenske reakcije si je postavila pred seboj dva cilja, za katera se je borila vzporedno.

Prvi cilj je bil: razbiti enotnost Osvobodilne fronte. Slovenski reakciji ni bilo ljubo, da se je OF razglasila za edino predstavnico slovenskega naroda.¹⁹ Njen klic po borbeni aktivnosti slovenskega ljudstva je hotela oslabiti z debato o družbenem redu, o narodnih mejah, o različnih načrtih. Slovenski poročevalec je vse »načrtnike« zavrnil, češ da je »danes čas osvobodilne akcije«, ne pa čas za načrte o bodočnosti.²⁰ Ko je reakcija videla, da se je Osvobodilna fronta zelo hitro razvijala, ji tudi to seveda ni bilo po godu. Tedaj je enotnost OF hotela razbiti na poseben način. Vsemu, kar se je pridružilo komunistični partiji v Osvobodilni fronti, so hoteli vtisniti pečat komunizma, Komunistični partiji posebej pa so poleti 1941 očitali, da je Trst prodajala Italijanom, Maribor pa Nemcem, da je pisarila nasprotnikom grozilna pisma, da je organizacijska oblika OF bila le plašč za komuniste, da je komunistična partija zaradi videza fronte podkupila dve nekomunistični skupini itd.²¹

S takmi metodami so nasprotniki OF hoteli zavreti najprej širjenje osvobodilnega gibanja med srednjimi sloji, nato pa vplivati tudi na tiste, ki so že sodelovali v Osvobodilni fronti, da bi se od nje ločili in fronto tako razbili. Načrt pa se ni uresničil, argumenti niso prijeli. Kot uporabno orodje se je izkazala le Nagodetova »Stara pravda«, ki pa konec koncev Osvobodilne fronte ni razrahljala, temveč sama kot skupina morala zapustiti Osvobodilno fronto.

V poletnih in jesenskih mesecih 1941 se je moč Osvobodilne fronte utrdila že toliko, da ji njeni nasprotniki niso mogli več do živega. O neuspehlih namenih reakcije proti OF sta že 1941 spregovorila dva

¹⁹ SPor. 11. VII. 1941.

²⁰ SPor. 1. XI. 1941.

²¹ SPor. 6. IX. 1941.

vira. Prvi je bil pisec sredinske okrožnice »Združenih Slovencev«. Ko je v zgodnji jeseni ocenjeval namene in uspeh desničarske akcije proti Osvobodilni fronti, je napisal: »Desnica je v jalovi obrambi svojih voditeljskih položajev zapravila dolge mesece ter je začela s svojim delom kot odpor na levičarsko akcijo (kurziva F. Š.). V tem vidimo veliko napako in težko krivdo.« Drugi je bil Boris Kidrič v Slovenskem poročevalcu 8. novembra 1941. Ko je v članku »Notranji sovražniki slovenskega naroda na poslu« ocenjeval aktivnost protinarodne reakcije, je zapisal: »... Gospoda je namreč pričela prepozno. OF razpolaga danes s tako močno terensko organizacijo, da je ne more zamajati prav nič, če je na straži.« V istem Slovenskem poročevalcu je CK KPS na večmesečna obrekovanja Komunistične partije objavil »Komunike centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije« in v njem pokazal na delež komunistov pri načelnem in praktičnem reševanju slovenskega narodnega vprašanja, na njihovo udeležbo v oboroženem odporu narodov Jugoslavije proti fašističnemu okupatorju, na demokratično enakopravnost skupin v OF in o izmišljotinah o odstopitvi Trsta in Maribora.²²

Drugi cilj je bil: razbiti slovensko partizanstvo, ki sta ga organizirali Osvobodilna fronta in komunistična partija. Geslo takojšnje oborožene akcije je namreč bilo reakcionarnim politikom najmanj ljubo. Na uspehe partizanske akcije so zato kmalu začeli gledati z velikim strahom. V tem strahu so napihovali težave partizanske vojske, kritizirali strokovno in moralno vrednost slovenskega partizanstva. V ta namen so navajali različne ugovore. Spočetka so hoteli vplivati s tem, da so poudarjali razlike med nemškim in italijanskim okupacijskim režimom, nato so govorili, da žrtve nimajo smisla. Ker taki opomini niso zalegli, so partizanske akcije omalovaževali, češ da ne napravijo nobene škode, pač pa zlasti Italijane samo dražijo in izzivajo.²³ Nasproti partizanski aktivnosti so zagovarjali čakanje, češ da še ni čas, da je treba počakati na odločilni trenutek. V soglasju s to teorijo je bila tudi ustanovitev dveh ilegalnih legij leta 1941, to je Slovenske in Sokolske, katerih moštvo je dalj časa obstajalo pretežno le na papirju.

Osvobodilna fronta je zavračala vse reakcionarne očitke na račun slovenskega partizanstva in zraven pokazala na njegov velik pomen za usvaritev slovenske narodne vojske. V članku »Pomen slovenskega partizanstva« je Boris Kidrič kot njegov avtor z izredno prodornostjo in daljnovidnostjo pokazal na moralni, praktični in socialni pomen slovenskega partizanstva.

Moralni pomen je Boris Kidrič videl v dejstvu, da je boj slovenskih partizanov sprostil v slovenskih ljudskih globinah neizčrpne borbene sile, ki so nasprotnikom narodnoosvobodilnega gibanja izpovedovale živo zanikanje njihovega »hlapčevstva, kapitulantstva, nemoralnega sožitja s tujimi zatiralci«.

²² SPor 8. XI. 1941.

²³ SPor 30. XII. 1941, članek Različne metode — isti ljudje. — Martinc, Prvo leto KRS, str. 214.

Praktični pomen je pisec videl v dejstvu, da je slovensko partizanstvo prizadelo sovražnikovi tvarni in živi sili že dokaj škode, še več jo bo pa v svojem bodočem razvoju. Poleg tega je partizanstvo okupatorjem tudi na slovenski zemlji vcepilo občutek nenehne nesigurnosti, zrahljalo jim živce in njihovim vojakom izpričalo, da je fronta na slovenski zemlji ena izmed evropskih front v zaledju, s katero morajo pač resno računati.

Najostrejši je bil B. Kidrič v tretji točki, kjer je napadel buržoazno seštevanje čet, ki naj po osvoboditvi prevzamejo oblast in zasedejo slovensko ozemlje. Teorije teh ljudi, ki so govorili o »pripravljenosti na odločilni trenutek«, je razglasil za škodljive, ker so na eni strani borbenemu slovenskemu partizanstvu odtegovala orožje in živo silo, na drugi strani so bile pa jalove, ker bi slovenski narod resnično oropale njegove pripravljenosti, če bi se uveljavile.

»Kje neki boš mogel prevzeti oblast s četami — seštetimi na papirju? Prvič je vprašanje, če boš te čete tedaj zares imel, drugič pa je vprašanje, kako se bodo obnesle. Oblast bodo mogle prevzeti zgolj tiste čete, ki bodo *ojeklenele in se izvežbale v borbi proti okupatorjem!* (podčrtal B. K.). Če hočemo osvoboditi in združiti vse Slovence, če hočemo zasesti vse slovensko ozemlje — in vse to storiti, je naša sveta narodna dolžnost — tedaj moramo že danes posejati vse slovensko ozemlje s slovenskimi partizani.

Prav v tem pa je pomen današnjega slovenskega partizanstva za jutrišnjo slovensko pripravljenost.

Jedro slovenskega partizanstva tvorijo slovenske ljudske moči. Slovenski delavec in kmet sta prva zagrabila za puško. Slovensko ljudstvo brani in osvobaja slovenski narod. Kdo bo mogel po osvoboditvi temu ljudstvu še skratiti njegove ljudske, njegove človeške pravice?! Mar tisti, ki seštevajo čete na papirju?!

V tem pa je ljudski, je socialni pomen slovenskega partizanstva, tega penosa, te nade, zatiranje in ponižanje slovenskega naroda.²⁴

Seveda Boris Kidrič s člankom v Slovenskem poročevalcu ni samo branil slovensko partizanstvo in razložil njegov pomen za končno rešitev stoletnega slovenskega vprašanja Zedinjene Slovenije, temveč je v njem, ne da bi direktno izrekel kako besedo, s prstom pokazal na temeljno slabost nasprotnikov Osvobodilne fronte, na pomanjkanje slehernega akcijskega programa proti okupatorjem. Sočasno je s samo obrambo partizanstva povedal tudi, da je oboroženi boj proti okupatorju stavila v svoj praktični program edino Osvobodilna fronta. Ker so okupatorji jasno pokazali, da hočejo slovenski narod fizično uničiti, je bil oboroženi boj edino sredstvo proti moralnemu in fizičnemu propadu slovenskega naroda. Proti partizanstvu so nastopili le tisti, ki so se predajali političnim špekulacijam in sebičnosti. Nasprotniki partizanstva niso ostali samo pri platoničnih izjavah proti oboroženi akciji, kakor jo je propagirala Osvobodilna fronta, temveč jih je sovraštvo do OF »iz paničnega strahu pred silo novega slovenstva, kakor ga predstavlja slovenski delovni človek, ki slovenstva noče istovetiti z

²⁴ SPor 1. X. 1941.

interesi v preteklosti dobro preizkušenih voditeljev²⁵ gnalo nenehoma naprej in jih v kratkem, vendar v času, ki ni več predmet našega obravnavanja, pripeljalo na pozicije samega fašističnega okupatorja.

Poseben pomen v razvoju skupin, ki so bile nasprotnne Osvobodilni fronti, je imela agitacija za Dražo Mihailovića. Dasi so nekateri vsaj posredno navezali stik z njim že precej zgodaj, je pa njegovo ime postalo važno in za nasprotnike OF odločilno v glavnem ob koncu dobe, ki je predmet naše obravnave. V agitaciji za Mihailovića so sodelovale ali se zanjo izrekale predvsem »sredinske« skupine, ne glede kateremu taboru so pripadale, poleg njih pa tudi stari JNS, medtem ko je pri klerikalnih desničarjih prodirala počasneje, stražarji pa se z njo sploh niso sprijaznili. V Sloveniji se je agitacija za Mihailovića pojavila, ko njegova dejanja slovenskemu narodu še niso bila dovolj znana, to je novembra 1941. Za Mihailovića so se odločili predvsem tisti, ki so zagovarjali kontinuiteto Jugoslavije v smislu kraljeve oblasti in vsestransko veljavnost begunske vlade v Londonu, to je vsi tisti, ki iz družbenopolitičnih razlogov niso bili za konsekvence, ki naj bi sledile iz dejavnosti Osvobodilne fronte. V skladu s takimi tendencami sta tudi Natlačen in Kramer stavila v svoj kompromis točko o obnovljeni in razširjeni kraljevini Jugoslaviji, čeprav je zelo problematično, koliko sta onadva ob sklepu sporazuma stvarno sploh vedela o Mihailoviću. Kajti spričo tendenc, ki so jih izražali nasprotniki OF, je jasno, da ni Mihailović ustvaril kontrarevolucionarnih sil v Jugoslaviji, temveč so kontrarevolucionarne sile ustvarile Mihailovića, Natlačena in druge. To resnico je v Sloveniji dokazala kampanja Osvobodilne fronte proti Draži v decembru 1941. Ko je Osvobodilna fronta z objavo poročil vrhovnega štaba razkrila Draža kot sodelavca z okupatorji in sovražnika partizanov, so se nasprotniki OF postavili na stališče, da OF laže, in ostali na strani Mihailovića, ne glede na dejstva, ki jih je kampanja razkrila. Vsi, ki so se v tej kampanji postavili na stran Mihailovića in ga priznali za vrhovnega poveljnika vseh oboroženih sil v Jugoslaviji, so morali sebe proklamirati za sovražnika Osvobodilne fronte in njenega oboroženega boja z okupatorjem. Opredelitev za ali proti Draži je zato definitivno zdiferencirala politične skupine v Sloveniji. Tiste, ki so se opredelile za Mihailovića, so se opredelile za kontrarevolucijo, čeprav takrat še sicer niso zgrabile za puške v boju proti revolucionarni Osvobodilni fronti.

Nastanek koordinirane akcije med kontrarevolucionarji doma in v emigraciji

Septembrski sporazum med Natlačenom in Kramerjem, ki je obnovil narodni svet v obliki ožjega narodnega odbora, ni bil dejanje, ki bi ostalo omejeno samo na vrhove meščanskih strank v domovini. Zrasel je sicer iz takratnih razmer v domovini in se izoblikoval na pobudo tistih, ki so se že prej večkrat potegovali za ustvaritev buržoazne enot-

²⁵ SPor 11. X. 1941.

nosti, vendar je bilo za takratne razmere pomembno, da je sporazum našel oporo in podporo tudi pri slovenskih emigrantih v Londonu, to je pri tistih, ki so neposredno pred nemškim napadom na Jugoslavijo odšli iz države oziroma so se držali vlade, ki se je sredi aprila 1941 odpeljala iz Nikšića v Črni gori prek Grčije v Egipt in Jeruzalem, od tam pa potem še naprej v London.²⁶

V življenju in delu slovenskih emigrantov v Londonu moremo leta 1941 razlikovati pravzaprav dve dobi. Prva obsega čas od umika iz domovine do takrat, ko so po tajnem kanalu dobili stik z domovino, druga pa čas od vzpostavitve tega stika naprej. Obe dobi se med seboj seveda razlikujeta po načinu aktivnosti. Za naše obravnavanje je potrebno, da aktivnost londonskih emigrantov poznamo, saj so bili po politični usmerjenosti del tistih politikov, ki so ostali v domovini. Ob ločitvi pa so si obljubili, da ne bodo delali drug proti drugemu.²⁷

Najprej se dotaknimo prve dobe. Prva postaja daljšega bivanja za tiste, ki so se ob zlomu Jugoslavije umaknili iz domovine, je bil Jeruzalem, kjer so se zbrali od Slovencev predvsem tisti, ki jih je za to določila seja eksekutive SLS dne 30. marca 1941. Ta politična emigracija je maja 1941 poslala iz Jeruzalema vsem Slovincem poziv na edinost ter sporočila, da bodo kot pooblaščen zastopniki Slovencev delovali v tujini dr. Miha Krek, dr. Alojzij Kuhar, Franc Gabrovšek in Franc Snoj. Kasneje so se tej emigraciji pridružili še dr. Čok, Horvat, dr. Furlan in dr. Novačan.²⁸ V Jeruzalemu so slovenski emigranti že izdelali prvo vlogo zavezniškim silam o slovenskem problemu in teritorialnih zahtevah.

Položaj slovenskih političnih emigrantov v Jeruzalemu ni bil lahek. Težave jim je povzročil Marko Natlačen, ker je tako hitro pokazal svojo italijanaško karto. Angležem njegovo prijateljstvo z Italijani ni ostalo skrito. Skoraj bi se bili zaradi tega znesli nad emigranti. »V Jeruzalemu so nam ga Angleži prinesli na dila in smo mislili, da bomo že takrat ostali kje v kakšnem internacijskem taborišču zaradi njega,« je kasneje pisal dr. Kuhar škofu Rožmanu o tej neprijetnosti v Jeruzalemu.³⁰ Kuhar je tedaj odkrito potožil, kako lepše bi bil Natlačen napravil in bi zato Slovenci nič manj ne trpeli, če bi šel v samoto in ohranil »sebi in nam vso to glorio lojalnosti do kralja in do naših zaveznikov«. Zapisal je tudi, da se je pri Angležih Natlačenovo ime izgovarjalo kakor kuga in bilo vezano na vse Slovence, dasi so ga emigranti skušali opravičevati oziroma vezati samo na Slovence v ljubljanski pokrajini, izločiti pa Slovence, ki so jih trpinčili Nemci.³¹

²⁶ Martinc, Prvo leto KRS, str. 207—209.

²⁷ Ivan Ahčin, Spomini na začetek naše tragedije, Koledar Svobodne Slovenije 1951, str. 129—136.

²⁸ Martinc, Prvo leto KRS, str. 208.

²⁹ Miloš Stare, Slovenska ljudska stranka v novejši dobi, Ameriška domovina, Cleveland 25. IV. 1955.

³⁰ Londonski Kuhar piše.

³¹ ibid.

Iz Jeruzalema so emigranti junija 1941 odšli v Kairo, od tam pa z vladnimi organi v London, in to nekateri direktno, drugi pa okrog Afrike, dokler se niso zopet zbrali v Londonu. Prvi so prišli v London junija, drugi šele septembra 1941.³² Med prvimi je bil dr. Miha Krek, ki je prvič govoril Slovincem v domovini po londonskem radiu 10. avgusta 1941. Predstavil se je kot predsednik slovenskega narodnega vodstva v emigraciji in zastopnik Slovencev v kraljevi vladi. Pozival je na enotnost vseh Slovencev brez izjeme, naj bi vsi posvetili svoje moči delu in borbi za vstajenje in novo življenje v svobodi. Naznačil je tudi cilj bodočih prizadevanj: Zedinjeno Slovenijo, razširjeno in na novo urejeno Jugoslavijo.³³

Po prihodu v London sta dr. Krek in dr. Kuhar zelo hitro našla stike z mnogimi angleškimi politiki in ministri konservativne stranke. Razlagala sta jim položaj slovenskega naroda in obmejne probleme. Po njihovih izjavah sodeč so kazali za Slovence tople simpatije in razumevanje za slovenske narodne zahteve.³⁴ Vsi razgovori so bili le privatnega značaja.

Ko so se emigranti ustavili v Londonu, so njihove skrbi takoj šle za tem, da bi čimprej vzpostavili zvezo z domovino. Za tako zvezo, seveda le v obratnem smislu, so se pa trudili tudi politiki doma. In tem se je tudi posrečilo, da so zvezo vzpostavili. Jeseni 1941, so odprli kanal prek dr. Besednjaka iz Beograda na vzhod, ob koncu leta 1941 pa so z odhodom dr. Ahčina v Rim odprli še drugega prek Vatikana.³⁵ Za čas našega obravnavanja je bil važen le prvi. Kdaj natančno je nastal, doslej ni znano. Po okoliščinah je mogoče reči, da med septembrskim sporazumom med Natlačenom in Kramerjem ter Kuharjevim govorom 23. novembra 1941.

Z vzpostavitvijo obveščevalnega kanala med emigranti v Londonu in politiki doma se je v delovanju emigrantov začela druga doba, ki je za naše obravnavanje mnogo važnejša kot prva. V tej dobi so politiki v Londonu začeli s svojimi izjavami vplivati na življenje doma. Usodnost njihovih vplivov se je pokazala v tem, da so podpirali stališča, ki so nasprotovala aktivnosti Osvobodilne fronte.

Po vzpostavljeni zvezi so politiki doma poslali zastopnikom v London sporazum, ki sta ga sklenila Natlačen in Kramer. Zastopniki v Londonu so ga odobrili in dr. Kuhar ga je 23. novembra 1941 prebral po londonskem radiu. Toda ta program je obsegal samo pet točk namesto sedem, o katerih sta se sporazumela Natlačen in Kramer. Medsebojna primerjava nam pokaže, da so zastopniki v Londonu skrajšali program za zadnji dve točki, to je za tisti, ki sta se nanašali na Bolgarijo. Očividno so se člani »slovenskega narodnega odbora« v Londonu

³² Martinc, Prvo leto KRS, str. 208. — Dr. Branko Čubrilović, Zapisi iz tujbine, Sarajevo 1946, str. 21—25 in 34—41.

³³ Martinc, Prvo leto KRS, str. 209.

³⁴ ibid, str. 208 in 209. — Miloš Stare, glej op. 29.

³⁵ Spis proti Karlu Čeću, okrožno sodišče v Ljubljani, Ko 224/46. — Saje, Belogardizem, str. 132.

ozirali na takratne tendence v begunski vladi. V ostalem pa sta se obe besedili ujemali.³⁶

Kakšna je bila usoda septembrskega programa, ki sta ga sklenila Natlačen in Kramer? Emigrantski pisec »Janez Martinc« je po vojni, ko je s svojega kontrarevolucionarnega vidika prikazoval politično življenje Slovencev med vojno, zapisal, »da so ... demokratski politiki, združeni v narodnem svetu, doma sestavili tajno svoje zahteve za bodočnost, jih poslali podtalno v London dr. Kreku, ki jih je s svojim pooblaščenim krogom odobril in dal odobriti tudi srbskim in hrvatskim zastopnikom v Londonu jeseni 1941«.³⁷ Toda jugoslovanska vlada jih je pustila na cedilu. Po izpovedih »londonskega Kuharja« jugoslovanska vlada slovenskih zahtev ni sprejela kot svojih zahtev ne kot celota ne individualno po ljudeh, ki so sedeli v njeni vladi. Slej ko prej so bile in ostale le zahteve Slovencev in kot take zavezniškim vladam niso mogle biti znane, dokler bi jih jugoslovanska vlada uradno ne sprejela in objavila kot svoje.³⁸

Jugoslovanska begunska vlada, v kateri so sedeli reakcionarni politiki in zlasti ljudje velesrbskih tendenc, slovenskih predlogov po osvoboditvi primorskih in koroških Slovencev torej ni sprejela. V tem oziru kontakt med domovino in emigranti v Londonu ni dal pozitivnih rezultatov. Važnejši pa so bili rezultati v odnosih do narodnoosvobodilnega gibanja. Zastopniki doma so zastopnike v Londonu informirali o aktivnosti Osvobodilne fronte, seveda so jih informirali v svojem smislu. Posledice niso izostale. Oboji so se tesno povezali za boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Emigranti v Londonu so sprejeli interese in nazore sovražnikov Osvobodilne fronte za svoje in jih nato zagovarjali kot splošno narodne interese. Kaj so ti interesi obsegali, že vemo: priznavanja kralja in begunske vlade, doma zagovarjanje teorije čakanja in nasprotovanje Osvobodilni fronti.

Ko je Osvobodilna fronta proti koncu 1941 s svoje strani poslala begunski vladi v London svoje poročilo o boju slovenskega naroda, ni dobila nanj nobenega odgovora. »Pač; zmotil sem se,« je kasneje povedal B. Kidrič, »Osvobodilna fronta je prejela odgovor — zmerjanja in obrekovanja, ki jih je po londonskem radiu na njen račun izlil minister begunske londonske vlade ... doktor Miha Krek.«³⁹

Emigranti v Londonu so se s somišljeniki doma povezali za boj proti partizanom že takoj v začetku, ko so prve stike komaj vzpostavili. Medsebojno povezanost in njen namen so odkrito izpovedali že sredi novembra 1941. List Slovenske legije »Svobodna Slovenija« je to povezanost objavil takoj v prvi številki: »Slovenci! Prišel je čas, ko vam moremo oznaniti, da je v odločilni uri nastopila združitev vsega, kar je slovenskega. Prej politični nasprotniki, smo danes Slovenci trdno povezani ... da branimo danes in vselej vse, kar je slovenskega proti

³⁶ Svobodna Slovenija, št. 2, 6. XII. 1941.

³⁷ Martinc, Prvo leto KRS, str. 204—214.

³⁸ Londonski Kuhar piše.

³⁹ Kidrič, Poročilo, str. 10.

tujim in domačim sovražnikom... Pripravljamo se za veliki boj... Nihče pa ni izdajalec, če ga peščica fanatičnih in tajinstvenih internacionalcev proglasa za slovenskega izdajalca!...«⁴⁰

Posledice vzpostavitev zveze reakcionarjev doma z emigranti v Londonu so se pri domačih reakcionarnih politikih pokazale v tem, da so nasprotniki OF doma začeli takoj poudarjati pomen Londona pri odločanju o bodoči usodi sveta: »Oči vsega sveta so danes obrnjene v London. Tudi naše. Usoda vsega sveta se bo odločala v Londonu. Tudi slovenska. Zgodovinsko važno je zato, da smo Slovenci v Londonu zastopani...«⁴¹ Pravi namen propagandističnega poudarjanja londonske vloge je seveda bil, slabiti Osvobodilno fronto in pokazati nesmiselnost slovenskega in tudi jugoslovanskega partizanstva. Defetizem v tem smislu so slovenski kontrarevolucionarji izpričali, ko so v Svobodni Sloveniji v začetku decembra 1941 zapisali, da na potek in izid vojaške borbe imperializmov za prevlado v Evropi in nad svetom sploh ne bo mogla ne Slovenija ne bivša Jugoslavija prav nič bistveno vplivati. Vsaka drugačna trditev bi bila megalomanska in namenjena širjenju določene propagande, češ da smo Slovenci tako majhen narod, razsekan povrh med tri sovražne države, da do konca vojne zaradi kakih nepremišljenih akcij lahko izkrvavimo. Za Slovence bo življenjskega pomena stališče, ki ga bodo zmagovite velesile zavzele ob koncu do Jugoslavije in slovenskega ozemlja. To bo odločalo o naši usodi. Pisec je svoja razmišljanja utemeljil s tem, da utegne vojna trajati še dolgo.⁴²

Kolikor so bile gornje besede napisane bolj v stilu razmišljanja o smotru oborožene akcije proti okupatorju, so se pa emigranti sami lotili slovenskega partizanstva tudi direktno že leta 1941. V nekoliko pavšalni obliki je prvi nastopil dr. Kuhar, ko je z besedami »...ne povzročajte nepotrebnih žrtev, ker so za Slovence brez haska« svetoval modrost in previdnost.⁴³ Mnogo dalje pa je šel dr. Krek sredi decembra 1941, ko je govoril: »Borba je potrebna, toda pametna in enotna borba proti sovražniku brez nespametnih žrtev, ne pa ropi in ubojstva. Varujte se vsake needinosti in zatrite zlasti *vsako partizanstvo* (podčrtal F. Š.). Zberite se okrog svojih preizkušenih voditeljev. Ne poslušajte nikogar drugega, kakor svoje narodno vodstvo v Londonu. Drugačno ravnanje je v današnjih razmerah resnično izdajstvo.«⁴⁴

Analiziranje izjav emigrantskih politikov nam predvsem pokaže, da so bile njihove izjave podane po sugestijah kontrarevolucionarnih politikov doma. Ker pa so oboji bili ena celota in so si že 30. marca 1941 ob razhodu obljubili, da oni zunaj ne bodo delali proti tem doma in narobe, so glede odnosov do OF predvsem oni zunaj koordinirali svoje nastope in politiko po potrebah teh doma. Ker so emigranti vzpostavili intenzivnejše stike z domovino nekako takrat, ko se je v domovini

⁴⁰ Svobodna Slovenija, št. 1, 22. XI. 1941.

⁴¹ ibid.

⁴² Svobodna Slovenija št. 2, 6. XII. 1941.

⁴³ ibid.

⁴⁴ Svobodna Slovenija, št. 3, 20. XII. 1941.

»začelo ostro napadanje« vsega dela OF, so tudi sami hitro prišli na linijo ostrega napadanja Osvobodilne fronte oziroma partizanstva. Ker se je v domovini razvil splošni položaj, to je medsebojne razmerje sil, že tako daleč, da so nasprotniki Osvobodilne fronte prešli ali prehajali na odkrite kontrarevolucionarne pozicije, so tudi emigranti v Londonu dajali izjave, s katerimi so soglašali s kontrarevolucionarnimi politiki doma. Še več. Po nedvomni sugestiji, ljudi doma so ravno emigranti vrgli geslo o oboroženi akciji proti slovenskim partizanom. »Zatrite... vsako partizanstvo!« so bile besede, ki jih je izrekel minister emigrantske vlade. Ni si namreč mogoče misliti, da bi se minister Krek ne bil zavedal, kake posledice bi utegnilo imeti tako geslo. Za kontrarevolucionarne politike doma je bilo pa tako geslo iz Londona važno še zato, da so svojemu ravnanju lahko dali londonski poudarek, to se pravi določeno moralno težo.

Septembrski kompromis med Natlačenom in Kramerjem je bil v Londonu ne glede na stopnjo trdnosti medsebojnih povezav toplo sprejet. Londonskim emigrantom je v tistem času pomagal nastopati nasproti domovini kot splošno priznani zastopnik »priznanih« strank v domovini. Toda v domovini se s septembrskim kompromisom med Natlačenom in Kramerjem položaj praktično ni dosti spremenil. Novi narodni odbor, ki je izšel iz kompromisa, je pomenil združitev nasprotnikov OF na »najvišjem nivoju«, toda bil je manj kakor koalicija strank, samo nekak koordinacijski organ, ki je poskušal usklajevati nastope kontrarevolucionarnih skupin. Njegova ustanovitev ni pomenila nikakega preloma v razvoju skupin, ki so bile nasprotne Osvobodilni fronti in se zato z izvršnim odborom OF, kjer je razvoj tekkel v smeri vedno večje notranje in zunanje enotnosti, ne da niti primerjati. Medsebojna trenja kot izraz medsebojnega nezaupanja so ostala, kar se je pokazalo zlasti v načinu aktivnosti posameznih skupin prav v zadnjih treh mesecih leta 1941, to je v času od septembrskega sporazuma do konca 1941. Ne glede na skupnega sovražnika v Osvobodilni fronti so skupine ohranile svobodo v načinu svojih akcij. Zdi se, da so emigranti v Londonu od sporazuma pričakovali več, ker so pozneje nagovarjali svoje politike doma, »naj poizkusijo najti možnost sodelovanja z dr. Kramerjem in njegovo skupino«.^{44a}

Toda brez pomena septembrski sporazum med Natlačenom in Kramerjem ni bil. Čeprav politika desničarskega vrha ni pokazala kakih izrazitih organiziranih skupnih oblik in se je boj proti Osvobodilni fronti razvijal predvsem po liniji sestavnih, bolj ali manj samostojnih delov, grup in frakcij. Septembrski sporazum je v narodnem odboru znova vzpostavil buržoazno enotnost iz dni aprilskega zloma na Slovenskem, pa čeprav v precej krhki obliki. V trenutku obnove, ko je Osvobodilna fronta že pokazala lep razmah svoje organizacije, je pa septembrski sporazum med Kramerjem in Natlačenom pomenil tudi začetek utrjevanja kontrarevolucije na najvišjem vrhu, čeprav je kontrarevolucionarno usmerjenost avtorjev sporazuma izražala samo na

^{44a} Proces proti Karlu Čeču, Ko 224/46 — priloga.

videz skromno formulirana prva točka sporazuma. Dejstvo sporazuma se je močnejše pokazalo v načinu boja proti Osvobodilni fronti in namenih, ki so jih nasprotniki hoteli doseči s svojim odklanjanjem Osvobodilne fronte. Dasi nam je natančnejši pogled v aktivnost posameznih skupin pokazal mnogotere odtenke v njihovih odnosih do OF, so pa vendarle vsi odtenki izražali nekake skupne sile, skupen pritisk proti Osvobodilni fronti, na katerega po našem mnenju sporazum med Natlačenom in Kramerjem ni bil brez vpliva. Mnogoteri kontakti med skupinami so ga mogli usklajati in usmerjati po skupnih kontrarevolucionarnih interesih. Značaj skupnega pritiska se v ničemer ne zmanjša spričo dejstva, da so pri njem prvenstveno sodelovali vrhovi obeh tradicionalnih taborov.

Skupni pritisk nasprotnikov Osvobodilne fronte je prodorno zaznaval in nanj opozarjal Slovenski poročevalec prav v mesecu, ko so nasprotniki OF začeli ostro napadati vso njeno dejavnost, to se pravi, ko so prehajali na odkrite kontrarevolucionarne pozicije. Ob koncu novembra je Slovenski poročevalec v posebnem članku opozoril, da so notranji sovražniki začeli pripravljati proti slovenskemu narodu, njegovi enotnosti in njegovi osvoboditvi obsežno in široko zasnovano zaroto, da so v njej sodelovali bivši voditelji bivše JRZ, nekateri magnati iz kazinskih krogov in še nekateri drugi. Hkrati je še enkrat osvetlil njihove metode, kako so hoteli doseči svoje cilje z letaki, osebno agitacijo, lažmi, podtikanjem, hujskanjem proti OF in KP, z denunciacijami, pripravljanjem terorističnih dejanj in atentatov, s pošiljanjem lažnih poročil v tujino, z razbijanjem Slovencev na tiste, ki so za London, in tiste, ki so za Moskvo itd.⁴⁵ Seveda je Slovenski poročevalec ob tej priliki pozval aktiviste in pristaše OF na boj proti peti koloni, proti protinarodni zaroti.⁴⁶ Nekaj tednov kasneje je v članku »Različne metode — isti ljudje« rekapituliral svoja spoznanja o odnosu kontrarevolucionarnih elementov do Osvobodilne fronte in hkrati zapisal, da je gibalna sila v njihovem odklanjanju OF bil »strah pred novim in pravičnim redom«.⁴⁷

SKLEPNE MISLI

Vojna fašistično-nacističnih napadavcev proti Jugoslaviji v aprilu 1941 in hitri zlom države sta s svojimi posledicami na vsem ozemlju Jugoslavije ustvarila povsem nove razmere, ki so se bistveno razlikovale od onih pred vojno. Kolikor so na katastrofi bile sokrive domače politične sile, so ob zlomu države ravno te doživele najhujši poraz. Vendar te sile niso bile uničene. V novih okoliščinah, to je v razkosani državi, so kmalu znova oživele in znova začele posegati v življenje narodov. Začele so se zopet združevati in povezovati, da bi mogle kljubovati in po neskrivanih željah obvladati in uničiti revolucionarne sile, ki so v

⁴⁵ SPor 29. XI. 1941.

⁴⁶ SPor 5. XII. 1941. članek: Boj peti koloni! Razširimo obveščevalno službo.

⁴⁷ SPor 30. XII. 1941.

novih okoliščinah začele kmalu graditi novo skupnost jugoslovanskih narodov.

Slovensko ozemlje je bilo po katastrofi države razbito bolj kakor katerokoli drugo. Prek njega niso okupatorji potegnili samo novih državnih meja, temveč so ga tudi z novim upravnim sistemom razdrobili bolj kakor katero koli drugo ozemlje v Jugoslaviji.

Vrhovi buržoazije, ki so sočasno bili predstavniki meščanskih strank, so v dneh grozeče vojne in same katastrofe igrali vlogo kapitulantov pred silo združenih napadavcev. V trenutku katastrofe so se najprej pri Nemcih, nato pa pri Italijanih zamenjali, da bi jim okupatorji poklonili kvislinški režim. Nemški okupatorji so takoj uveljavili svoj totalni sistem, na katerega so se pripravljali že več let pred vojno, italijanski okupatorji pa so se zaradi slabšega poznavanja okupiranega ozemlja odločili za daljši rok, v katerem pa naj bi na koncu prišli do enakih ciljev kakor nemški na svojem ozemlju. Zaradi naglice uveljavljanja nemških metod so elementi slovenske buržoazije na ozemlju, ki so ga zasedli Nemci, namah izgubili vse položaje, na italijanskem območju pa so jih ohranili z izjemo območja političnih odločitev. To dejstvo jim je olajšalo korak, da so se hitro in v glavnem brez večjih pomislekov prelevili iz kapitulantov v kolaborante italijanskih okupatorjev ne glede na nejevoljo, ki se je zaradi takega koraka pojavila med širokimi sloji slovenskega naroda.

Prav zaradi nezadovoljstva širokih ljudskih slojev s politiko nekdanjih kapitulantov, ki npr. v prejšnjih letih niso poskrbeli za obrambo države niti se zanje v dneh napada fašističnih napadavcev niso bili pripravljali boriti, so predstavniki meščanskih strank po sovražni okupaciji začeli ustanavljati ilegalno vojsko, ki naj bi se borila za novo svobodo. Toda buržoazni vrhovi so na eni strani računali na dolgo vojno, na drugi pa po njihovem programu niso zaupali v borbene sposobnosti slovenskega ljudstva, zato so se za praktični neborbeni odnos do okupatorja odločili tako, da so čas oborožene akcije predstavili na nedoločen termin nekje v prihodnosti, ko bo zavezniška aktivnost proti nacistični Nemčiji dosegla primerno stopnjo. S tako politiko so v bistvu nadaljevali politiko kapitulantstva v dneh aprilskega zloma. Postali so inspiratorji teorije čakanja na ugodni trenutek, prej kakor se je pojavila v katerem koli drugem delu države, prej kakor jo je začelo propagirati Mihailovićevo četništvo, prej kakor je o njem spregovorila begunska jugoslovanska vlada v Londonu.

Teorija čakanja na ugodni trenutek je vključevala pomembno prevaro ljudstva. Praktični nasprotniki oborožene akcije proti okupatorjem so se pri uresničevanju svoje ilegalne vojske bavili z zbiranjem seznamov ljudi, ki bi bili zmožni nositi orožje, bili pripravljani spremljati delovanje sovražnikov, zbirati podatke o njem in podobno. Toda neposrednih priprav za oboroženi boj ni bilo, čeprav je bilo znano tudi kapitulantom, da ljudstvo okupatorjev ni maralo, da so ne samo nemški, temveč tudi italijanski okupatorji pokazali raznarodovalne tendence, prej preden je sploh počila partizanska puška.

Komunistična partija je, že pred zlomom države sodila o vladajočem razredu, da ni bil sposoben organizirati obrambe pred agresivnim napadom fašističnih sil, čeprav ga je bilo pričakovati. Po zlomu države je pa komunistična partija prav ta razred mogla oceniti kot faktor, ki ni bil niti voljan nastopiti proti okupatorju. Buržoazni vrhovi in predstavniki meščanskih strank niso namreč v času od zloma države do nemškega napada na Sovjetsko zvezo napravili ničesar glede neposrednih priprav na boj proti okupatorju. Komunistična partija je z ostalimi antifašističnimi elementi bila sama, ki se je v političnem in organizacijskem pogledu lotila priprav na oboroženi boj z okupatorji. Rezultati so se pokazali v ustanovitvi Protiimperialistične fronte, v ustanovitvi delavske enotnosti, v formiranju vojnih komitejev, zbiranju orožja itd. Ko je Hitlerjeva Nemčija 22. junija napadla Sovjetsko zvezo, je Osvobodilna fronta hitro začela sproščati oboroženi boj proti okupatorju, ker je prav totalna Hitlerjeva angažiranost na vzhodni fronti ustvarila perspektivo, da se bo upor proti okupatorju sploh mogel razvijati. Kapitulanti v Sloveniji tega momenta niso ocenili tako. Zanje trenutek za njihovo akcijo tedaj še ni nastopil. Zaradi značaja operacij na vzhodni fronti pa v akciji Osvobodilne fronte trenutno še niso videli nevarnosti. Kajti v začetku je bila itak še skromna in po njihovem sploh obsojena na propad.

Toda moč Osvobodilne fronte je rasla politično in vojaško ne glede na trenutni položaj na vzhodni fronti. Prav to dejstvo pa je začelo vznemirjati nositelje in zagovornike teorije čakanja. V kratkem se je razvil položaj, v katerem so revolucionarni in antifašistični elementi postali edini ofenzivni borci proti okupatorjem, zagovorniki teorije čakanja, ki so sicer v različnih odtenkih bili proti osi, pa proti okupatorju niso podvzeli nikake akcije niti se nanjo dejansko pripravljali. Iz družbeno-političnih razlogov niso hoteli videti glavnega sovražnika v okupatorju, temveč so v skrbi za svoje gmotne interese okupatorsko nevarnost podcenjevali in prezirali, glavno nevarnost pa so začeli gledati v uspešno napredujočem gibanju Osvobodilne fronte. Strah pred družbeno-revolucionarnimi elementi jim je začel narekovati nadaljnja ravnanja v odnosih tako do okupatorjev kakor do pristašev narodnoosvobodilnega gibanja.

Akcija nasprotnikov Osvobodilne fronte je že od vsega začetka nastopila v obliki odpora na uspehe Osvobodilne fronte, kar so večkrat priznali zlasti veljaki klerikalnega tabora. Zunanji izraz nasprotovanja je bilo zavračanje gesla o oboroženi akciji proti okupatorju. Toda slovenske množice v zavračanju niso videle samo pacifistov, temveč predvsem ljudi, ki so oznanjali lojalnost do okupatorjev in z njimi sodelovali. Zato je zavračanje gesla o oboroženi akciji izzvalo hitro in vedno močnejšo diferenciacijo pristašev starih meščanskih političnih strank ter vidno zmanjševalo njihovo številčno moč in politično veljavo.

Protiakcija nasprotnikov Osvobodilne fronte pravzaprav ni bila nekaj nepričakovanega. Njena značilnost je bila v tem, da se je v okoliščinah okupacije prej ali slej morala v nekih oblikah povezati z oku-

patorjem, kar je pa ugled nasprotnikov OF v očeh ljudskih množic bistveno diskreditiralo. Njena značilnost je bila tudi v tem, da je bilo njeno težišče spočetka na postavljanju političnih problemov, ne pa vojaških. Pri vseh inačicah je bila v taki ali drugačni obliki izražena antikomunistična ost, ki je v temelju praktično pomenila stališče do Osvobodilne fronte in njene akcije.

Nasprotniki Osvobodilne fronte so se od takrat, ko so se zavedli moči Osvobodilne fronte, začeli usmerjati v protiakcijo proti narodno-osvobodilnemu gibanju. Toda nepravilno bi bilo misliti, da so bili sami v sebi nekaj homogenega. Na znotraj jih je sicer povezovalo odklonilno stališče do Osvobodilne fronte, toda mimo te skupne točke je bilo med njimi toliko razlik, da je enotnost, kakršno so npr. dosegle antifašistične skupine v Osvobodilni fronti, bila zanje prej sen kakor pa uresničljiv cilj. Po svetovnonazorski diferenciaciji so se delili predvsem v dva bloka, v klerikalnega in liberalnega. V njunem medsebojnem razmerju je številčno premoč nedvomno imel klerikalni. Toda vsak od njih je v sebi imel več skupin ali frakcij, ki so se ne samo borile za večji vpliv v štabih starih strankarskih central, temveč so se tudi med seboj močno razlikovale v mnogih pogledih. Poleg problema Osvobodilne fronte so predmet njihovih debat postala vprašanja socialnega reda in gospodarskega razvoja v bodoči osvobojeni državi, načelni odnos do te države sploh, odnos do njenih tedanjih predstavnikov v emigraciji, notranje oblike države in proti koncu dobe, ki je predmet našega obravnavanja, še posebej odnos do Draže Mihailovića oziroma njegovega četništva kot sile, na kateri naj zraste oz. se obnovi predaprilska jugoslovan. država.

Med nasprotniki Osvobodilne fronte so buržoazni vrhovi v obeh blokih zasedali predstavniška mesta tradicionalnih političnih strank. Kljub vsemu pa ni mogoče reči, da bi bil odpor frakcij proti njim imel razredni značaj. Voditelji frakcij so sicer kot »mladi« izražali nezadovoljstvo s »starimi« in tudi želeli prej ali slej zasesti njihova mesta, toda svoje nasprotstvo so utemeljevali s političnimi argumenti, čeprav so včasih sočasno postavljali tudi določene strožje socialne zahteve. Izjema med skupinami je bila le »Stara pravda«, kolikor bi njenih levičarskih gesel ne hoteli ocenjevati kot demagoška. Razredno karakteristiko so vsi skupaj videli le v gibanju Osvobodilne fronte.

Med nasprotniki Osvobodilne fronte so bili v obsojanju družbeno revolucionarne vloge Osvobodilne fronte najstrožji vsekakor ravno vrhovi bivše JNS in JRZ oziroma SLS. Njihove frakcije, ki so bile praktično njihova podaljšana roka, pa čeprav so na zunaj nastopale dokaj samostojno, pri tem pa strastno in silovito, so delale vendar samo to, kar so oni dovoljevali in dopuščali ali pa jim dodeljevali v funkcijo. Pri tem je treba misliti predvsem na klerikalne frakcije razen tako imenovane katoliške sredine.

Zapleteno sliko svoje strukture je nudila slovenska sredina zlasti v letu 1941. V splošnem imamo za sredinske tiste skupine v slovenskem političnem življenju v 1941. letu, ki so nekaj časa omahovale, ali bi vstopile v Osvobodilno fronto ali ne. Pri tem upoštevamo njihova pogajanja

z zastopniki izvršnega odbora OF o problemih, ki so se zdele sporni oziroma so bili ovira za resnični sporazum z Osvobodilno fronto. Včasih zgodovinarji ocenjujejo za sredinskega tudi kak list, ki ni takoj v začetku pokazal sovraštva do partizanov. Natančnejša analiza dejanj in izjav pa nam nekatere teh skupin pokaže v drugačni luči. Tisto, kar je veljalo za sredinsko, se ob natančnejši analizi pokaže kot videz, ki je prikrival resnično reakcionarno bistvo. Npr. »Naprej zastave slave«, glasilo najbolj reakcionarnega dela JNS.

Kot resnično sredinska skupina se je v 1941. letu pokazala v klerikalnem taboru tako imenovana katoliška sredina, ki je izdajala okrožnice s podpisom »Združeni Slovenci«. V liberalnem taboru se je v istem času kot taka kazala Samostojna demokratska stranka oziroma njen zametek, ki pa se je zaradi notranjih protislovij hitro razbil in s tem kot celota prenehal funkcionirati.

Povsem drugačna pa je bila zadeva z »mlado JNS« in Staro pravdo« ing. Črtomira Nagodeta. Obe skupini sta se dalj časa pogajali z IO OF o vstopu v OF. Uspeh obeh je za nekaj časa bil sicer različen, ker je »mlada JNS« razbila pogajanja prej, preden je sploh vstopila v OF, »Stara pravda« pa je šele po nekaj mesecih prehodnega članstva bila iz OF izključena. Analiza ravnanj in izjav obeh skupin kaže, da je razhod z OF bil logična posledica njunih stališč do družbeno revolucionarnega procesa, ki naj bi zrastle iz aktivnosti Osvobodilne fronte.

Odločitev »mlade JNS« je samo na videz bila izraz nekakega precepa. »Mlada JNS« je bila v takratnem političnem življenju konkurent za položaje stare JNS. Ti položaji so bili dosegljivi le v buržoaznem redu stare Jugoslavije. Zato je »mlada JNS« v razgovorih z zastopniki IO OF zagovarjala predvsem tiste točke, ki so poseblele staro Jugoslavijo. Boris Kidrič je še 1945 na prvem kongresu OF rekel o njih: »Bilo je jasno, da so ti ljudje mislili samo na ohranitev protiljudskih postojank protiljudskih oblastnikov...«

Bolj zapletena je bila fiziognomija »Stare pravde«, ki je po daljših pogajanjih vstopila v OF, toda sočasno še tudi kot članica OF vzdrževala kontakte s člani »mlade JNS«, s tistimi člani SDS, ki niso vstopili v OF, s člani SLS, z Mihailovičevim odposlancem Prekorškom, z agenti sicer nerazčiščenih obveščevalnih niti itd. Vse to in Nagodetovo zagovarjanje mihailovičevskih tez, spori z OF zaradi njih in izključitev iz OF so bili momenti, ki kažejo na to, da je »Stara pravda« de-facto bila najzgodnejše mihailovičevstvo v Sloveniji.

Kako je prišlo do konkretnih povezav med mihailovičevstvom in slovenskimi skupinami, z izjemo »Stare pravde«, ni znano. Nastavki, na katere so se povezave mogle opreti, so nastali že precej prej, preden je do njih dejansko prišlo. Temeljno oporo je pri vseh dalo stališče do oborožene akcije proti okupatorju pod vodstvom Osvobodilne fronte. Kasnejše postavke pa je predvsem ustvarilo gledanje na kontinuiteto Jugoslavije v glavnem v smislu obnove države, kakršna je bila pred aprilom 1941, kar je vključevalo priznavanje kralja in begunske vlade v Londonu. Zadnjo spodbudo je ob koncu dobe, ki je predmet našega

obravnavanja, nedvomno dala pobegla jugoslovanska vlada. Ta je po svojem predsedniku, generalu Simoviću, 28. oktobra uradno naročila polkovniku Draži Mihailoviću, da mora za akcijo čakati nalog iz Londona; tega Mihailovića je postavila za komandanta jugoslovanski vojski v domovini, nekaj tednov nato pa ga je povzdignila v brigadnega generala itd. Kako je bilo s povezavami v času pred omenjenim nastopom emigrantske vlade, ni znano. Ni pa izključeno, da je ing. Nagode prispeval nasprotnikom OF kake informacije o značaju aktivnosti Mihailovičevih četnikov v Srbiji — po zvezah, ki jih je vzdrževal na vse strani, je bil za tako funkcijo usposobljen — toda virov o tem doslej še ni.

Povezave med mihailovičevstvom v Srbiji in slovenskimi skupinami so pomenile v tistem času predvsem le načelno in nato še propagandno naslonitev na Mihailovića, medtem ko kake materialne sile v začetku še niso izražale.

Naslonitev nasprotnikov Osvobodilne fronte na Draža Mihailovića, ki se je glede na zgoraj omenjene temeljne skupne postavke pripravljala pravzaprav že poleti 1941, ni slonela na vseskozi enakem družbeno političnem temelju, na kakršnem je zraslo mihailovičevstvo v Srbiji. Tam so namreč politične koncepcije Mihailovičevega gibanja bile zasnovane na intencijah velikosrbske politike. Zato je program, ki ga je Mihailovićevo gibanje proklamiralo, bil program skrajnega unitarističnega krila velikosrbske buržoazije. Takega programa pa slovenske skupine, ki so se sicer naslonile na Draža, niso sprejele. Naslonile so se na Mihailovića zaradi splošne jugoslovanske enotnosti, ki naj bi se obnovila na splošnih temeljih kapitalističnega gospodarstva, toda sočasno so bile proti unitarizmu in proti centralizmu. Vse skupine so se odločile za federalistični princip, celo stara JNS, kakor je pokazal sporazum med Natlačenom in Kramerjem. Socialni koncepti nekaterih skupin so vsaj na zunaj pokazali, da so se tudi glede gospodarskega reda močno razhajali s koncepti velikosrbske buržoazije. Protislovij torej ni manjkalo. Slovenske skupine so že same v sebi kazale mnogo razlik, vse skupaj pa so glede na velikosrbski značaj Mihailovićeve akcije bile v mnogih točkah tudi z njo v ostrem protislovju.

Med slovenskimi političnimi skupinami so se na Mihailovića naslonile predvsem skupine liberalnega tabora. Pri Nagodetovi »Stari pravdi«, ki je nekaj časa bila članica Osvobodilne fronte, je prav mihailovičevstvo bilo bistvo razdora, ki je naposled »Staro pravdo« pripeljalo do izključitve iz OF. V klerikalnem taboru je Natlačenov krog ob zlomu aprila 1941 gojil separatistične tendence in se celo prizadeval za njihovo uresničenje, toda pozneje, ko je s svojim konceptom pri okupatorjih že propadel, vsekakor pa vsaj od razgovorov z dr. Kramerjem zaradi formiranja desničarske enotnosti dalje, je take načrte opustil in se odločil za koncept Slovenije v Jugoslaviji, kar ga je v nekaj mesecih logično pripeljalo na mihailovičevske pozicije. V klerikalnem taboru so samo »stražarji« ostali slej ko prej sovražni povezavam z mihailovičevstvom, kar je povzročilo Natlačenu v njegovih stikih z kazinoti več težav, toda »stražarjev« Natlačen zato ni zapustil.

Pri vseh skupinah, ki so se v letu 1941 razvile v nasprotnice OF, je bilo značilno, da je njihovo nasprotovanje OF raslo postopoma. V odnosu do okupatorjev je bilo njihovo osnovno geslo, ne se spuščati v boj z okupatorji, temveč čakati in se pripravljati na ugodni trenutek, ko naj bi se ljudstvo dvignilo na njihov poziv. Ko pa je Osvobodilna fronta začela boj z okupatorji in ta boj ni prenehal kljub negodnemu položaju na vzhodni fronti; temveč se je še krepil ob vedno večjem sodelovanju ljudstva, so skupine klerikalnega in liberalnega tabora začele iz družbeno-političnih razlogov postopoma nastopati proti OF in njeni oboroženi akciji. Njegov nastop je imel spočetka anonimen in prikrit značaj. Ob koncu 1941 pa so skupine druga za drugo odkrito izpovedale svoje nasprotovanje Osvobodilni fronti in njeni oboroženi akciji ter sočasno manifestirale tudi svojo vdanost Dražu Mihailoviću oziroma svoje soglasje z njegovo akcijo. Kontrarevolucionarno stališče je postalo primarna vez, ki je vnaprej družila nasprotnice Osvobodilne fronte. Prav to kontrarevolucionarno stališče je začelo pomirjevati medsebojna nasprotja skupin, da so se začele med seboj približevati ne glede na to, kako stopnjo koncentracije jim bo v prihodnosti mogoče doseči. V danem trenutku pa v odkrito ofenzivo proti Osvobodilni fronti, to je v odkrito kontrarevolucijo, niso prešle vse sočasno niti niso uporabljale vse istih elementov. Vodilne in najbolj ofenzivne so bile skupine najbolj desničarsko usmerjenih Slovencev, ki so kontrarevolucionarne zamisli pokazale že ob ustanovitvi svojih organizacij. Njim so potem sledile druge skupine, ki so za njimi zaostajale kak mesec ali več.

Za kontrarevolucijo v Sloveniji je značilno, da je bistveno rasla samostojno iz svojih temeljev. Zaradi svojih gledanj na splošno jugoslovanski okvir, zaradi svojih odnosov do jugoslovanske vlade v Londonu in delno tudi zaradi svojih slabosti nasproti gibanju Osvobodilne fronte, se je naslonila na Draža Mihailovića, toda zato ni postala njegov privesek. Ker je rasla samostojno iz svojega družbenega položaja, je že v začetku pokazala mnogo svojih potez in jih izražala tudi v poznejšem času.

Osvobodilni fronti nasprotne skupine niso vključevale vse enako konservativnih elementov. Med njimi so bili tudi taki, ki so spočetka hoteli ostati v sredi. Kritizirali so tako aktivnost Osvobodilne fronte kakor nesposobnost desničarskih politikov. Proti Osvobodilni fronti so se izrekli predvsem iz oportunističnih razlogov, ali pa so si hoteli iz eventualne povezave z OF zagotoviti posebne interese. Logika revolucionarnega razvoja je pa te elemente gnala vedno bolj v naročje kontrarevoluciji, pa čeprav šele v dobi, ki tu ni več predmet obravnavanja.

Ne glede na pomanjkljivosti v lastnih taborih so glavni politiki kontrarevolucionarne usmerjenosti našli polno oporo v emigrantih, ki so bili člani begunske vlade v Londonu, tako da so oboji ustvarili skupno linijo v odklanjanju Osvobodilne fronte in partizanstva. Ta linija je sovpadala z linijo, ki jo je begunska vlada v Londonu kot celota vzpostavila s povezavo z Dražo Mihailovićem in ureditvijo njegove funkcije na Ravni gori.

CONTRIBUTION A L'HISTOIRE DE L'ÉVOLUTION DES ADVERSAIRES DU FRONT DE LIBÉRATION EN 1941

L'agression fasciste et national-socialiste en avril 1941 et la prompte débâcle des forces yougoslaves créèrent sur tout le territoire de la Yougoslavie une situation entièrement nouvelle et foncièrement différente de celle d'avant-guerre. Si cette catastrophe s'était produite, du moins dans une certaine mesure, aussi par la faute des forces politiques du pays, l'écroulement de l'Etat entraîna leur propre déroute. Mais cela ne voulait pas dire qu'elles étaient anéanties. Dans cette nouvelle situation, c'est-à-dire dans le pays morcelé, elles se rétablirent rapidement et se mirent à s'immiscer de nouveau dans la vie des peuples yougoslaves. Elles commençaient à se rapprocher et à s'unir, désirant — ce qu'elles ne dissimulaient guère — de repousser, maîtriser et anéantir les forces révolutionnaires qui n'avaient pas tardé à se mettre à l'oeuvre pour bâtir une nouvelle unité des peuples yougoslaves.

Après la catastrophe, le territoire slovène était morcelé plus que n'importe quelle autre partie du pays. Il n'y avait pas que les nouvelles frontières d'Etat, il y avait aussi le système administratif des occupants qui divisait la Slovénie de manière proprement absurde.

Les leaders de la bourgeoisie, représentants des partis conservateurs, avaient joué dans les jours où la guerre était imminente et pendant la débâcle même le rôle de capitulards. Au moment de la catastrophe ils s'efforçaient en vain, d'abord auprès des Allemands, puis auprès des Italiens, d'obtenir des occupants un régime quisling. Les occupants Allemands établirent sans tarder leur système totalitaire qu'ils avaient prémédité depuis des années, tandis que les Italiens, ne connaissant pas si bien le territoire occupé, décidèrent d'agir d'une manière progressive qui devait cependant conduire au même résultat. A cause de la rapidité avec laquelle les Allemands avaient mis en oeuvre leurs méthodes, les éléments de la bourgeoisie slovène sur le territoire occupé par les Allemands furent immédiatement refoulés de leurs positions; dans les provinces devenues italiennes, ils conservèrent ces positions, excepté dans le domaine des décisions politiques. Ce fait les aida à sauter le pas et à se muer, de capitulards qu'ils avaient été, en collaborateurs des occupants italiens, sans tenir compte du dépit que cette volte-face provoqua dans les masses populaires.

C'est justement à cause du dépit des masses populaires, mécontentes de la politique des anciens capitulards qui n'avaient pas assuré, lorsqu'il en était temps encore, la défense du pays, et qui, au moment de l'agression, n'étaient pas prêts à combattre, que les représentants des partis bourgeois songèrent à créer une force militaire clandestine qui devrait lutter pour une nouvelle liberté. Ces leaders bourgeois comptaient, d'une part, sur une guerre longue, et d'autre part, n'avaient aucune confiance dans les aptitudes guerrières du peuple slovène; ils adoptèrent donc envers l'occupant une attitude pratiquement pacifique, remettant le moment de l'action armée à une époque indéterminée lorsque l'activité des alliés contre l'Allemagne national-socialiste aurait déjà atteint certains résultats. Une telle politique n'était au fond la suite logique de leur attitude capitulante au moment de la débâcle d'avril. La théorie dont ils devinrent les inspirateurs était donc celle de l'attente du moment propice, théorie qu'ils formulèrent avant qu'elle n'apparût dans n'importe quelle autre partie du pays, avant qu'elle ne fût propagée par les adhérents de Mihailović, avant qu'elle ne fût recommandée par le gouvernement yougoslave en exil à Londres.

La théorie de l'attente du moment propice impliquait une perfide duperie du peuple. Ceux qui étaient en fait des adversaires de l'action armée contre les occupants commençaient à préparer l'organisation de leur armée clandestine en dressant des listes d'hommes capables de porter les armes, prêts à surveiller les activités de l'ennemi, à réunir des renseignements, etc. Mais ils

se gardaient bien de faire des apprêts directs pour la lutte armée, bien que l'aversion du peuple pour les occupants leur fût connue et bien que ceux-ci, les Italiens aussi bien que les Allemands, ne se cachaient pas de leurs tendances de dénationalisation, même avant le premier coup de fusil des partisans.

Déjà avant la débâcle, le parti communiste considérait que la classe dirigeante n'était pas capable d'organiser la défense du pays, bien que l'agression des forces fascistes fût à prévoir. Après la débâcle, le parti communiste put constater qu'elle ne manifestait aucune volonté de résistance. Pendant toute la période entre la débâcle et l'attaque allemande contre l'Union Soviétique les chefs bourgeois et les représentants des partis bourgeois ne firent aucuns préparatifs directs pour la lutte contre les occupants. Seuls, la parti communiste et les autres éléments antifascistes se mirent à préparer le terrain politique et à jeter les bases d'une organisation pour la lutte armée contre les occupants. Cette activité eut pour résultat la création du Front contre-impérialiste, de l'unité ouvrière, l'organisation des comités de guerre, des dépôts d'armes, etc. Lorsque le 22 juin Hitler attaqua l'Union Soviétique, le Front de libération mit rapidement en oeuvre la lutte armée contre l'occupants, mettant à profit l'engagement total des armées de Hitler sur le front d'Est qui créait des conditions favorables pour le développement de la lutte contre les occupants. Les capitulards slovènes jugeaient autrement. Ils ne pensaient pas que le temps était déjà mûr pour une action militaire. En outre, le caractère des opérations sur le front d'Est était tel qu'ils ne voyaient, du moins pour le moment, aucun danger dans l'action du Front de libération dont les débuts modestes semblaient prédire un prompt désastre.

Pourtant, la situation sur le front d'Est ne pouvait pas arrêter la croissance de la force politique et militaire du Front de libération. Les adeptes de la théorie de l'attente commencèrent à s'inquiéter. Le développement rapide de la situation apporta bientôt une nette séparation des Slovènes en deux camps: d'un côté les éléments révolutionnaires et antifascistes, partisans d'une lutte active contre l'occupant, et de l'autre les avocats de la théorie de l'attente qui, tout en étant plus ou moins adversaires de l'Axe, n'entreprirent rien contre l'ennemi et se contentèrent de préparatifs purement théoriques. Pour des raisons sociales et politiques, ils ne voulaient pas voir leur ennemi principal dans les occupants; aveuglés par le souci de leurs intérêts matériels, ils sousestimaient et méprisaient le danger que représentait l'occupant, et ils commençaient à voir la menace principale dans le développement rapide et efficace du mouvement du Front de libération. Leur attitude devant l'occupant et leur conduite ultérieure envers les partisans du mouvement de libération nationale furent dictées par la crainte que leur inspiraient les éléments révolutionnaires.

L'action des adversaires du Front de libération se manifestait dès le début en forme de récusation des succès obtenus par le Front de libération, et les chefs du camp opposé, surtout les leaders du parti cléricale, ne se cachaient pas de cette attitude hostile, qui trouva son expression extérieure dans le refus de toute action armée contre l'occupant. Pour le peuple slovène pourtant, ce refus n'était pas seulement un refus de pacifistes, mais surtout celui des gens qui recommandaient une attitude loyale envers les occupants et qui collaboraient avec ceux-ci. Le refus de l'action armée provoqua donc une différenciation rapide et de plus en plus intense des adhérents des anciens partis politiques bourgeois, ce qui réduisait ostensiblement la force numérique et l'autorité politique de ces partis.

La contre-attaque des adversaires du Front de libération n'avait au fond rien d'imprévu. La situation dans le pays occupé était telle qu'ils devaient fatalement, tôt ou tard, chercher une certaine forme d'alliance avec l'occupant, se discréditant ainsi irrémédiablement aux yeux du peuple slovène. Mais leur activité se limitait au début aux problèmes politiques, laissant de côté les aspects militaires de la question. Ce qui était pourtant manifeste dans toutes les variantes de leur activité, c'était leur tendance anticommuniste qui pouvait assumer des formes fort diverses, mais qui exprimait toujours l'attitude des collaborateurs envers le Front de libération et ses actions.

Dès le moment où les adversaires du Front de libération avaient pris conscience de la force de ce mouvement, ils commencèrent à préparer leur contre-offensive. Il serait pourtant faux de croire que leurs forces étaient homogènes. Ce qui les unissait, c'était uniquement leur attitude hostile envers le Front de libération, mais à part ce point commun, il y avait tant de différences entre les divers groupes de ce camp que l'unité atteinte par exemple au sein du Front de libération par les divers groupes antifascistes constituait pour eux plutôt un rêve chimérique qu'un but réalisable. Au point de vue de l'orientation idéologique, ils étaient divisés en deux blocs: le clérical et le libéral. Par leur force numérique, les cléricaux avaient incontestablement le dessus. Mais chacun de ces blocs était composé de plusieurs groupes ou fractions qui ne se battaient pas seulement pour une plus grande influence dans les états-majors de leurs anciens partis, mais qui se distinguaient aussi l'un de l'autre par leurs concepts fort divers. Le problème du Front de libération mis à part, leurs discussions portaient sur les questions de l'ordre social et de l'évolution économique dans le futur Etat libéré, l'attitude de principe envers cet Etat, l'attitude envers les représentants de cet Etat qui étaient alors en émigration, la forme intérieure du futur Etat, et plus tard, vers la fin de la période qui fait l'objet de notre étude, aussi et surtout sur l'attitude envers Draža Mihailović et ses tchetniks en tant que force sur laquelle devrait être basée et reconstruite la Yougoslavie nouvelle.

Parmi les adversaires du Front de libération, les chefs bourgeois des deux blocs occupaient les postes de représentants des partis politiques traditionnels. Toutefois, on ne pourrait pas dire que l'opposition des fractions avait un caractère de classe. Les chefs des fractions, les «jeunes», ne cachaient pas qu'ils étaient mécontents des «vieux», et ils désiraient sans doute évincer ceux-ci des postes dirigeants, mais ils justifiaient leur opposition par des arguments politiques, tout en réclamant parfois certaines mesures sociales plus rigoureuses. On pourrait faire pourtant une exception pour le groupe «Stara pravda», bien que la sincérité de leurs devises sociales progressistes soit sujette à caution. Le Front de libération était donc le seul mouvement à qui on attribuait un net caractère de classe.

Parmi les adversaires du Front de libération qui blâmaient son rôle social et révolutionnaire, les plus acharnés étaient sans doute les leaders des anciens partis JNS (Jugoslovanska nacionalna stranka — Parti national yougoslave), JRZ (Jugoslovanska radikalna zajednica — Union radicale yougoslave) et SLS (Slovenska ljudska stranka — Parti populaire slovène). Leurs fractions qui agissaient, du moins en apparence, d'une façon assez indépendante, et qui y mettaient beaucoup de passion et de violence, n'étaient au fait que leurs ramifications qui ne faisaient que ce qu'on leur permettait, ce qu'on tolérât ou ce qu'on leur assignait comme tâche spéciale. Il s'agit ici surtout des fractions cléricales, à l'exception du groupe dit le centre catholique.

En 1941, le centre slovène présentait une image particulièrement compliquée. En parlant d'une manière générale, nous considérons comme «centraux» tous les groupes politiques slovènes qui, en 1941, ont hésité un certain temps entre le Front de libération et ses adversaires. Nous pensons surtout à leurs pourparlers avec les représentants du Comité exécutif du Front de Libération, pourparlers portant sur des problèmes qui étaient des points de controverse ou des obstacles à un accord sincère avec le Front de libération. Certains historiens assimilent à cette catégorie aussi quelques journaux qui n'ont pas manifesté dès le début leur attitude hostile. Mais une analyse plus poussée des faits et des déclarations nous montre certains de ces groupes sous un autre éclairage. L'aspect «central» de ces groupes n'était qu'un fauxsemblant qui masquait le fond essentiellement réactionnaire. Ainsi p. ex. «Naprèj zastava slave», organe de la partie la plus réactionnaire du Parti national yougoslave (JNS).

Il y a eu pourtant, en 1941, quelques vrais groupes centraux: dans le camp clérical, le groupe dit «centre catholique» qui publiait des circulaires portant la signature de «Slovènes unis»; et dans le camp libéral, le Parti

démocrate indépendant (Samostojna demokratska stranka) ou, mieux, son ébauche qui se désagrégea pourtant rapidement par la faute des antagonismes intérieurs et qui de ce fait cessa d'exister comme groupe.

Mais quand il s'agit de la »jeune JNS« ou du groupe »Stara pravda« dirigé par l'ingénieur Črtomir Nagode, l'affaire est tout autre. Ces groupes étaient pendant une assez longue période en pourparlers avec le Comité exécutif du Front de libération. Tout d'abord, ces pourparlers eurent des résultats différents, mais le résultat final fut négatif dans les deux cas; la »jeune JNS« rompit les débats avant d'être entrée dans le Front de libération, tandis que le groupe »Stara pravda«, d'abord incorporé, fut exclu après quelques mois. L'analyse des activités et des déclarations des deux groupes montre clairement que la séparation a été la conséquence logique de leur attitude en ce qui concerne le processus de révolution sociale qui devait naître des activités du Front de libération.

La décision de la »jeune JNS« était seulement en apparence l'expression d'un certain dilemme. Dans la vie politique de l'époque, la »jeune JNS« disputait aux vieux du parti les positions qu'ils occupaient. Mais ces positions n'étaient accessibles que dans l'ordre bourgeois de l'ancienne Yougoslavie. Dans ses pourparlers avec les délégués du Comité exécutif du Front de libération, la »jeune JNS« défendait donc surtout les points favorables à l'ancien ordre des choses. En parlant de ce groupe au premier congrès du Front de libération en 1945, Boris Kidrič déclara: »Il était manifeste que ces gens ne pensaient qu'à la conservation des positions des anciens dirigeants opposés aux intérêts du peuple...«

Bien plus compliquée est la physionomie du groupe »Stara pravda« qui, après de longues négociations, était entré dans le Front de libération, mais qui maintenait simultanément des contacts avec les membres de la »jeune JNS«, les membres du Parti démocrate indépendant qui n'étaient pas entrés dans ce mouvement, les membres du Parti populaire slovène, avec Prekoršek, délégué de Mihailović, avec les agents de certains réseau de renseignements non identifiés etc. Tous ces agissements, le fait que Nagode soutenait les thèses de Mihailović, les conflits avec le Front de libération et l'exclusion qui en résultèrent, sont autant de moments qui indiquent que le groupe »Stara pravda« était de fait la première forme sous laquelle le mouvement de Mihailović se manifestait en Slovénie.

Le groupe »Stara pravda« mis à part, on ignore de quelle manière le mouvement de Mihailović a établi des liaisons concrètes avec les groupes slovènes. Certaines ébauches qui pouvaient servir de base à ces liaisons existaient bien avant la prise de contact effective. Le point qui était commun à tous ces groupes était leur attitude envers l'action armée contre l'occupant sous la direction du Front de libération. Plus tard, ils se découvrirent d'autres points de vue communs, surtout ceux concernant la continuité de la Yougoslavie qu'ils désiraient reconstruire telle qu'elle avait été avant le mois d'avril 1941, ce qui sousentendait la reconnaissance du roi et du gouvernement en exil à Londres. La dernière initiative vint, vers la fin de la période que nous étudions ici, sans doute du gouvernement en exil. Le général Simović, président de ce gouvernement, donna le 28 octobre au colonel Draža Mihailović la consigne officielle d'attendre un ordre de Londres avant d'entrer en action; Mihailović reçut le commandement des forces militaires yougoslaves sur le territoire de l'ancienne Yougoslavie, fut nommé quelques semaines plus tard général de brigade, etc. On ne sait rien sur les liaisons qui pouvaient exister avant cette décision du gouvernement en exil, mais il n'est pas exclu que Nagode ait donné aux adversaires du Front de libération certaines informations sur le caractère des activités des tchétniks en Serbie, puisque les nombreuses relations qu'il entretenait le désignaient pour ce rôle; toutefois, on en peut rien affirmer, car jusqu'ici les sources directes nous manquent.

Les liaisons entre le mouvement de Mihailović et les groupes slovènes n'avaient, à cette époque-là, qu'un caractère de principe et aussi de propagande, tandis que les appuis matériels étaient au début inexistants.

Le rattachement des adversaires du Front de libération au mouvement de Draža Mihailović, qui se préparait déjà en été 1941, n'avait pas un fondement social et politique absolument égal à celui qui a donné naissance à ce mouvement en Serbie. Là-bas, les concepts politiques du mouvement procédaient des intentions de la politique grand-serbe. De ce fait, le programme proclamé par le mouvement de Mihailović était le programme de l'extrême aile unitariste de la bourgeoisie grand-serbe. Les groupes slovènes, tout en s'appuyant sur Mihailović, ne pouvaient pas accepter un programme de ce genre. Ils se rapprochèrent de Mihailović à cause de l'unité yougoslave générale qui devait être rebâtie sur les bases générales de l'économie capitaliste, mais ils étaient en même temps contre l'unitarisme et contre le centralisme. Tous les groupes se rallièrent au principe fédéraliste, même la vieille JNS, ce qui s'ensuit de l'accord conclu entre Natlačen et Kramer. De même en ce qui concerne l'ordre économique, les concepts sociaux de certains groupes montraient, du moins en apparence, des divergences marquées avec les concepts de la bourgeoisie grand-serbe. Les contradictions étaient donc très nombreuses. Déjà entre les divers groupes slovènes les différences étaient grandes, et vu le caractère grand-serbe du mouvement de Mihailović, tous ces groupes étaient en contradiction avec celui-ci.

Parmi les groupes politiques slovènes, ce furent surtout les groupes du camp libéral qui s'appuyèrent sur Mihailović. Dans le cas de Nagode, dont le groupe »Stara pravda« avait été un certain temps membre du Front de libération, ce furent justement ses sympathies pour Mihailović qui déclenchèrent le conflit et amenèrent l'exclusion de ce groupe du sein du Front de libération. Dans le camp clérical, le milieu de Natlačen cultivait après la débâcle d'avril 1941 des tendances séparatistes et s'efforçait même de les réaliser; plus tard, lorsque l'attitude des occupants avait mis fin à ces illusions, et surtout après les pourparlers avec Kramer qui avaient pour but la formation d'un front uni des groupes de droite, Natlačen et ses acolytes renoncèrent à ces projets et s'allièrent au concept de la Slovénie dans le cadre de la Yougoslavie, ce qui les amena dans quelques mois logiquement aux positions de Mihailović. Dans le camp clérical, il n'y avait que le groupe de »stražarji« qui demeurait définitivement hostile à un rapprochement avec le mouvement de Mihailović; cette attitude causait à Natlačen bien des difficultés dans les contacts avec les libéraux, mais il n'abandonna pas les »stražarji« pour autant.

Chez tous les groupes qui, au cours de 1941, évoluèrent dans un sens opposé au Front de libération, cette opposition se développa progressivement. Dans leur attitude envers les occupants ils le laissaient guider par la devise du refus de la lutte armée et de l'attente du moment favorable où le peuple suivrait leur appel et se soulèverait. Mais lorsque le Front de libération engagea le combat et y persévérât malgré la situation défavorable sur le front oriental, lorsque ce mouvement continuait à se développer en force et en nombre, les groupes du camp clérical et du camp libéral se montraient, pour des raisons sociales et politiques, de plus en plus hostiles au Front de libération et à ses actions armées. Au début, cette hostilité avait un caractère anonyme et voilé. Mais vers la fin de 1941, ces groupes, l'un après l'autre, jetèrent le masque en déclarant franchement qu'ils s'opposaient au Front de libération et à ses actions armées, et en manifestant en même temps leur sympathie pour Draža Mihailović et leur approbation de ses activités. C'est cette attitude contrarévolutionnaire qui constituait dorénavant le lien le plus fort entre les adversaires du Front de libération. Cette même attitude contribua aussi beaucoup à l'apaisement des différends initiaux des groupes qui commencèrent à se rapprocher, en laissant pour l'instant de côté la question de leur éventuelle concentration future. Mais au moment donné, ils ne passèrent pas tous en même temps à l'offensive contre le Front de libération, c'est-à-dire à l'action contrarévolutionnaire, et ils n'utilisèrent pas tous les mêmes éléments. Ceux qui dirigeaient l'action et qui étaient les plus agressifs furent les groupes d'extrême droite dont les idées contrarévolutionnaires avaient été manifestes déjà au

moments de la création de leurs organisations. D'autres groupes et fractions suivirent après un mois ou même un peu plus tard.

Ce qui est caractéristique pour la contrarévolution en Slovénie, c'est son développement indépendant. Ses idées relatives à la Slovénie dans le cadre de la Yougoslavie, ses rapports avec le gouvernement yougoslave de Londres et, dans une certaine mesure, aussi sa faiblesse en face du mouvement du Front de libération l'amènèrent à s'appuyer sur Draža Mihailović, sans devenir pour autant un simple appendice de son mouvement. Grâce à son évolution autonome basée sur sa situation sociale, elle manifestait dès le début de nombreux traits particuliers qu'elle conservait aussi au cours de ses phases ultérieures.

Les éléments dont étaient composés les groupes opposés au Front de libération n'étaient pas animés tous par un même esprit conservateur. Il y en avait qui désiraient se tenir, du moins au début, dans une position centrale. Ils critiquaient tant les activités du Front de libération que l'incompétence des politiciens de droite. Mais leur attitude en face du Front de libération — soit opposition, soit approbation — était dictée surtout par des raisons opportunistes. Pourtant la logique de l'évolution révolutionnaire poussait ces éléments irrésistiblement dans le sens de la contrarévolution, bien que certains n'y aboutissent que plus tard, à une époque dépassant le cadre de cette étude.

En dépit des insuffisances dans leurs propres camps, les dirigeants des groupes contrarévolutionnaires trouvaient un appui sans réserve chez les émigrés qui composaient le gouvernement en exil de Londres, auxquels les liait leur opposition commune au Front de libération et au mouvement des partisans. Cette orientation était en accord avec l'attitude adoptée par l'ensemble du gouvernement en exil au moment où il le lia avec Draža Mihailović en réglant sa fonction à Ravna gora.